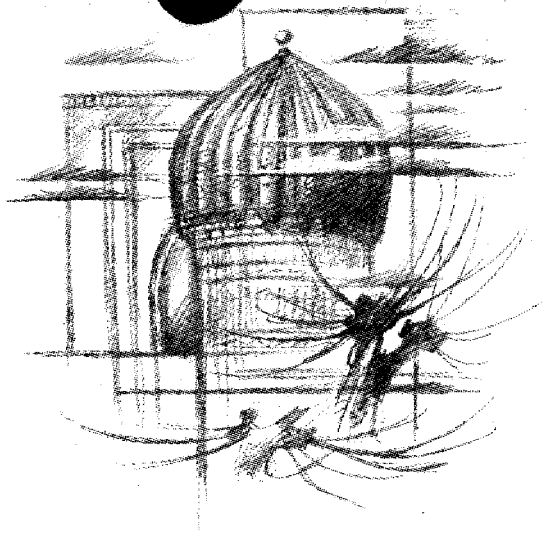

АСАД ДИЛМУРОД

ҒИССАЛАР

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1989

МУЛК

Саноқсиз шамлар маҳобатли ганчкорий хонани чарогон айлаган эди; гулдор эроний гиламлар, адрас кўрпачалар тўшалган хонада ўн чоғли одам йиғилган, лекин нечундир гурунг қовушмай турар, ҳар бири ўз ўйи билан машгул, тиқ этса эшикка термилар эди. Соҳиби хонадон Ҳикмат Раҳмон кўпроқ безовта, дилгир, лекин сирбой бермас, азиз меҳмонларини чалғитиш, кўнгилларини овлаш баҳонасида, баҳо берингиз, ўз бисотимдан, дея иштиёқ билан ғазал қироат айлар, унча эпламаса ҳам ҳазил-мутойибага зўр берар эди.

Акобирлар пешқадами бўлмиш уста Ҷамшиддин ҳеч маҳал биродарларини бу қадар маҳтал қилиб қўймаган эди. Ул зот ҳамиша илдам эди, қўноқда доим ҳаммадан аввал ҳозир у нозир бўлар, кечикканларни изза қилар, таънага кўмар, араз-ўрази давомини ичакузди латифа ёки мутойибага беозорлик билан улаб юборар эди. Бугун тескариси юз берди, улфатбошининг ўзи беодоблик илқини тутди. Амри маъруф мусоҳабаларига интиқ жон дўстлари билан бирга қозонда аллақачон дам еган қулинг ўргилсин паловни маҳтал қилди. Сабр ипи узилар даражага етган чоғда уста ўғли Шамсиддин билан кириб қуюқ салом берди. Шундан кейин ҳамма енгил тортиди, чехралар чигили ечилиб кетди.

— Нечукким хуфтонгача тутилсангиз, биродари азиз? — деди сал қуйироқда қўр тўккан саллали басавлат киши, томоқ қириб.

— Илож қанча, уста Қурбон, — ер сузди уста Ҷамшиддин. — Сабил бир чигалроқ нақшга урнаб эдим. Шунга...

— Тузук, тузук, фақат... негадир шу юмушингиздан андак алагдаман, — хомушланди уста Қурбон. — Биласиз, бу кунда эскиси, кўз ўргангани қолиб... лотинини таомилга киргазиш пайдалар. Муборак инқилобимиз ўнга тўлибди. Шу муносабат билан ислоҳ қилишмоқчи шекилли!

— Шу... амр эканми ёки... улус ихтиёри?! — тутилди уста Ҷамшиддин. — Нима бўлганда ҳам биз ўз дарди-дунёميزдан адашмагаймиз.

— Офарин, офарин! — ҳазил оҳангида хитоб қилиб суҳбатга аралашди уста Ризо. — Бу оқил банда у ёқда куфийга боғланиб қолибдилар, биз нодонлар эса бу ёқда Ҳикматбой дамлаган паловдан бенасиб қолмайлик, деб ҳовлиқиб кешпиз!

Енгил кулги кўтарилди.

Асли ошналар, намозшом чоғлари, залварли обидаларнинг бўёқлари хира торта-торта ахйри кечки қоронғилик билан сингиша бошлаганда бирин-сирин Регистонда йиғилишади. Одатда баъзи калондимоғларга эриш туюладиган бу учрашувлар вақти-соати ҳар доим ҳам белгиланмайди, униси ёки бунисига бирор хабар ҳам юборилмайди. Шунга қарамай, аллақандай ғойибона куч ундови билан улар Регистонга, уста Ҷамшиддин хузурига шошилишади.

Алалхусус уста Регистон ташрифини деярли қанда қилмайдиган зукко бандалар — Афросиёбдаги энг йирик хумдонни кўпдан баҳолиқудрат тебратаётган Қурбон кошинпаз, наққошлар пири Салоқхўжа Ургутийни бирор кун кўрмаса оромидан айрилади; Арабистон ва Фарангда таълим олиб умрини муҳандисликка бағишлаган Муҳаммад Малик, кулоллар хўжаси уста Ризо, чолғусоз — оғочни жонона нағмалар таратадиган асбоби офатижон қиёфасига солмоққа қодир мулла Аҳмад, дарвешсифат аллома мулла Ражаб мудом камоли эҳтиром билан келиб даврага кўшилганда бағри тўлади. руҳи-шуури равшан тортади. Лекин бугун давра гули бўлмиш Салоқхўжа Ургутий орада кўринмайди (бемор эди, тузалмабди-да!), аксига олиб ўзи ҳам кечикиб келди. Ахир ёр-дўстни интиқ қилиб кўйишдан ёмони борми?

— Кўп яшанг-э, биродар, — яна гапни илиб кетди уста Ризо. — Яхши ҳамки Ҳикматбой хабар жўнатган экан, йўқса бугун дийдорингизни кўролмас эканмиз.

— Нима, газетчи укам сизни зериктириб қўйдими? — деди кулимсираб уста Ҷамшиддин. — Дунё ғалвалардан холи эмас... Бул хусусдаги муждалар шу банда ихтиёрига келади.

— Укангиз газетдан аразлапти, — уста Ризо бафуржа чой хўплади, қуйроқда ким биландир тортишаётган Ҳикматуллага бир қараб олиб уста қулоғига пичирлади: — Тўғрироғи, думини тугишибди.

— Ташвиш чекманг, оғайнижон, — кулоллар хўжаси овозини пасайтирганидан ўнғайсизланди уста Ҷамшиддин. — Эгамнинг айтганидан бўлаги бекор!

— Иншооллох, шундай, — кимгадир кўз қисди уста Ризо. — Ҳар нимарса эгам иродасига бўйинсинади. Айтмоқчи, уста, Маккаи Мадина сафарини ихтиёр қилган эмишсиз? Ростми?

— Жавраманг-э, уста, шуям ҳазилми?

— Азизлар, — орага суқилди Ҳикматулла, — бунақа ланж гуруннга яраша камина ҳам ошни дастурхонга ланж қилиб тортаман чоғи?!

— Уволи уста Жамшиддинга тегади, — деди жўртага қовоқ солиб уста Ризо. — Бунақа тошбағирлик, ош ланж бўлганини-ку қўя туринг, барчамизни телба қилворар!

— Ҳай, ҳай, устаи оқил, — бошини сараклади Ҳикматулла, — хўжамизга бундай айб тақаш ножоиз. Негаки, камина йўллаган мужда у кишига етмабди. Бизни Регистонда кутибдилар. Ҳалироқ ўғлимни чоптирдим.

Мутойибани уста Ризо ҳали-бери тўхтатиш ниятида эмасди, бир баҳонада ошнасини чимчилаб-чимчилаб ҳузур қилмоқчи эди. Кутилмаганда Ҳикмат Раҳмон кўндаланг қилган важ шаштини синдирди, э, шунақами, деган маънода калта мошгуруч соқолини тутамлади...

Алалхусус Регистонда қўр олган мунозара ора-сира устанинг ўз уйида, кўпинча эса қози Раҳмон мусофирхонаси ёхуд туғишган акаси мулла Ражаб хонадонида ажаб шукуҳ билан давом этарди, зеро уни гоҳо олқишга, гоҳо дакки-дашномга кўмадиган мунозара кечқурунлари авжга минадиган амри маъруф давралари учун бир дебоча сингари хизмат қиларди.

Уста Жамшиддин бир маромда лиқиллаб турган тирикчилиги, жамоа назаридаги хунари аллақасери биландир раҳматли қози Раҳмон йўриғига чатишиб кетажагини, бу кунда ҳам имонига суяниб яшаётган иниси мулла Ражаб хоҳиш-иродасига ҳамроз эканлигини теран ҳис этади.

Эллик олти ёшида бод касалига чалинган қози Раҳмон ақл-идроки ва ақчаси қучи билан узоқ муддат илкида сақлаб келган лавозимидан ихтиёрий воз кечган, тузукли самара бермаган муолижадан сўнг хонанишинликни ихтиёр этган ва мулла Ражаб билан бақамти (улар Бухородаги Мир Араб мадрасасида бирга таҳсил кўришган) суфийликдан баҳс юргизувчи рисола битишга киришган эди.

Амалдан кўра илмиётга кўпроқ хавас қўйган қози Раҳмон азалдан савобгир одам эди, савоб десалар ҳатто ўзини томдан ташларди; бедаво дард танига елимдек ёпишиб олгандан кейин саховатпешаликни буткул одатга айлантирди: аввал данғиллама мусофирхона, сўнг унга туташтириб ҳашаматли қироатхона солдирди. Ана

шу қўш иморатни барпо қилишда уста Ҳамшиддин падари бузруквори уста Фазлиддин Латифий билан барабар тер тўқди; иморат ташқари-ичкараси ганчкорий ва ёғочкорий безаклар билан зийнатланди. Хусусан айвонларга чекилган нозик нақшлар турфа жилоланиб кишини хайратга қўяр эди. Чор тарафга довруги кетган ушбу жой-жалолни қози Раҳмон тамомила улус ихтиёрига беради, мусофирхонага қадам ранжида қилувчи мўминлардан тошган-тутганини аямайди, оби-ёвгон, чой-нони, тоза палос, кўрпа-кўрпачани бемалол қилиб қўяди, лекин бировидан бир танга ҳақ олмайди. Кечқурунлари қироатхонасида кечадиган амири маъруф мажлисини, бевоблигига қарамай, кўпинча ўзи бошқаради...

— Хўш, йигит, паловни сузинг, — деди уста Шамсиддин Ҳикматуллага зимдан нигоҳ юбориб. — Бу... камина увол кўтармоққа ҳавасманд эмасман.

— Сизу биз бошқа нарсага ҳавасмандмиз, — кулди Ҳикматулла ва енгил одимлаб ташқарига йўналди.

Дастурхонга палов тортилгунга қадар ошналар бу кунда шаҳристон анчагина нотинчлиги, хунар аҳли кори-калонидан барака қочаётганлиги, аксига олиб бозорда хусусан егулик нарх-навоси осмон қадар баландга сапчиганлиги, шунинг касрига одамлар орасида меҳру оқибат ночорона ҳолга тушганлиги устида гурунг қуришди.

Барака тошгур Ҳикмат Раҳмон зира-мурч ва думба ёғига бўктириб қиёмига етказган паловни одатдагидек мақтай-мақтай туширганларидан сўнг дастурхон ҳақиқа куяққина фотиҳа ўқишди ва кейин шундоқ жануб ёқдаги айвони устуллари жимжимадор, боғдоди эшиклари мунаққаш баланд иморат бўсағасига оёқ қўйишди.

Ингичка нақшлар чекилган қўш табақали боғдоди эшикдан ичкари кирган захоти қиёфалари маъюслик аралаш бир шодумонликдан беихтиёр ёришди, ногаҳоний бир кучга асир тушган каби ҳар жойда индамай туриб қолишди.

Бир нечта шинам хона ичма-ичу зертанг-забартанг эди. Бари баҳаво, сокин, озода — ёғ томса ялагудек, шаҳри азим ифтихори саналган чевар аёллар нозик гуллар солиб тўқиган ранго-ранг гиламлар оёқ остида чўгдек ёнади. Шифт беҳад юксак — вассажуфт, болорлари чоркунжак чопилган, ўймакорий ислими нақшлар билан безатилган, борингки, бу гаройиб салтанатда қачонлардир ўтқир диди ва фозиллиги билан танилган уста Фаз

лиддинга хос услубий жозоба жило бериб турарди. Алҳол эрта-кеч келгувчилар эътиборини ичкарида намоеън тенгсиз меъморий малоҳатдан кўра ганч билан ойнадек ялтиратиб сувалган токча-жавонларда сафланган, катта-кичиклиги ёки ранги эмас, қайси йили ва ким томонидан яратилганлигига қараб сараланган, муқовалари ипак-бахмал ва сийму зарга буркалган сон-саноқсиз китоб кўпроқ тортар эди.

Ҳар гал уста Ҷамшиддин дунё борди-келдисини унча-мунча фаҳмлайдиган ўғли билан ганжинаи бебаҳога рўпара бўлган чоғ кўнгли ўсади, нечундир энтикиб ҳам қўяди, улусни ўйлаб бу хазинани жамғарган дониш отага ҳам, уни жонидай асраб, камитмай келаётган уқувли фарзандга ҳам ҳавасланади.

У ота сифатида ўғли бунда неки бўлса барини мирдан-сиригача билишини, ҳар бир рисолаи худди Ҳикматулла сингари қадрлашини жуда-жуда истар эди. Ҳарнечук ҳар нарсага тийрак нигоҳ билан қизиқадиган Шамсиддин фақатгина жозибали муқоваларга шайдо эмасди; у бир қарашда диққатни тортадиган ана шу муқовалар ичра оламни ва одамни тавсифу тасниф этгувчи Улуғ сўз абадул-абад яшаяжагини аллақачон англаб етган эди.

Тахминан бир йилча муқаддам, мана шундай кечки пайт оби-ош танаввулидан сўнг, қироатхонада тўпланишганда, уста Ҷамшиддин хона ўртасида жавдираб турган ўғли томон борди, ўғли хаёлини чувалатганини якқол ҳис этди, жиддий ҳолда елкасига қўлини қўйди ва дедики, бу мулкка меҳр боғламоқ аъло фазилатдир, иншооллоҳ сенда шундай меҳр уйғонибдир, шундай экан, яна бир ҳикматни билгин: қадим замонда парвардигор аввал Қаламни яратди ва муборак қоғоз бетига биринчи бўлиб қайси сўзни ёзиш ҳуқуқини унинг ўзига берди. Ана шунда Қалам етмиш минг йил сукут сақлади. Сабри битган эгам Қаламни замлади, ниҳоят, Қалам титраб ёзди: «Инсон!» Сардори аъзам ранжиди, негаки, у оқ қоғозда аввал ўз номи иншо этилишига ишонган эди. Сўнг Қалам хатосини тузатишга киришди, сира шошмасдан тангрининг нечтаки исми бўлса барини битикка солди. Хўш, ўғлим, бирор маъно уқдингми?

Ушанда Шамсиддин хуррамлик билан бош ирғаган эди.

Мир Араб мадрасасида узоқ йиллар сабоқ олиб арабий ва форсийни худди она тилидек сув қилиб ичган

уста Жамшиддин салоҳиятда кўп салафларидан ўзган Амир Хусрав Дехлавийнинг магзи тўқ ғазалларига беҳад ўч эди.

Ҳозир у хона айланаркан, ногоҳ шу зотни хотирлади.

— Уғлим, билгаймисан, Амир Хусрав туркий, томири Шахрисабзда, — деди у мулоҳазага берилиб. — Иложимиз қанча, фалаки буқаламун бу беҳзодни қачондир хинд гупрогига элтиб ташлабди.

— Амир Хусравдан бир аломат ғазал ёд олдим, — деди Шамсиддин кўзларини чақнатиб.

— Баракалло! — мамнун бўлди уста. — Зехнингни тобласанг эрта кам бўлмайсан. Одамнинг одамлиги калмаи неъматга муносабатда билинади. Қулоғингга қуйиб ол, бу даргоҳга нопок қадам боссанг уволга ботасан, агар мутолаа чоғи тоза маъни уқсанг-да, кейин бу маънини ҳатто ҳаёлингга кир мақсадга бўйсундиришни чўтласанг, икки дунёнинг баравар куйиб кетади. Тушундингми?

— Тушундим, дада.

— Улуғ сўз ширинзабон шоирларга ҳамиша ёр бўлган, — ўйчан давом этди уста. — Туркийда бу шарафга аввал Яссавий эришган, кейин Ҳазрат Навоий... Насиб қилса бугун Яссавий «Девони ҳикмат»ини варақлармиз.

Хона малоҳати ва мулки муборагига жунунсифат ошифта бўлган ошналар оҳори тўкилмаган дастурхонга тортилган писта-бодом, ёнғоқ-майиз ва лабзи ҳолва, кунжутли ҳолва каби турфа ширинликларни кўз-кўз қилаётган хонтахта ёнидан гангир-гунгир суҳбатлашиб жой олишди. Тўрда ҳамишагидек уста Жамшиддин кўр тўкди; у осудалик чўкишини сабр билан кутди, сўнг ҳаммага бирдек жон тасаддуқ қилаётган Ҳикмат Раҳмондан инсоф билан диёнатни худди илм каби ўрганиш ва равнақ топтириш йўриғини тарғиб қилиб ўтган Қулхўжа Аҳмад Яссавий куллиётини даврага тақдим этишни сўради.

Чиройи очилган Ҳикматулла «маъқул» ишорасини қилиб қўлини кўксига қўйди ва секин бориб ўртадаги тоқчадан, муаззам сафдан муқоваси тилла суви билан хошияланган рисолани авайлаб олди, авайлаб тавоф қилгач, уста Жамшиддинга узатди.

— Биродари азиз, — деди кейин вазминлик билан, — биласизми, бу нарса даргоҳимизга келиб қолиш тарихи кўп қизиқ!

— Шундайми? — уста Жамшиддин ёнида ўтирган мулла Аҳмадга маънодор қараш қилди, куллиётни худди Ҳикматулла сингари ўпиб, қош-қобогига суртди. — Қани, эшитайлик-чи!

— Раҳматли падарим Бухородан қайтиб хонадонда, қуръони шариф ёнида «Ҳикмат» бўлишини армон қилади. Излаттиради. Лекин на бу юртдан, на бегона юртдан топилади. Ўзи Эронга ўтади, омади чопмай қайтади. Ироқ тупроғида карвонга таргил туя минган бир чол қўшилади. У туя устида тебраниб китоб кўриб бораётган экан. Отам салом-алиқдан кейин билибдики, чол кўлидаги қидираётгани. Дарҳол муддаога кўчибди, ҳозироқ минг танга санаб беражагини айтибди. Шунда чол нима деганини биласизми?

— Хўш? — дея бир йўла ҳамманинг қизиқишини баён қилди уста Жамшиддин.

— Ўғлим, камина ёруғ дунёга келиб бор-йўғи шу бойликка етишдим, уни сенга сотсам ўзимда нима қолади, дебди чол. Топиб сўзлабдими?

— Топганда-чи!

— Менимча у худписанд экан, — орага суқилди уста Ризо.

— Бердисини ҳам эшитинг-да, уста, — Ҳикматулла огринди, аммо сездирмасликка тиришди. — Отам изза бўйти, индамай жўнапти. Орадан бир ҳафта ўтгач, карвон кичик бир дарё соҳилига кўнипти. Хафа бўлиб ўтирган отамни иттифоқо кашкул осган дароз бир дарвеш сўроқлаб келипти ва бир қария чорлаётганини айтипти. Борсаки, ўша чол, бағрида «Ҳикмат», ўзи пинакка кетган. Чоли тушгур минг тиллани ўйлаб эрибди чоғи, менам бир ҳовлиқма-да, катта кетворибман, деб иккиланибди отам. Баҳони туширишни кўзлабди. Чол эса тилга кирибди: «Ўғлим, «Ҳикмат»ни олтмиш йил ҳамроҳ қилдим. Дунёдан ўтар бўлсам шунини ёнимга қўйишларини ўтинмоқчи эдим. Ўйлаб қарасам бундай тadbир нораво экан: бирламчи, ўликка хилватхонадан бўлаги беҳуда, иккиламчи, гавҳар тирикликка ярашади. Сен, йигит, минг тилладан кечиб турган экансан, ниятинг покка ўхшайди. Майли, олақол, сенга насиб қилсин. Меники энди бўлди. Фақат каломуллони ўртага қўйиб қасам ич ва ваъда бер: тоабад гард қўндирмайсан, ҳар каломни, ҳар маъносини ардоқлайсан, муаллифи номини абадул-абад ҳурмат билан ёд этасан, ҳайит кунлари ул зот арвоҳига хатми-қуръон бағишлатасан!»

— Кўпни кўрган банда экан, — деб қўйди уста Жамшиддин.

— Отам берилиб тинглабди, лекин хаёлидан минг тилла кулоғини ушлаб кетаётгани ҳақидаги фикр ари-мабди. Шунга қарамай, лафзини бузмасдан, ўшанча тан-га санаб солинган хуржунни чолга тутқазибди. Чол ки-нояли кулибди, оббо, энди жасадим ёнига чақаларни қў-шиб кўмишларини сўрарканман-да, деб оғир уф тортиб-ди. Отам аҳдини эслатибди. Чол яна кулибди, эй бандаи жувонбахт, шуни билки, ақлни уйғотадиган сўз бебаҳо-дир, «Ҳикмат» шундай калимаи саралардан бино қилин-ган, дебди-да, туясини миниб йўлига равона бўлибди.

— Барибир у худписанд экан, — деди яна ўжарлик билан уста Ризо. — Менимча у «Ҳикмат»ни шунчаки эрмакка олиб юрган. Керилиб қўйишга! Мавриди кел-ганда ўзини кўрсатган. Йўқса, ўзини ҳалигидай тарози-га солмасди, тарозига солдими, кейин мунақа...

— Тиллани олмабди-ку, — деди мулла Аҳмад.

— Э-э, мулла, — панд оҳангида сўзлади уста Ризо, — ер юзида қанча банда борки, ҳали ундан ҳеч бири юз бур-ган эмас. Мабодо бурган бўлса, имоним комилки, ёлғон-дакам қилган. Ёлғондан кўра ўша сабилга ростакан юкунган афзал!

— Мақсадингиз бетайин, — деди уста Жамшиддин ачитиб.

— Ўша чол худписанд экан, шуни айтмоқчиман хо-лос.

— Хўш, ўша фурсатда ўзингиз нима қилардингиз?

— Одамни унақа чилпиманг, уста, — овозини бир парда кўтарди уста Ризо. — Қаёқдан билай ўзимни қан-дай тутар эдим, лекин шуниси аёнки, ҳеч қачон бир ри-солани деб бир хуржун тиллани ортмоқлаб Эрону Ироқ-да сарсону саргардон изгимасдим.

— Шундай демайсизми, валломат банда! — яна ачитди уста.

— Қўйинглар, тортишманглар, — орага тушди мул-ла Аҳмад. — Менимча, нима десанглар денглар, ўша мўйсафид ҳазрати Хизр бўлган.

— Эҳтимол, — деди уста Қурбон астагина.

— Бу ёгини... ўзи билади, — дудмолланди Ҳикма-тулла.

Ноўнғай жимлик чўкди; зар хошияли «Ҳикмат»ни кўрганда орзиқиб кетган ошналар энди тинчиб-тийри-либ ўтиришарди. Эпласа-эпламаса ўзини доим ўртага

ураверадиган уста Ризо дағаллиги орага солган совуқлик давра завқини музлатиб юборгани шаксиз эди.

Хар ҳолда кулоллар хўжасидан уста Ҷамшиддин кўпроқ ранжиди; кўп нарсага ақли етадиган, тўртаворда тузуккина обрўси бўлган одам ўзини бундай телбасифат тутуши, худа-беҳуда қилдан қийтиқ ахтариши унга оғир ботди. Илгари у кўпам бунақа эмасди, ҳарнечук ҳала-ҳулада ёр-биродар бетини юлавермасди. Истиҳолани ўрнига қўярди. Энди намунча жиззаки бўлиб қолди? Эл бузиладиган бўлса аввало усталари тамизидан маза-матра қочади, деган экан бурунгилар. Наҳотки? Э, ақлу адрок сарвари, ўзинг асрагайсан паноҳингда!

Уста Ризонинг тажанг қадди-қиёфасидан нигоҳ узиб уста Ҷамшиддин яна куллиётни тавоф қилди, сўнг ҳалимдек юмшаб уни ўғлига тутди: «Сен ҳам Улуғ сўзга юкун, ғафлатдан уйғотгай!» Шубҳасиз, у бу таклифни кутмаганди, каловланган ҳолда бир кулимсираётган отасига, бир шам ёруғида сокин товланаётган ҳошияга тикилди. Сўнг, ҳушини ўнглаб, унга лаб босди, вужуди жимирлаб жимгина тураркан хаёлида тарғил туясини йўрттириб бораётган Мўйсафид гавдаланди...

II

Тасаввурида ўша манзара нақшланиб қолди.

Мўйсафид тарғил туясини йўрттириб борарди, оч-наҳорлигига қарамай содиқ нор жони борича йўрғаларди, гўё умрини дунё кезиб ўтказган соҳибини яна қайсидир манзилга етказишга ошиқарди. Алланечук маъюс Мўйсафид фақат ўзига бўйсуниб янаган муте жонивор ихтиёрини кўпдан бери ўзига ташлаб қўйганди, ихтиёри ўзида бўлса ҳам у бутун вужудини таранг тортиб еларди.

Янтоқ ва юлгундан бўлак нарса доримаган беҳудуд чўли-биёбонда Мўйсафид забонсиз махлуқ билан қолди. Илгари урса ҳам, сўкса ҳам индамай чидайдиган бу махлуқдан бўлак қодир куч — оқил ва жумард Улуғ сўз ҳамроҳи эди. Арш назари теккан Улуғ сўз уни бало-қазолардан асрарди: чорасизликда чора топиб берарди, хафгарчиликда овутарди, севинч ёки ғурурдан тошганда босиб қўярди, адашганда йўл кўрсатарди, ҳатто чанқаганда суви, очикқанда нони эди. Ҳамма жойда, ҳар қандай кунда у Улуғ сўз билан кучли бўлиб, олса олардики, олдирмасди. Э дариг, энди бу забонсиз махлуқ ёнида у

ким? Мабодо бошига кулфат тушса ёлғиз ўзи қутулиш чорасини тополадими?

Югура-югура чарчаб, қолдан тойиб, охири зўрға лўкиллаётган туя устида кўзларини чирт юмганча Мўйсафид оғир-оғир мулоҳазага ботади. Бор-йўқ давлатидан кечворгани учун эса ўзини койимайди. Дилида умид учқуни чақнарди. Тани-жонини иситаётган бу учқун ҳеч қачон сўнмаслигига кафил эди.

Э парвардигор, нидо бер, қудратли бўлса ҳам ҳамини химояга муҳтож Улуғ сўзни на зоти-зуриёди, на кимлиги маълум йўловчига топшириб тўғри қилдимми?!

Гуноҳга ботдими ёки савобга, эгамга аён, ҳукми ўзи қилади. Фақат умидворки, бир чимдимгина савоб насиб этса! Нима бўлганда ҳам унда журъат келасига интиқланиш орқасида туғилди. Қартайгани эрта ғамини ейишга мажбурлади. Энди масжид кунжагини эгаллаш, меҳроб пойида тиз чўкиш, беш ракаат намоз ўқиб тинчгина аршга юкуниб ётишдан бўлак машғулотни эплолмайди. Улуғ сўзни асрагани, Улуғ сўз билан мулоқотга киришгани қурби етмай қолибдими, демак, энди уни ақли чароғон, нияти пок, билаги кучга тўла инсонга топширмоғи шарт эди.

Ана шундай некбин бандани ўзи йўллади, жами қўрқутини хасдек сочиб ташлаган навқирон сайёҳ дилидаги ақобир эканлигини сезди, қачонки, киндик қони томган шаҳри муаззам — Самарқандда Боғдодникидан қолишмайдиган мулки чароғ тузмоқлик пайида жаҳонгашталик ихтиёр этганини билгандан кейин унга ихлоси яна ортди. Омад тилади, рисолали топшираётди сазо бердиким, эй ўғлон, энди гўримда тинчгина ором олиб ётгайман!..

Дафъатан юракда ғашлик аралаш умид туғдирадиган олачипор манзара қози Раҳмон мулки чароғи ичра ўзини эмин-эркин тутадиган Шамсиддин тасавурида бот-бот айланади. Йигитча бундан аллатовур таъсирланади, ҳатто ўзини йўқотиб ҳам қўяди, кейин хаёли алғов-далғов бўлиб кетади-да, ўзини шўра-янтоқ босган беадоғ даштда кўради, нафаси тикилганча, иланг-биланг сўқмоқ бўйлаб, талғир туя изидан ҳаллослаб бораётгандек туюлади.

Шамсиддин ҳайрон: саховатпеша чол нияти ва умидини не куч сеҳри билан бу қадар тугал тасаввур қила олади? Қанча ўйламасин бу саволга жавоб тополмайди, ёлғиз қолганда хитланади, отасига Улуғ сўзни бирдек

ардоқлайдиган икки бандани учраштирган чўли бедийён ҳақида кўпириб сўзлайди, отаси уни аста бурайди, эй ўғлим, дейди, Мўйсафид ҳожилик унвони ила қайтаётган пайтда қози Раҳмонга йўлиққанини назардан чегирмагин, гоҳо ул зот маним ҳам кўзим ўнгида пайдо бўладир, шунда мен ундан ўзимни қарздордек сезаман!..

Не мўъжизаки, узоқ бир замонда Қалам жон бағишлаган, ўткир нафас берган, ер юзини кеза-кеза ахийри Мўйсафид ихтиёрига ўтган, роппа-роса олтмиш йилдан сўнг эса мурувватли қози Раҳмон мулкига айланган Улуғ сўз заррин ҳошияли «Ҳикмат» қиёфасида айни лаҳзада иштиёқманд дўсти-ёронлар ҳуши-фикрини ўғирлаб шуъла сочаётган эди.

Зар ҳошияга лабини тегизганда Шамсиддин ажаб бир синовдан ўтаётгандек ҳаяжонланди, қони кўпирди, эти живирлади, фикрлари жунбишга келиб ненидир шивирлади, чамаси, отасидан мутолаа учун ўзига ҳам изн сўради. Ийиб кетган уста бажонидил розилик билдирди.

— Биродари азиз, — ниҳоят уста Ҷамшиддинга муурожаат қилди мулла Аҳмад, — сиз мусулмонлик сулукларига тамал солган бул шоиру аллома қабрини зиёрат қилганмисиз?

— Э-э, мулла Аҳмад, қизиқ экансиз-ку, — оғринди уста Ҷамшиддин. — Ул қабр тупроғини, эгам раҳмат нуридан бенасиб этмасин, кўзига тўтиё қилмаган ўзбеки ким тўртаворага қўшаркан? Сизнингча бобокалонимиз Амир Темур уни олиймақом мақбара билан сарафроз этгани бекоргами?

— Тушунарли, — бош чайқади мулла Аҳмад. — Унда ҳали... камина гўр эканман.

— Унчаликка борманг, — сал оширганлиги мулла Аҳмадга оғир ботганини фаҳмлаган уста Ҷамшиддин бу ёғини юмшатди. — Ҳали сизники олдинда, улгурасиз. Иншооллоҳ, шоир руҳи билан ошнолашиб турсангиз, энг катта савоб шу эрур, — илиқ табассум қилди у, қисқа сукутдан кейин давом этди: — Хўш, қани биродар, яхшилаб қулоқ беринг-чи!

Кўзим намлик, дилим ғамлик, мен аламлик,
Нечук илож айларимни билмам, дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кеторимни билмам, дўстлар.

Уста Жамшиддин аҳли шуаро сафида мадраса ҳужра-ларида назмият синоатини нозик эгаллаган, хусусан ақлу идрокини назмий ва насрий битиклар оҳанглари баробарида пешлаган эмасми, бир тўқисдаги қироати жарангдор ҳам майин товланадиган ўктам пардада эди. ширали овози мисраларда жо мусиқавий таранглик билан уйғунлашганча бориб юракка илиқ-илиқ босилар эди.

— Хўш, қалай? — деди у саҳифадан нигоҳ узиб.

— Офарин айтмоқдан ўзга иложим йўқ! — деди муганний мамнун.

— Туфроғини бақо ёгдуси чарогон этсин, — деб сўхбатга араланди мулла Ражаб. — Кўп содда айтган, аммо хўп айтган.

— Бу одам номи дунё тургунча тургай, — деди уста Қурбон ўйлаиб. — Қаранг-а, чорасизлик не бало экан!

— Ҳа, балли! — деб кўйди мулла Ражаб.

— Уста Жамшиддин ҳали соз гап қилди, — тиззалаб олди Муҳаммад Малик. — Нафсиламбри, Амир Темурдек жаҳонгир уни ислом пешволаридан дебгина қадрламаган, оташнафас шоир ҳам деб билган...

— Тўғри, — соқолини тутамлади уста Жамшиддин. — Етти ўлчаб бир кесадиған жаҳонгир Яссавий имони билан бирга назмиятига ҳам ихлос қўйганидан бир мусулмон тонмайди. Хўш, сиз нечун сукут сақлаётирсиз, уста Ризо? Нима, сўзларимиз маъқул эмасми ёки сизни хафа қилиб қўйдикми?

— Нимадан хафа бўларканман? — деди уста бир оз хомуш қиёфада. — Фақат камина... бир мулоҳаза магзини чақолмаётирман.

— Хўш, не мулоҳаза экан? — деди уста Жамшиддин.

— Камина ул зотни аҳли мўмин хўжаларидан деб эшитгандим, яъни адашган гумроҳларни тўғри йўлга соладиган авлиё! — уста Ризо овози шикастароқ эшитилди. — Аммо у гуноҳларни фақат оҳ-фигон билан ювмоқчи бўлганми? Хўжаки ҳалигидай кўзёши тўкиб турса, бу дунё ўзи тугаган экан-да, биродарлар!

— Калта ўйлайсиз, уста, — деди босиқлик билан уста Жамшиддин. — Кўзёши тўкса яхшиликка тўкибди. Одамни қадамда учрайдиган гамдан огоҳ қилмоқчи бўлибди. Бунинг нимаси ёмон?

— Камина ёмон демадим.

— Қўйинг-э, уста, ҳақдан юз ўгириш — вошукрчилик.

— Эҳтимол, ақли қосирлик қилаётгандирман. Унда узр!..

— Илож қанча, узрингизни қабул қиламиз-да! — уста Жамшиддин зўр-базўр илжайди. — Ана-мана эллиқни ураман, лекин ҳалигача улуснинг на зукколигини, на лақмалигини англадим. Бир бандалар ўзларини панага тортадилар, сизга ўхшаб маъни тагига етмоқдан тийилиб турадилар.

— Гуноҳим Яссавийга тишим ўтмаганими?

— Кошки фақат шу бўлса! — деди узиб уста Жамшиддин. — Баъзан ўйлаб қоламан: аросатда эмасмизми?

— Ундай кўргилиқдан худонинг ўзи асрасин.

— Мен сизга айтсам, уста, бурун эгам оқиллар билан жоҳилларни айрим-айрим белги билан яратган эди. Кейинча жоҳиллар оқилликни даъво қилдилар, оқилона тадбирлар билан мурувватли эгам кўнглини овладилар. Эгам ахийри уларни аралаштириб юборишга мажбур бўлди. Шундан бери ажратиш мушкул: ким ундоғу ким бундоғ!

— Бир жойда депсиняпмиз, — сабрсизлик билан зорланди Ҳикматулла. — Баҳсни ортга суриб, аввал қироатхонликни қиздирсак, маъқул эмасми?!

Энди ақлу идрокни гофиллик балосидан фориг этадиган калимаи саралардан тузилган рисолаи муаззамни ҳалидан бери тортишув тугагини бетоқат кутаётган Шамсиддин қўлга олди. Мулки муборакни акобир бандага топширганига қатъий ишонч билан туясини сўқмоқ бўйлаб елдириб кетган Мўйсафидни бирор лаҳза ҳам тасаввуридан қуволмаган йигитча қироат оҳангини отасидек келиштиролмади албатта, лекин қизил ҳошияга олинган сатрлар сеҳрига бутун вужуди билан берилди, оқ майдонда тизилган сўз лашкарлари билан ҳарбу зарбга киришди.

Илгари Шамсиддин мутолаада анча пишиган эди. Шаксиз отаси рағбати далда эди, эрта-кеч ё қози Раҳмон, ёки амакиси мулла Ражаб қироатхонасини тарк этмасди. Ғазалиётда беназир Шайх Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Ҳазрат Навоий билан ошна тутинаркан, улар сабогига боши билан шўнғиркан, олам ва одам ҳақидаги хулосалари тиниқиб бораётгандек бўларди.

Гирди гулдор саҳифада нигоҳи шошилмай сирғалади.

Ҳар замонда отасига алланечук хавотир билан қараб

қўяди, отаси қироатидан қониқаётганини чамалагач, яна бутун ҳуши-фикрини одамни баланд иштиёқ, баланд назар билан яшашга ундовчи хилқатга қаратади. Тўлиб бораётган Шамсиддин оддийлик бу қадар ўктам бўлишини, бу қадар тиниқ жаранглашини илк дафъа туйиб турар эди.

Бу не синоатки, ҳар саҳифа бир олам: ўз рағбати, ўз зарби, ўз маслағи билан рўпарада шоён эди. Ҳар бири ҳадсиз: қанча интилма, фикр қирғоғига етишинг маҳол, ҳукмрон куч — ҳадсизлик! Ахийри у реза-реза терга ботди, сўз лашкарлари билан ҳарбу зарбда кўнга чидолмаслигини тан олди, оқибат туртина бошлади, оқ майдонни совути тешилиб, қиличи синиб ташлаб чиқишга ҳозирланаркан, ногоҳ қаршисида ўнқир-чўнқирлари аниқ кўриниб турган чўл гавдаланди. Жазирамада чарсиллаб ётган кенглик бўйлаб жилови бўш қўйилган тарғил туя, устида Мўйсафид, йўртиб келар эди.

Эриб ўтирган ошналар аввал ҳеч нарсани пайқашмади, ҳатто қироат давомидан умидвор бўлиб, ҳали юракларидаги чанқоқлик батамом босилмаганини туйганча, сукут сақлашди. Сазо эшитилмади, илкис ҳушёр тортиб қарашса, қироатхон йигит киприкларини чирмаштириб олган, қиёфасида жонсараклик, синиқ табассум қўнган лаблари унсиз пичирлар эди.

— Чарчадингми, ўғлим? — деди уста сал ташвишланиб.

— Йўқ, — деди Шамсиддин жавдираб; у оғир гуноҳ қилиб қўйгандек бир алфозда эди. Хиёл титраётган қўлида рисолани авайлаб тутиб турар, оч бир назар билан йўқотган сатрини қидирар, лекин эпполмас, варақлар аллақачон қўшилиб кетган эди.

— Бугунча етар, — деди уста ўғли аҳволига ажабланиб.

— Йўғ-э, — гиналади Ҳикматулла, — ундай эмасда...

— Кўп ўқиб уқмагандан кам ўқиб уққан маъқул.

— Тўғри, уста, лекин... ҳали сизларни жўнатмайман.

— Биз ҳам жўнамоқчи эмасмиз, — кулди уста Жамшиддин. — Фақат қироатхонликни оёқлатсак демоқчи-ман холос. Худо хоҳласа энди мулла Аҳмаддан эшитурмиз. Кўрмайсизми, бурчакда турган қонун билан наваб зарда тўқади. Ахир уни инти...

— Уволдан тийилурмиз, — деди хушчақчақлик билан Муҳаммад Малик. — Сизу биз, шукрим, савобталаб бандалармиз.

— Мулла Аҳмад, иншооллох, бу саодатдан бенасиб этмас.

Афтидан айни нуқтасига луқма ташлаган уста Жамшиддин ҳар замонда Қонуни муборакка бекитиқча, соғинч билан қараб-қараб қўяётган мулла Аҳмад муддаосини топган эди. Ипакдек эшилиб кетган камсуқум муганний шундай маъсумона табассум ихтиёр қилдики, борлигида мудраб ётган беадад завқ биргина шу табассум билан юзага қалқиб чиққандек бўлди.

Ажаб орзумандликни ифодалаган нигоҳлар эса аллақачон энлигина қизил бахмал ғилофидан озод этиб қўйилган, сокингина мунғайишида, бу жонона гурунгда ўрним бўлармикин, деган маъно акслангандек туюлаётган чолғуга михланди.

— Навбатни олишга ҳозир у нозирман, — деди мулла Аҳмад хушқаломлик билан. — Фақат камина, бунга жазм этсам, маликул-калом унволи отдошим руҳи озор емасмикин, деган гумонадан истиҳоладаман.

— Асло ундоғ истиҳола қилманг, — огоҳлантирди уста Жамшиддин. — Навбатни олсангиз, аксинча, отдошингиз арвоҳи шодланур!

— Шундоғ, шундоғ! — дейишди бошқалар чувиллаб.

— Унда камина хизматимни аямасман.

Хушчақчақ даврани сарафроз айлаган «Девони ҳикмат» ни хонадон соҳиби аввалгидек эҳтиром билан тавоф қилиб ўртадаги токчага жойлаштирди, сўнг шопилмай изига бурилиб муганнийга юзланди.

Нечундир ҳануз истиҳоласини босолмаётган мулла Аҳмад садаф тошлар билан безатилган, пардалари ўзаро мутаносиб, сарҳадларини тап-таранг сим торлар забт этган, шамлар ёруғида бир қирмизий, бир кумушранг товланаётган чолғу сари умтилди, қўли беихтиёр теккан маҳалда чолғу мастонавор бир ингранди, юракларни қиймалаб юборган ўткир оҳанг тинишини кутган каби у хиёл тўхташ қилди, имиллаган кўйи жойига қайтди.

Бу дунё кудурати, айшу сафоси, ақчаи макруҳига аллақачон этак силкиган мулла Аҳмад уйда ҳам, кўча-кўйда ҳам созларидан бирини қўлдан қўймас эди; у бексоз ва бенаво яшашини тасаввурига сиғдирилмасди. Ху-

сусан, эрта-кеч қонун билан овунар эди. Элу элат ҳам суйган бу чолғу янграган дамда тангри замин у замонга меҳру саховат кўрғазиси, ҳатто бандалари кўнглини овлаш учун ерга яқинлашувига ишонарди; шу боис муғанний-машшоқ қатнашмаган гап-гаштак, сайил, маърақа-мавлудни умуман ҳисобга қўшмас эди. Эҳтимол шу сабабга кўра у шаҳардаги йирик оқартув ўчоғида «Шашмақом» уюшмасини тузгандир, азалдан эл-улус орасида ўзларича хониш қилиб юрган хонанда-хофизлар бошини қовуштиргандир...

Давра аҳли дақиқаларни аллатовур бир интиқликда кечира бошлаганда мулла Аҳмад нигоҳида игна учидек кина учқун йилтиради ва похун кийдирилган кўрсаткич бармоғи қатор симлардан бирига аста тегди, тегаркан, бир оҳанг тап-таранг жимликни тилимлаб юборди.

Дафъатан юракларда ғалаён кўтарилди, ажабки, беқарор ғалаён гоҳ ғамга ботирувчи, гоҳ умид туғдирувчи титраш, инграниш билан муттасил алмашилиб борарди. Оҳанг жилolari сездирмай ўзгарарди; гўё бир тутам нур зим-зиё бўшлиқ бўйлаб сирғала-сирғала юксакликка ўрлаётгандек эди. Уста Жамшиддин шамдек эриган, шу нурни йўқотиб қўймаслик пайида, алҳол, у бошқа барча нарсани унутган эди.

Ахийри қаршисида фақат қўҳна замин билан чолғу тилмочлигида очилиб сўйлашаётган соқолдор кимса қолди. Чолғу бийрон эди, ростгўй эди, сўйлардики, эй одамзод, кечмиш узоқ ва даҳшатли, лекин кечмиш билан юзлашмоқдан чўчима, шундагина юпанасан, дунё боқийлигини, тирикчилик ўткинчилигини эътироф этиш учун ўзингда куч топасан, ҳа, дунё абадий ва аёвсиз — мутеларни кечирмайди, шаккокларни бадном қилади, ўзлигини таниганларни бошига кўтаради, у олтин жомларида сенга эрта-кеч бол ва оғу тутади, қай бирини олмоқ ихтиёрингда, аммо унғача обдон ўйлагил, фаҳму фаросатингни ишлата билгин, токи мақбулини рад этиб, номақбулига ҳавас қўймагилки, тоабад умринг ранжу маломатда кечгай!..

Сим-сим эшилаётган куй симиллабгина тинди, давра билан мусоҳабага киришганидан мамнун қонун бўғзидан зарб билан отилиб чиққан сўнгни нола ҳолсизлана-ҳолсизлана хонага сингиди. Зилдек жимлик чўкқандан

---

¹ Қонун сингари торли чолғуларни чалишда қўлланиладиган металл асбоб.

кейин кимдир оҳ урди, кимдир энтикди, кимдир унсиз бош сараклади, кимдир сукутга толди.

— Мингга киринг, мулла, — деди ниҳоят уста Жамшиддин. — Сиздан бир маротаба машқ эшитиш жаннати бўлиш билан тенг.

— Рост, — инисини қувватлади мулла Ражаб. — Бундай нафис ижро фақат жаннатда насиб этгай!

— Ҳушим оғиб қопти, — илжайди уста Қурбон.

— Қўли дард кўрмасин, — деди Ҳикматулла.

— Биродарлар, андак шошилманглар, — аҳли йиғинни тинч турмакликка даъват этди Муҳаммад Малик. — Бу куй каминага раҳматли падарим сўзлаган бир ривоятни эслатди.

— Эштайлик, ошна, — деди уста Жамшиддин.

— Қадимда мамлакат подшоси оғир дардга чалинибди: кечаси мижжа қоқолмай нуқул ваҳимага тушаркан, кундузи хонанишинликка берилиб, хафачилик ютаркан...

Алланарсадан қоникмай паришон ўтирган мулла Аҳмад нохун билан атайлаб чертдими ёки билинар-билинемас титраётган панжалари тап-таранг симлардан бировига беҳос тегдими, ҳарнечук, соҳиби тиззасида бемалол ястанган қонун ингичка инграниб қўйди.

— Табиблар уриниши зое бўпти, — муҳандис бир муғаннийга, бир чолғуга термилди. — Подшо уларни қатл этмоққа қасдланибди. Шунда ўлимини бўйнига олган кекса бир табиб таъзим бажо келтирибди. «Валинеъматим, бир қошиқ қонимдан кечинг, — дебди кўрқувни енгиб. — Ҳар кишидаким руҳи муборак бўлгай, руҳ чарчаса ихтиёрини инсу жинсга топширгай ва сизники каби иллатга чалингай. Фаҳми ожизимча, руҳингиз халос бўлсагина тузаласиз». «Нимани кутяпсиз? Халос қилинг!» — амр этибди ҳукмдор. «Кўрдингиз, шохим, — яна икки букилибди кекса табиб, — биз бу тадбирга ожизмиз. Фалон маҳаллада бир созанда яшайди, шунини хузури муборагингизга чорланг, фақат шу жонингизга ора киради». Табиб зотига аллақачон ишонмай қўйган бўлса ҳам ҳукмдор созандага элчи жўнатибди. Созанда дарҳол ҳозир у нозир бўлибди. Ранг-рўйи сомондек сарғайган подшо қараса, у қўлтигига чоркунжак асбоб қистириб олганмиш. «Эй шаҳаншоҳ, ажабланманг, бу асбобнинг номи қонун, оллохдан ваҳий келди-ю, уни бино айламоқ насиб этди», дебди созанда ва амр бўлишини кутмай қисқагина куй

чалибди. Саройни шундай бир майин ва ёқимли тарона қамрабдики, подшоҳ элиб, тахтада ухлаб қолибди.

— Қаранг-а, — деб қўйди уста Жамшиддин.

— Эҳтимол, — деди уста Ризо, — йигит сеҳргар бўлгандир.

— Ҳар нарсага қодир ўзи, — лукма ташлади мулла Ражаб, — агар ўзи раъй қилмаса ҳатто товонга санчилган тиканни суғуриб олиш мушкул!

— Созанда саройда яшай бошлабди, — тортишувга эътибор бермай давом этди муҳандис. — Ҳар кеч ҳукмдор ётиши олдидан у қонунни сайратаркан, ҳукмдор енгиллашиб, ваҳмдан фориг бўлиб, тинчгина уйқуга кетаркан. Роппа-роса қирқ кеча-кундуздан кейин у тамом соғайибди ва йигитни шоҳона сарпо, беҳисоб жавоҳирот билан сийлабди.

— Ибратли ривоят, — деди Ҳикматулла хўрсиниб.

— Чиндан ҳам мусиқа фазилатини санаб битириш қийин, — мулла Аҳмадга қарата сўзлади уста Қурбон.

— Нақл қилишларича, қадим замонда Одам Ато ҳам Момо Ҳаво кўнглини соз билан овлаган экан.

— Демак, — деди уста Жамшиддин оҳангдор қилиб, — соз чархи беимкон ичра имкон!

— Шундоғ, биродар, шундоғ! — деди уста Қурбон.

— Бугун мавриди экан, тагин бир нақлга қулоқ осинглар, — жойлашиброқ ўтирди уста Жамшиддин. — Қалам бино бўлганидан сўнг оқ қоғоз бетига биринчи Одам билан Худо номларини битганини биласиз. Ўша қутлуғ айёмда оллоҳдан тагин ваҳий келибди: «Қалам шу икки сўз тарихини ёзсин!» Яна қалам етмиш минг йил сукутга кетибди, кейин ҳарчанд уринмасин ҳеч нарса иншо этолмабди. Олло жаҳл билан зарб қилибди: «Қалам нечун жим?» Малоикалардан бири мужда етказибди: «Қалам ночор эрур, бу аҳволида тарих битмакликни ҳеч қачон эллолмас». Энди тангрининг ўзи етмиш минг йиллик сукутга кетибди. Ахийри кўзини очиб ҳануз қаршисида турган малоикага дебди: «Фалон мамлакатда бир созанда яшайди, шунга етказким, бир чолғу ясасин, ул чолғу Қаламга ақл ва суянч бўлсин!» Сиз қандай фикрда, биродар, сиз таърифлаган созанда тангри назарига тушган жувонбахт банда эмасмикин?

— Бу дунё беадад, уста, шундай бўлса бордир, — деди Муҳаммад Малик хайрхоҳлик билан. — Турли тоифа эл-элат чатишиб кетганидек ривоятлар ҳам чатишиб кетган. Сизу биз булар чигилини ечсак савоб!

— Ҳа, балли!

— Хулосангиз қани, уста Ҷамшиддин? — илмоқли савол ташлади уста Ризо. — Охирини чўлта қилдингиз-ку!

— Мунча ҳовлиқасиз, уста, онангизни ичида қандай чидагансиз? — деди ҳам кулиб, ҳам инжилиб уста Ҷамшиддин. — Хўш, индалло, ўша жувонбахт созанда ваҳийни бажо келтирибди. Бир чолғу ясабди, ўзи унга маҳлиё бўлиб тикилибди-да, айтибдики, ушбу қонундир. Подшоҳи аъзамни тузатгандан сўнг қонун Қалам билан учрашибди ва ҳатто ўликка ҳам жон киргизадиган тароналарни бино қилибди. Шундан сўнг сукут нималигини билмай Қалам равон ёза кетибди.

— Эшитдингизми, мулла Аҳмад? — завқланди муҳандис. — Бу қисса сизга маъқулми, йўқми? Асли биз ҳам бир тоифа беморлармиз. Муолижа калити эса сиздек саховатпеша зот ихтиёрида.

— Агар сиз мурувват кўргазмасангиз тоабад беморлик азобини тортамиз, мулла! — деди муҳандисни маъқуллаб уста Қурбон.

Ошналар жўшиб чечанлик қилишди, мақтов равишини келиштиришди, айна дамда бу билан таҳсину ҳайратларини ошкор этишди. Таъриф қирғогидан ошгани сари мулла Аҳмад вазмин тортаверди, чурқ этмади, чолғу биқинига битта-битта чертиб ўтирди.

Қироатхонлик мусиқанавозликка, баҳс эса қиссанависликка уланиб кетганидан Шамсиддин тўлиқди, яйради; ҳали хаёлини Мўйсафид орзу қилган келгуси сари елиб бораётган тарғил туя тарк этмаган эди, ҳали етмиш минг йил сукутга толиб, атиги иккитагина сўз бита олган Қалам шундоққина жон жойига санчилиб турарди. Энди булар ёнига чолғусоз созанда ва тарих битмак учун яна етмиш минг йил жимгина ночорона тўлганган Қаламга ақл ва суянч бўлиш учун дунёга келган чолғу кўшилди. Ажабо, у бино бўлгандан бери неча замонлар ўтдийкин, бу кўҳна дунё кимларни кутиб олиб, кимларни қузатдийкин?

Бехосдан Шамсиддин тахминлади: гўё ҳозир падари ҳам, хонадон соҳиби ҳам, муғаннийнинг ўзи ҳам, бошқа улфатлар ҳам нукул шу хусусда мулоҳаза юргизаётган эди. Хусусан яқиндагина «Чашма кўзи» китобини чоп эттирган Ҳикмат Раҳмон ривоятлардан ва муғанний туйқус паришон қиёфага кириб қолганидан ўзгача хулоса-

лар чиқараётгандек эди. Ажабо, ҳали уста Ризо нимага шама қилди, шоир газетдан аразлапти, дедими?

— Англамадим, — деди ниҳоят мулла Аҳмад, — не муддаодасиз?

— Ие, мулла, — кулди уста Жамшиддин, — хаёлингиз қаёқда?

— Хаёлим жойида.

— Унда нечун муддаойимизни англамадингиз?

— Каминага қасдингиз йўқлигига имоним комил.

— Иншооллох, шундай, мулла, — деди уста Жамшиддин ажабланиб. — Сиз ниманидир чалкаш ўйлаётирсиз шекилли?

— Уста, қасдингизки йўқ экан, унда нечун гарданимга бу қадар оғир юк ортасиз? — товушини кўтарди муганний. — Камина бундан майиб бўлишим тайин. Сиздек аҳли идрокка ҳайронман.

Таъна кутмаган ошналар саросималанишди.

— Нега ранжиётирсиз, мулла? — қисқа жимликдан кейин ётиғи билан сўради уста Жамшиддин. — Биз бандишалардан не густоҳлик ўтди?

— Камина сиз ўйлаганчалик қиёмига етказиб чалолмайман, — хижолат ичида бошини эгди мулла Аҳмад. — Ҳали унингдек камолга етмоғим учун беадад азият чекмоғим керак.

— Имонимни тикаман, мулла, сиз падарингиздан ўздиргансиз.

— Йўқ, уста, камина нари борса бир ҳаваскорман.

— Зинҳор-базинҳор ўзингизни бундай ерга урманг, — ранжиганнамо панд қилди у. — Сиздан умидимиз катта.

— Қуллуқ, лекин...

— Керак бўлса сизни кафтимизда кўтарамиз, — мулозимлашди уста. — Фақат, илтимос, айтинг-чи, сиз қонун руҳни халос этмоққа қодирлигидан тонасизми?

— Тонмайман.

— Баракалло! — севиниб кетди уста. — Бунданки тонмас экансиз, ўзингиздан ҳам тонолмайсиз. Камина сизни қонундан айри ҳолда кўргандан кўра... ёруғ дунёга қўл силтайман.

— Биз-чи? — гулдиради муҳандис.

— Энди бас, — гап нишабини бурди уста Жамшиддин. — Қани, биродар, яхшиси яна бирон нима чалинг, қонимиз қизисин.

Баравар шовқин солишди: «Чалинг, чалинг!..»

Мулла Аҳмад эса қонунни авайлаб хонтахтага қўйди.

— Бемаҳал бўлди, — деди кейин, — суҳбатни боқий қиламиз.

— Сизни жин урдими? — оғринганини яширолмади муҳандис. — Кўзингизни яширманг. Ҳали ҳеч бўлмаसा бир жуфтидан умидвормиз.

— Таънангиз тўғри, уста Муҳаммад, чиндан каминанга бир нарса тегишди. Узр!.. — чайналди мулла Аҳмад. — Иштиёқим суст... Энди ниятим... Шанба куни кечқурун кулбаи вайронамга ташриф буюринг, иншооллох, ўшанда қусурини чиқараман.

Ошналар илк дафъа хуморлари босилмай тарқалишди.

III

Йўқолган нарсани қайтиб топиш маҳол: бўлгани бўлиб, бўёги синди. Қайғурган билан ҳеч нарса ўзгармайди. Фақат, ажабо, нима учун мулла Аҳмад кўкқисдан тўнини тескари кийди? Ахир у давра аҳлини хушнуд этиш иштиёқида эди-ку! Агар чиндан ҳам бемаҳал бўлиб қолувди дейилса, бу важга ишониш ҳам, уни орага тиқиштириш ҳам маънисиз, негаки, билишларича, мулла Аҳмад ҳеч қачон вақт билан ҳисоблашган одам эмас, хусусан, ҳузурда шинаванда ўтирганда, эртами ёки кеч, таъби равшанми ёки хира, фарқлаб ўтирмай созини созлаб, вақтини хушлаб, муқомини қилавераркан...

Адоғи жиндай совуқчиликка бориб тақалган кеча хусусидаги аччиқ-чучук ўйловларини ўзларича муҳокама қилган кўйи бир ўринда тез, бир ўринда сокин оқадиган анҳор ёқалаб боришди. Сал қўйирокда қачон қурилганини ҳеч ким билмайдиган кўҳна тегирмон кеча тинчлигини бузиб гулдирар эди. Тегирмон деразаси ёруғ эди, демак, қартайиб қолган бўлса ҳам дунёга тўймаган Умар чол ҳали уйғоқ, ним қоронғи ҳужрасида ё тангрига юкунини, ё қироат билан машғул; бир вақтлар падари мадрасага мударрислик қилгани орқасида бўлса керак, у китобга астойдил ишқ қўйган, мудом устадан ҳар хил мазмундаги мажмуаларни сўраб олар, ҳижжалаб ўқиб чиққандан сўнг, уларни бир ерига гард тегирмай қайтарарди. Хушфаҳм чолдаги бу фазилатни уста зимдан қадрларди, ишдан қайтишда, эртами ёки кеч, кўпинча тегирмонга қадам ранжида қилар, ярим тунгача ун иси ўтириб қолган кулбада чойхўрлик қилиб, баҳсу жиддия-

га берилар эди. Ҳозир ҳам бир кўнгли тегирмон сари бурилмоқчи бўлди, лекин, негадир тезда айниди. Жони-танида ғалати бир ланжлик ҳокимлик қилаётган эди.

Алҳол, ота-бола ҳар хил паст-баланд буталар қоплаган қирғоқдан юз қадамча нарида жойлашган ҳовлиларига етгунча чурқ этишмади. Ланг очиқ дарвозадан у отасидан кейин кирди. Алланг-талпанг қилиб дарвозани ёпди. Зулфинини шиқирлатиб илди. Шу маҳал отаси:

— Ҳар нарса мавридида тузук экан, — деб пўнғиллади. — Лекин ғам ема, шанбада қусурини чиқараман деди-ку!

Мулла Аҳмаднинг ваъдаси унинг ҳам ёдида эди, шаксиз, бу ваъда унга сал-пал таскин бераётган эди. Ана шу таскин билан у шанбани зориқиб кутди, узун кечаларни бедорлик билан ўткарди. Аммо шанбада яна ҳаммаси тескари айланди. Э дариг, насибни айтишмаган экан-да!

Ҳикмат Раҳмон хонадонидан қайтган оқшомлари Шамсиддин кўз ўнгидан мулла Аҳмаднинг паришон қиёфаси бир лаҳза кетмади. Қачонки, онаизори — Ойдинбиби солиб қўйган юмшоққина тўшакка кириб киприклари илингандан кейингина машшоқ сиймоси шарпадек қаёққадир йўқолди, йўқ, поёнсиз даштликни ўраб ётган оқиш ҳовурга сингиди. Дашт чексиз эди, бир дўнгликда талғир туя минган Мўйсафид пайдо бўлди. Нигоҳи мунгга тўла Мўйсафид, бир қўлида садафбанд қонун, бутун борлиқни зилзилага солиб қаҳқаҳа урар эди...

Эрталаб, яқин-орада биринчи марта, одатдагидан анча кеч ланж бўлиб турди. Агар яна сал кечикса, тамом, аллақачон уйғонган, нонушта қилиб улгурган отаси Регистонга ҳайё-ҳуйт деб жўнаб қоларкан...

Шаҳристон аллақачон тонгни қаршилаган, кўчалар безовтаҳол жонланган, Регистонда сокин турган уч зарбардаст иморат миноралари ва гумбазлари нилий тусда товланарди.

Қараса, отаси типпа-тик қотган, у дунё-бу дунёни буткул унутган, гўё саросар — жонсиз-лисонсиз, хайриятки, қадди-бастиди шижоат зоҳир, қараши шиддатли, қорачиқлари тубида маъюслик аралаш бир истак ёлқинланаётган эди.

— Ўғлим, гапимни яхшилаб тингла, — деди уста жимликни бузиб. — Эрта-индин ўн бешни тўлдирасан. Оқу қорани таниб қолдинг. Хўш?! Мана бу иморатлар аҳволига ичинг ачимайдими? Неча йилдан бери биз Шердорда оворамиз. Бундаги юмушларни қачон тугатамиз-у, қачон бошқасига ўтамиз?

Шамсиддин кесатиқлар тагига етди: озурда ёдгорлик хоки пойида гам-андухга кўмилиб, еру кўкка сигмай қоладиган падари ўз жидду жаҳдидан ҳам, сафдошлари аҳди-амалидан ҳам қониқмаётганини баён этаётган эди.

— Анови яралар кўксимда битгандек, — Улугбек ва Тиллакори мадрасаларига ишора қилди уста. — Агар умрим ва қувватим имкон берса навбати билан буларда ўзимни синар эдим.

— Дада, — деди Шамсиддин, — булар ҳеч таъмирланмаганми?

— Таъмирланган, бир замонларда.

— Бизники ҳам шундай тўкиладими?

— Имондан айирмаган бўлса унча-мунчада тўкилмас, — деди уста чайналиброқ. — Бу ҳаёт, ўғлим, ҳар доим бўлади бетамизлар. Ёдингда тут, негадир, камина кўпроқ Тиллакорига ҳавасмандлик қиламан. У бошқа оғаларига қараганда кўпроқ азият чеккан.

— Нимага, дада?

— Ўтган аср охирида бир талов бўлган, — деди уста бепарволик билан. — Шунда зар нақшларни қиртишлаб олишган!..

Шамсиддин бўзарди; гўё ичини нимадир тилиб юборган эди.

Кейин берган саволи жавобсиз қолди. Негадир уста уни ҳам, ўзини ҳам чалғитди, қайроқ тош тўшалган сахнда бафуржа кезинаркан, ўткинчи дунёда яхшилик билан от қолдириш фазилати, эзгулик билан ёвузлик ораси бир қадамлиги, оқу қорани ажрим қилиш ва диду фаросатни тарозига қўйишда бобомерос обидалар асқотиши хусусида башоратлар қилди.

Хаёли чуваланган Шамсиддин уч кун бурун муҳандис Муҳаммад Малик тузган тарҳни не сабабга кўра бекор қилгани боисини сўрамоқни чўтлади, лекин улгурмади, майдонни бирин-сирин кела бошлаган ёрдамчи усталар ва шогирдлар шовқини тўлдирди.

Ҳаммадан кейинда Иброҳим кўринди: тор пешонали, қоши қалин ва туташ, йирик-йирик кўзлари маънодор боқадиган чуваккина бу йигитча Шамсиддин билан ҳамёш — уникага ўхшаш кўк бахмал дўппи, зира беқасамдан ихчам тўн, ипак билан ҳошияланган қизгимтир сахтиёни этик кийиб олган, шошилиб одимлаётгани боис этаклари елпинар эди.

Иброҳим қуюқ саломлашди, катталар каби қондасини келиштириб сўрашди, жим турган Шамсиддинни қу-

чоқлаб, кула-кула, кечикиб қолгани боисини орага қистирди.

Нечундир уста шогирдига ғашланиб тикилди ва беихтиёр Ҳикмат Раҳмон хонадонидан зада қайфиятда қайтишаётганда муюлишда ногоҳ бу кунда муаллимлик даъвосида юрган Шариф урфонни кўриб қолганини эслади.

— Шарифбой сени бу кечаям қийнадими? — кулди уста.

Жўрасини қучоғидан бўшатиб Иброҳим бош ирғади, афтини шундай бужмайтирдик, бу кеча у айниқса азобга ботганини уста аниқ ҳис этгандек бўлди.

Илгари Шариф урфон ғийбатдан бўшамасди. Йўлини қилиб тузуккина ваколатга эришиб олди. Энди у, қўлтиғида доим китоб-дафтар, маржон-маржон тер оқизиб маҳалла-кўйни кезади, икир-чикирга ўралашиб қолган ёш-қарини таомилга кираётган битикка жўровоз қилиш учун тиним билмай югургилайди.

Шариф урфон бир нарсадан хижолат: ўғли Иброҳим уста Ҳамшиддин паноҳида, ҳунар ўрганиши билан овора, баъзилар аямай-нетмай шунга шама қилишди. Қобил муаллим ўсал бўлди. Ҳатто ичини қиринди сидирди. Қўрқиб кетганидан ўғли зехнини илгор ва қулай алифбога мослаб пешлай бошлади. Лекин бу уриниши муаммони тугал ҳал қилиши маҳол, нима бўлганда ҳам ўғлини тезроқ борди-келдисини тамом бошқача заминда қураётган илм даргоҳига жалб этиши керак. Лекин бир вақтлар ўзи юқуниб борган уста Ҳамшиддиндек обрўли банда юзига қандоғ оёқ боссин?!

— Хўш, Иброҳимбой, яна қандай мужда келтирдинг?

— Мужда кўп, — деди Иброҳим устози саволига жавобан бурролик билан. — Отам ислоҳ ҳақида гапирдилар. Зарил келгани учун... Зарил экан!

— Отангдан бир нарсани сўрамадингми?

— Нимани, устоз?

— Ислоҳдан кейин... узилишни!

— У қандай нарса, устоз?

— Ҳали гўрсанлар, — бир Иброҳим, бир Шамсиддинга таассуф билан қаради уста. — Нимани ҳам тушунардинглар. Ҳозир сенларни қайси томонга букса ўша томонга эгилаверасанлар.

— Эгилмасак-чи! — илжайди Шамсиддин.

— Унда синдиришади, — деди уста босинқи товуни-

да. — Очиқроғи, қулоқ солмасак, ҳаммамизни синдиришади. Охири бахайр бўлсин, арабига жа ёпишиб олишди. Ислоҳи тинч ўтса майли эди.

— Шу... эскирипти. Дадам айтди.

— Даданг... билмадим... унчалик ҳам бўлмаслик керак, — тутилди уста, гўё ҳар бир каломи ўзига ҳам тошдек ботаётган эди. — Асли дадангдан нима гина! Жон, рўзгор кўзга кўриниб турганда ҳар биримиз қалтираймиз!

— Айтадиларки, арабийда Ҳазрат Навоий кўп озор еган эканлар, — деди алланечук истиҳола билан Иброҳим. — Бу қулай экан...

— Ҳимм, шундайми? — мийғида қулди уста. — Яхши баҳона ўйлаб топишипти. Беш кетдим!

— Дада, — деди Шамсиддин, — бобом арабийни бир ҳафтада ўрганиб олган эканлар-ку!

— Тўғри, — ўғлини қувватлади уста. — Бари айбни нимага ағдарिशга боғлиқ экан-да! Нима, қадимда аждодларимиз сўқирмиди, бесаводмиди? Э-э, шунақа деганлар номаъқул бузоқнинг гўштини епти! Суғд хати уларча нимаикан? Урхунча битик-чи? Фақат булар вақтида бадавийга ёқмаган холос. Ёзуви кўзимизга суқилиб турса енголмаймиз деб кўрққан! Кейин... ислоҳ! Топгину олгин! Энди буниси!..

— Ҳозир эл хоҳиш қинти.

— Билмаганингни алжима, Иброҳимбой, — шогирдини силтаб ташлади уста. — Тавба, бу ёғиниям бошлаб андавалашипти-я! Қуръон уволи тутгурлар! Менга қолса шу нарсани ўйлаб топган топағонни Шердор мадрасасидан ирғитардим! Нариги дунёга бориб қилсин ислоҳини! Лотинига бало борми? Уфф, ҳозир ёриламан, қаёқдан ҳам шунақа гапларни ёдга солдинг, Иброҳим? Кеча амри маъруфда бир чеккага суриб қўйган эдиг-а! Бўлди, бас, юринглар тахбин томонга, ундан кўра кошин йўнайлик, сизларга ҳам ўргатаман.

Мадраса ичкари саҳнида, бурчакда салкам тизза бўйи кўтарилган теп-текис ганчсувоқли тахбин-супа кенгина, чоркунжак, тевараги эса ивирсиган: катта-кичик, рангли-рангсиз кошинлар тўдаланган, унда-бунда ёғоч курси, теша, газчўп, ражжа-шовул кўзга чалинади.

Асли амал учун зарур кошинни кўзи очилиб, уқуви сал пенланган шогирд, кўпинча эса пири комил қанотида узоқ йиллар ўзини сал кўрсатган ёрдамчи уста тарошлайди. Азалдан таомилга кирган, қонга сингиб

кетган бу қондани уста чўчимай бузди: бир ой бурун у Иброҳимга, бугун эса Шамсиддинга йўл берди.

— Бир ҳафтада эплейман, — деди Шамсиддин кошинга узалиб.

— Мақтанчоқ, — лабини бурди Иброҳим.

Илкис бошини кўтарган Шамсиддин тузуккина шапалоқ еган одам ҳолида эди, гурури оғриган кўйи беҳуда керилиб қўйганини ич-ичида тан олди, дўстидан эмас, ўзидан ранжиди. Кейин нечундир кеча оқшом давра қизиган палла бирдан мулла Аҳмад ўжарлигини пеш қилиб ҳеч бир банда ўтинчини инobatга олишни истамаганини эслаб, таъби баттар хиралашди. Ҳар ким ҳар хил талқин қилган бу ўжарлик тагида ётган асл маънони у мурғак фаҳми билан сал-пал уққан эди. Ўзини баландга қўйишни истамайдиган, лекин ўзи сезмаган ҳолда кўпинча жамоадан баландда бўлиб қоладиган чолғусоз кутилмаган муросаи мадора билан улфатларини ерлади, яъни қалови келишмаган мақтовни бошлабгина қайириб ташлади. У эса ҳали кошиндан кошинни тузукроқ фарқламай ўзини бозорга солиб ўтирибди. Суф-э сенга, гў-дак!

Шамсиддин дўстига қайтиб гап қўшгани ботинмай тумшайиб ўтирди, ҳалиги гувранишига сира мос тушмайдиган ҳафсала билан бир-икки кошинни чала-чулпа йўнди. Тешани иштиёқ билан измига сол олган Иброҳимга ҳаваси келиб алланечук бўлди. Тахбин ёнида ногаҳон туғилган ранж уни ўша куни бир лаҳза ҳам қўйвормади, чатоғи — бу ҳис эртаси ҳам, индини ҳам, ундан кейин ҳам бағридан аримади. Ҳар лаҳза катта кетворгани, Иброҳим бир оғиз сўз билан бошлаб адабини бергани, кейин... шамлар ёруғига кўмилган қироатхонада кечган қизғин давра, юракларни ситиб бўзлаган қонун ахийри соҳиби билан барабар сукутга толгани ёдига тушаверди. Кечага файз бағишлаган ривоятлар ҳам унга ором бермас, хаёлидан жилмас эди.

Тасодиф ҳар нарсага қодир, у зарурат билан ҳамиша ёнма-ён, ҳатто тасодифсиз зарурат ўз ҳадди-кўлами, куч-қудратини тўла намоён этолмайди. Чамаси, ўша куни ҳам шундай бўлди, бу икки омил чатишиб-бирикиб кетди, оқибат, мазмунан бири бирини тўлдирган қўшалок ривоят давра руҳи-равишини безади.

Ҳартугул Шамсиддин бундан ўзича хулоса чиқариб улгурди. Мана энди у Муҳаммад Малик ҳамда отаси че-

чанлик билан кўз ўнгида бино қилган гаройиб дунёни қадам-бақадам кузатар, ҳар яхши-ёмони, ҳар паст-ба-ланди, ҳар зори-зўрига жон риштаси билан боғланар эди. Кўнгли алланечук ийиб, шуури ёришган кезларда у кўпинча ўзини «Девони Ҳикмат» тақдири билан боғлиқ воқеалар ичида кўрар эди. Ҳатто у баъзан ўзини қози Раҳмон ўрнида кўради. Ана, учқур бедов, у тил-лақошли ва филдандонли мардона эгарда юлдузни кўз-лаганча оҳиста тебраниб боради, попуклари қирмизий хуржунида бутун бошли хазина — қуръони шарифга ини бўлган «Ҳикмат»ни харид қилмоқ қасдида...

Ниятини пок қилиб Шамсиддин хом кўндан майда-лаб ўрилган қамчисини ҳавода ўйнатади. Кўкси ҳавас ва ишонч билан тўлади. Беҳудуд бўшлиқда илкис қанот ёзган чарс тулпор билан ўзини учиб бораётгандек ҳис этаркан нечундир бу уриниш, бу парвоз, бу таҳлика таъбига ўтиришмай қолади, сурурга ташна юраги бош-кача — илохий бир шиддат, ўжарлик, қаҳр ва одиллик билан қоришиқ бир ҳолатни қўмсайди ва ногоҳ алланечук қониқиш туя бошлаган тасаввури қози Раҳмон аъмо-лига тегишли саргузаштни таваллуди номаълум ривоят-лар қаърига суриб юборади...

Алҳол, сукут онлари ота-бола бир мўъжизаи илоҳа шарофати билан қарийб баравар ўйлардики, қадимдан ҳам қадимроқ бир замонда ахийри Қалам ночорликка бўй берди, яъники, Инсон ва Худо исму шарифларини муборак қоғозга иншо айлаш чоғида жами имконини сарфлаб қўйди. Тамом ожизлик ила кун кечираётган фурсатда кўкдан олиймақом ваҳий етдиким, ўшал икки сўз тарихини битмак савоби фарз ҳам қарзидир. На илож, Қалам ваҳий ижросига киришди, куч йигиб олиш учун етмиш минг йил сукут сақлади, бари бир натижа бўлмади. Оллога арз қилмоқни мўлжаллаб турганда ногаҳон бир майин наво эшитилди. Қалам ҳузурига Қонуни му-борак ташриф буюрган эди.

«Эй, комил жон, узлат комида қолганинг боиси мен-га аён, — деди Қонун камоли эҳтиром билан. — Лекин энди сукут сақламоққа ҳожат қолмади. Энди мен ихтиё-рингдаман. Вазифам ягона: вужудингда тиниб, ҳориб, мудраб ётган руҳни уйғотиш! Шақсиз, эрта-индин ру-ҳинг уйғонади, у билан бирга ўзинг ҳам уйғонасан, куч-га тўласан. Зиммангдаги вазифани уддалаш эса осон кечмайди. Чархи буқаламун шунақаки, Инсон ва Худо шаъни-шавкати таърифига киришган онингдаёк, изингда

тўда-тўда галамисларни қўяди. Улар сени маломатга кўмишади, ҳатто адолатдан тониш, разолатга юз буришга мажбур қилишади. Кейин эса тойиб кетганингни еру замин қолиб аригача ёйишади. Бу кўргилик қошида сен нима ҳам қила олардинг? Ҳеч бунга ақлим етмай қолди, эй қудратли Қалам!»

«Овозинг бунчалар нажотбахш экан, эй оқил Қонуни муборак?! — тани кучга тўла бошлаганини туйган Қалам таъзим бажо келтиради. — Қайси мулки хилқатдан қадам ранжида қилганингни билолмадим, аммо нолаи афғонинг ва навои саодатинг ўзимни ўзим англашим учун рағбат бўлди. Кеч топишдик, лекин бу ҳеч бўлмагандан кўра яхшироқ! Ваҳий келдиким, икки сўз тарихини битмак савоби фарз ва қарзидир! Аммо ҳозирча бу борада етмиш минг йил узлат фиروفини тортишдан ўзга юмуш адо этмадим. Ҳар ҳолда ушбу муддат давомида неларни ўйладим? Умуман мени ташвишга солаётган дарду ғам шу қадар узоқ муҳокама юргизишга арзийдимми? Ахир имиллаётганим учун бир кунмас бир кун тангри олдида жавоб беришим тайин-ку! Ҳеч қачон мен ўзимни оқламайман, билсанг, ўша икки сўзни ёзиш олдида ҳам етмиш минг йил жим нафас ютган эдим. Номуҳимдан муҳимни ажратмоқ бирламчи тилагим бўлгани учун шу ҳол юз берди. Энди эса галдаги сукутим боисини англагандирсан. Дунёдаги энг оғир гуноҳ — ножоиз маънини, адолатни четлаб ўтадиган, оқни қора, қорани оқ деб таъриф этадиган каломни битмоқ! Инсон ва Худо ҳақида нафақат рост сўзлаш, рост ёзиш ҳам керак. Буни уддалолмасам нима бўлади, деб чўчидим. Ёлғон менга ҳаром! Ҳеч қачон мен ёлғон билан келишолмайман, бундай субутсизлик орқасида бетим қаро бўлишини асло хоҳламайман. Нимага етишсам тўғрилиқдан етишайин. Энди сенинг кўмагингни ҳис этиш мудраган руҳимни эмас, мудраган журъатимни ҳам уйғотади. Энди сукут сақламоққа ҳожат қолмабдими, демак, зиммамдаги бурчни адо этмоққа киришаман. Худди шу фурсатдан ер ва фалакнинг энг безовта, энг маъсуд онлари бошланади. Бурилиш нуқтасида тоабат ўчмайдиган белги қўяётганимдан ҳам фахр, ҳам қайғуга маҳкумман! Ўзтироф этиб кўя қолай: бугундан бошлаб ҳар тоифа бандалар менга баб-баравар юкунишади, худди ана шу ҳол кўкдан олиймақом ваҳий келган дақиқадаёқ менга аён бўлган инқироз хавфининг ўзгинасидир. Бу синоатдан сен ҳам воқиф экансан, лекин сен фақат зўравонларни

эслатдинг, мен эса улар қўлига тушишдан қўрқмайман, улар мен ардоқлайдиган, опичлаб улғайтирадиган Улуғ сўзни ўз ҳукмлари остига олишлари, ўз хоҳишларига бўйсиндиришлари, ўз маслакларига мослаб бўяб-бежашларидан хавотирланаман. Ҳаётда кўп нарса бебақо, лекин сўз мулки мангудир, нафақат мангу, дахлсиздир. Қани, яқинроқ кел, менга мадад бер, эй Қонуни муборак! Мен фақат сенга ишонгайман, сенга!..»

Қонун нидо берди, бир навозиш билан тўлғанди, ер-кўкни сабухий мусиқа қамради, даъваткор наво Қаламнинг уйғонган руҳи ва журъати билан қовушди. Қалам қувватга энди, илҳомга етишди, сўнг уни тўхтатиб бўлмай қолди: ёзди, ўчирди, ўчирди, ёзди. Қогоз узра кечган етмиш минг йиллик ҳарбу зарб ниҳоясида Улуғ сўз камол тонди. Улуғ сўз беҳисоб имкон, беҳисоб тимсолга эга эди: бири «Ҳикмат» бўлди. Тезда у Қалам ҳукми билан эл орасига учди ва чордевонлар, чордарвешлар, хамсалар, муҳаббатномалар, зарбулмасаллар, шоҳнома-лар, фахриялар, соқийномалар, алпомишномалар, муҳаммаслар, илму урфон мажмуалари... қаторида етти иқлимни кезди. Ҳамма жойда у дунёни мушфиқ, озорлардан холи кўришни орзу қилган дониш инсон ёнида бўлди, одамзод ҳамроҳига айланди. Ахийри, юрт кеза-кеза, бир кун тарғил туя минган Мўйсафид билан ошнолашди. Имон илм билан бутунлигига амин бўлган Мўйсафид уни роппа-роса олтмиш йил авайлаб асради, бағрида бебаҳо жовоҳирдек олиб юрди. Куч-қувватдан қолган чоғида тангри Мўйсафидни қози Раҳмонга йўлиқтирди. Учқур бедов минган йигит Улуғ сўзни пок ният билан излаб юрганини билгандан кейин ийди, йигит тиллага тўла хуржунини пеша қилганда ранжиди, ақлни уйғотадиган калом бебаҳолигига писанда берди, уни то қиёматга қадар гард юқтирмасдан асраш одамзод учун бирламчи вазифа эканлигини такрор-такрор айтди.

Орзуидаги мулкка етишган қози Раҳмон олдида кўндаланг бўлган бурчдан тонмади, ҳатто Мўйсафид юклаган вазифадан рағбатланиб, «Ҳикмат» ёнига ер юзидаги жами дурдоналарни битталаб йиғди, ҳалиги хуржунда қолган тиллани аямади, таниш-билишларидан ёрдам ҳам сўради, боринги, мол-дунёсининг каттагина бўлагини сарфлаб, шаҳристонда ҳали ҳеч кимга на-сиб этмаган бениҳоя йирик китобиёт хазинасини тузди. Энди у шаҳристон кўрки: улус эрта-кеч ундан баҳра ола-

ди. Кеча шундай эди, бугун ҳам шундай, ё nasibки, эрта ҳам шундай бўлиб қолади...

Мана шу ишонч дилида мустақкам ўрнашгани учун ҳам Шамсиддин бўш вақт топган заҳоти қироатхона сари шошилади, қироатхона тарафга бораверса қаршисида — олисларда чанг-тўзонга кўмилган боши-кети йўк дашт гавдаланади, наздида дашт ичкарисидан туя минган Мўйсафид қози Раҳмон ва унинг ворислари қутлуғ пандини қандай адо этаётганидан хабар олиш учун шу томонга елиб келаверади, бир қўлида рисолаи муаззам, бир қўлида Қонуни муборак...

Бетин хаёллар билан Шамсиддин ҳуш-беҳуш эди.

Ўтган уч-тўрт кун ичида у нима қилганини тузукли эслолмайди; эрталаб отасига эргашиб Регистонга келади, кечқурун ҳориб-чарчаб келган йўлидан изига қайтади. Адашмаса чоршанба куни туш маҳали у гурунг орасида шанбада мулла Аҳмадникида мусиқа тинглаш учун тўпланмоқчи бўлишганини Иброҳимга айтиб қўйди. Тўғриси, бу хабардан Иброҳим шошиб қолди, амри маъруф даврасини кўриш истаги юрагини ёқа бошлаганини дўстидан яширолмади. Ахийри жўралар маслаҳатни пишитишди. Мавридини топганда Шамсиддин Иброҳим хоҳишини отасига сездириб қўядиган бўлди. Хали шанбагача икки кундан зиёдроқ вақт бор — шунгача амаллайди. Ҳарнечук отаси оёқ тирамаса керак: Иброҳим ҳам суюмли шогирди, ёнида бўлса қайта кўнгли ўсади. Тахмини тўғри чиқди, отаси осонгина кўнди, лекин вақтни нима қилсин, қуриб кетгур вақт оғир кечди, соатлар йилга татиди: шанба тезроқ келса, шаҳристоннинг энг обрўли, энг салоҳиятли машшоғи билан тезроқ дийдор кўришишса, у қонун ёки удда қойиллатиб ижро этадиган нағмаи жононаларни мириқиб тинглашса!..

Зориқиб кутилган шанба тонги отганда аллақачон турволиб ҳовлида айланиб юрган Шамсиддиннинг кўкси қалқиб-қалқиб кетаётган эди. Нима сабабга кўра бу қадар орзиқаётганини сезиб-билиб турса ҳам, негадир буни тан олгиси келмас — хотиржам бўлишга уриниши эса беҳуда кетар эди. Шу нарса яхши ёдидаки, у қайтиб уйга кирмади, нонуштадан бўйин товлади, мана шу қилиғинг чакки-да, ўғлим, емаган ярамайди, деб ёзғирган отаси ёнида Регистон сари ошиқди. Нима бўлса ҳам Иброҳимни тезроқ қўрмақ, у билан қувончини шериклашмоқ, бу кун ҳаётидаги энг қизик, энг фахрли кун-

лардан бўлиб қолажагини унга қайтадан англатмоқ ниятида куйиб-пишаётган эди. У секингина тахбин ёнидаги жойини эгалларкан, кейинги вақтларда узлуксиз тарзда оромини ўғирлаган манзара — шундоқ қаршисида шўра-янтоқ қоплаган қақроқ дашт пайдо бўлди. Дашт худудсиз, ҳув чеккаларида ола-чалпоқ сароб живирлайди. Сароб қўйнидан таргил туя лўкиллаб келади. Туя устида — Мўйсафид, у бир қўлида рисолаи муаззам, бир қўлида — Қонуни муборак, қаҳқаҳа уриб чўли бедийённи ларзага солади. Мўйсафид бир рисолаи, бир чолғуни ўпади, тавоф қилади. Хусусан, саробда чолғу ўзгача товланиб кўринади. Гардиши садафбанд қилинган, садафлари оппоқ, ярқироқ... Бу рисола, бу чолғу билан Мўйсафид бугун мулла Аҳмадникида бўладиган амри маъруф кечасига шошилаётганини Шамсиддин дилидан кечиради. Мамнун кулади, ўйлайдики, китобиёт билан мусиқа мангу қовушган, агар қадимда — тириклик эндигина гуллаётганда тангри қонунни бино қилмаганда Улуғ сўз тарихи ҳам юзага келмас эди. Одам умри, шаъни, яхшиёмони, қувончи-гами бугунги кунда ҳам Улуғ сўз билан қанчалар боғланган бўлса мусиқа билан ҳам шунчалар боғланган. Ушбу ҳикматни насиб айласа бу кеч мулла Аҳмад тагин бир бора исботлагай!..

Бугун алоҳида ҳосиятли кун эди. Шу сабабли у бугун отасига ўзини кўрсатиши керак эди; у мулла Аҳмадни, мусиқага ишқибоз ошналарни, олисдан — жимжит дашт қўйнидан рисола ва қонун билан кечки мажлисга ошиқиб келаётган Мўйсафидни ўйлаганча йўнувга берилди.

Ҳар замонда Шамсиддин бошини кўтариб кириш йўлаги сари ажабсиниб қарар эди. Чошгоҳ бўлди: Иброҳим келмади. Энди у чиндан хавотирланди, қўли ишга бормаё қолди, шогирдингизга нима бўлдийкин, деб отасидан сўради. Барини сезиб-билиб турган бўлса ҳам уста тайинли жавоб қилмади, елка учирди, балки шамоллаб-намоллаб қолгандир, деб тахминлади.

— Дада, — деди Шамсиддин ўкиниб, — у жуда қизиқаётувди.

— Иложимиз қанча, — афсус билдирди уста. — Лекин сен кўпам типирчилайверма, ҳали-замон кеб қолар, келмаса, насиб қилган куни оқартув уйига бориб эшитади. Худо дегинки, тинчлик бўлсин, қолгани бекор!

Вақт имиллаши, зерикиш ва интиқлик устига Иброҳимни, ана келар-мана келар, деган илинж билан ку-

тиш мажбурияти қўшилгани, отасини билмади, уни анча-мунча хун қилди; у энг сўнгги дақиқагача илинжини сўндирмади, негаки, бир неча кундан бери мулла Аҳмадникига суюмли отажони, дилкаш усталар билангина эмас, сирдоши — жондай азиз жўраси билан бирга-бирга гурунглашиб бориш, мўътабар хонадонда у билан бақамти ўтириб сеҳрваш нағма-навони маза қилиб тинглаш учун ўзини ҳозирлаган эди. Бунинг ўзгача гашти борлигини ич-ичида эътироф ҳам этиб қўйган эди. Нияти амалга ошмади. Минг афсус! Бироқ, қайғурганидан, отаси айтганидек, на фойда?

Кеч тушиб, Регистон сокинлашиб, ниҳоят, совуқ сувда апир-шاپир ювинишаётганда ҳам, пештоқ тагида уймалашаётган усталар бир-бирларига ҳазил-мутоиба отишаётганда ҳам, отаси тўшини яланг қилиб йўл тортганда ҳам, хангома-чўпчакка бесуяк Муҳаммад Маликнинг бир камбағал қиз бутун бошли мамлакатни сўраб турган шохни қандай мот қилгани ҳақидаги эртагини эшитганча тор кўча бўйлаб ҳорғин одимлаб боришаётганда ҳам Шамсиддин Иброҳим нима учун келмай қолгани сабаби устида беҳуда бош қотирар эди.

Ҳашамдор баланд дарвоза бўсағасида ним табассум билан қўл қовуштирган бўйчан кишига нигоҳи тушгандан кейин хаёлидан сал чалғиди. Лекин отаси изидан ичкари кираркан, сердарахт ҳовлининг чор тарафидан қувноқ-қувноқ оҳанглар оқиб келаётгандек туюларкан, тарғил туя минган Мўйсафид рисолаи муаззам ва Қонуни муборакни амри маъруф кечасига етказиб келишидан умидланаркан, яна бу гўшага дўсти қадами етмагани, дўсти шаҳристондаги энг ўктам машшоқ уюштирган мусиқанавозликдан бенасиб қолаётганига ўкинди. Бу ғуссадан қутулиб улгурмай ўзини тўрида супа кўтарилган, узун-энли, шифти баланд, кўп токчали хонада кўрди.

Ислими нақшлар ўйилган равоқли токчаларда гулбитик чекилган нафис чолғулар тизилган эди; ажаб улғуворлик ва ажаб малоҳат намоён айлаган сафма-саф чолғулар хили ўндан зиёд — дутор, ғижжак, қонун, уд, руд, боргоҳ, чағона, дилрабо, хуллас, ишқибоз улусни азал ва абад ром этган асл созлар бунда жамул-жам эдики, ҳафсала билан жой-жойига қўйилган ҳар бир намуна соҳиби хонадон истеъдоди ҳам беназир, ҳам кўп қиррали эканидан далолат берарди.

— Илоҳи омин, — супадаги қўшқават кўрпачаларда жойлашганларидан сўнг уста Ҷамшиддин фотиҳага қўл очди, — эгам назари теккан бу хонадонни мусиқаи олий тоабод обод айлағай!

— Овмин! — устага жўрлашди бошқалар.

— Қулбаи вайронамизга хуш келибсиз! — Мулла Аҳмад чаққон қўзғалиб таъзим қилди. — Камина, ўтган қисқа фурсат ичида, сиздек пешволарни кўп соғиндим-да!

— Соғинтирдикми-а, мулла? — муҳандисга қўз қисди уста.

— Э, сўраманг, уста, соғинтирганда-чи!

— Қадр шундан кейин билинади-да.

— Рост, уста, — тасдиқ ишорасини қилди мулла Аҳмад. — Хўш, қани, дастурхонга марҳамат. Шамсибой, оббо сиз-ей, зап келибсиз. Уялмай олиб ўтиринг.

— Шамсибой келмаганда қўярмиди, — ҳозиргина тандирдан узилган жиззали қатпаторни «бисмиллоҳ» деб синдирди уста Ҷамшиддин. — Адашмасам, мулла, бу кунда энг содиқ мухлисингиз шу йигит, биз — ғариблар унга шаҳримизни бердик.

— Офарин! — мулла Аҳмад унинг елкасига қоқди.

Шамсиддин отасига ўнғайсизланиб тикилди: «Ошир-яписиз-ов!»

— Хўш, мулла, бу йигитга шаҳар берганимиз билан сизга ихлосимиз зўрайса зўрайдики, сусайгани йўқ, — қисқа жимликдан сўнг давом этди уста Ҷамшиддин. — Шундайки экан, бизни кўп интиқ қилманг-да амалга кўчинг. Сиз фақат бизни соғинган бўлсангиз, биз ҳам дийдорингизни, ҳам созингизни соғинганмиз.

— Худди шундай! — қўлини кўтариб тасдиқ берди муҳандис.

— Мулла ўз хонадонларида интизор қилмаслар, — орага гап қистирди уста Қурбон. — Меҳмон отангдан улуг, демиш машойхлар. Аммо, мулла, «Шашмақом» жамоасини ҳам астойдил йўлга қўяётган эмишсиз. Ростми? Аммо ҳалигача биз жамоангиз ҳолидан хабар ололмадик.

— Сизни хоҳлаган пайтингизда қарши олурмиз, иззатингизни жойига қўюрмиз, — қўлини кўксига босди мулла Аҳмад. — Ҳозирча фақат шуни айтиб қўяйки, халқимиз орасида истеъдодлар беҳад кўчдир. Қисқа кун ичида жамоага шу қадар кўп ҳофиз ва машшоқ келиб арзиҳол қилдики, уларни жойлаштиролмай гарангман.

— Кўз тегмасин, — деб қўйди уста Қурбон.

— Илойим шундай бўлсин. Рағбат етишса... Имомим комилки, жамоа тезда шуҳрат топгай! — чехраси очилиб давом этди мулла Аҳмад. — Камина рағбатим чаккимас. Айниқса бу оқшом ҳеч нарсадан чўчиманг. Сиздек улугларни чорласам-да, не шаккокликки, интиқ қилиб қўйсам! Боз устига охирги даврада сўз берганман, мавриди келди, беадоблигим қусурини чиқараман.

— Яшанг, мулла! — деб уни олқишлади уста Қурбон.

— Мулла, — уста Қурбон сўзини илиб кетди Салоҳхўжа Ургутий, — ўтган шанбада сиз қози Раҳмон қироатхонасида аломат машқлар чалиб биродарларимни хушнуд этибсиз. Камина қариллик туфайли бетобланиб, Ургутдан келолмадим ва бир дунё завқдан айрилдим. Шу вазга кўра, — кулимсиради Салоҳхўжа, — бугун каминага алоҳида бир жуфт нағма бағишлагайсиз.

— Сиздек зот сазоси сингунча ярамас шайтоннинг бўйни синсин, мухтарам Ургутий! — ҳар қандай хизматга ҳозир унозирлигини изҳор этди Мулла Аҳмад. — Бугун, иншооллоҳ, чарчагунча нағманавозлик қилурмиз ва ҳатто баҳоли-қудрат хонишлар ҳам қилгаймиз.

— Биламиз, — деди уста Жамшиддин, — сиз ҳофизликниям дўндирурсиз.

— Унчамас. Лекин майл бор савил. Майлки бор экан, киши айтмаса тани-жони таранглашиб, ғамга ботади, — хўрсинди мулла Аҳмад, кейин тоқчаларда терилган асбобларга термилди. — Энди сизлардан суюнчи ундирай: камина қонунда ижро этиладиган янги куй адо этдим. Фақат, ўтинчим шуки, уни ҳамма жам бўлгач, яъни мулла Ражаб, уста Ризо ва Ҳикматулла етиб келгандан кейин чалсам. Буям бир ирими-да!

— Умри-жонингизга барака! — кўзлари чақнаб хитоб қилди уста Жамшиддин. — Аломат иш бўлибди. Зап хурсанд қиларкансиз-да, а?

— Иншооллоҳ! — ғурурини яширолмади мулла Аҳмад. — Кўпдан кўнглимга тугиб юрардим. Ўтган шанбада қози Раҳмон қироатхонасида ўтирганча олқиш тингларканман, неча ойдан бери бир куйни ниҳоясига етказолмаганимни ўйлаб тугаёздим. Кўп азиятлардан сўнг бу ҳафта ичида ниятим ушалди, уни оҳорладим ва «Қасидаи падар» деб атадим.

— Э, балли! — деб юборди уста Жамшиддин беихтиёр. — Ниятни хўп қилибсиз. Аммо, шошманг, нечун

бундай атамоқни лозим кўрдингиз? Сабаби бордир!

— Жоним уста, — ўйчан қиёфада сўзлашга киришди мулла Аҳмад, — сиз раҳматли падаримни озми-кўпми танирдингиз. У киши билганини элдан аямади, каминага эса ёруғ дунё билан ноёб хунарни тортиқ қилди. Шундай экан, уста, қани айтинг-чи, камина валинеъматим хотирасига бир ёки ўн эмас, юз ёки минг куйни атамоғим қарзу фарз эмасми?

— Шундоғ, мулла.

— Ҳали куйингизни эшитмасдан орзиқа бошладик, — қисқа жимликдан фойдаланган Салоҳхўжа Ургутий суҳбатга қўшилди. — Бинобарин, фаҳми ожизимча, сиз баён этаётган ҳар бир фикр бандалари гарданидаги мажбурият бисёрлигини эслатмоқда.

— Тирик жон мажбуриятдан тонолмас, — Салоҳхўжага нигоҳини тикди мулла Аҳмад. — Сиз камина муддаосини осон тушундингиз, зеро биродар, «Қасида» вазмин пардалар орқали тириклик паст-баландидан баҳс қилади, яъни фарзанди оқилнинг ота олдидаги вазифаси нималардан иборатлигини англашмоқчи бўлади.

— Демак, мулла, чолғу, дейлик, қонун руҳни халос этиш билан кифояланмас, — уста Ҳамшиддан илгари кечган суҳбатга қайтиш қилди. — Бир пайтда у англишдек оғир юмушни ҳам уддалайди.

— Шундай, уста, — деди мулла Аҳмад, — бу жиҳатига тараф йўқ!

Давра аҳли сукутга толди: ҳамма «Қасидаи падар» пардаларидаги нозик савту наво, мусиқавий камолот хусусида мулоҳаза юритаётгани тайин эди. Ажабки, у ҳали муғанний шуури-дилида яшаётир, иссиқ нур-қовур бўлиб қони-жонида кезаётир — агар соҳиби истеъдод хонанишинликни ихтиёр этиб пардаларини оҳорлаётганда ёруғ жаҳонга парча-парча кўчганини демаса, ҳали серғалва, сершовқин заминга тугал алфозда кўчмаган, ингичка, майин-вазмин, тиниқ-серғулув оҳанглари ҳали бирор юракни забт этмаган. Мана бу мижозлар «Қасида»га бошқача умид билан қарашмоқда, улар ашаддий, ўжар — соҳиби истеъдодни қисталанг қилиш пайида, ирим ўз йўлига, биродар, кечикиш билан одобсизлик кўчасига кириб қолганлар келгудек бўлсалар қайта бошлайсиз, тўхтаган жойидан улаб кетасиз, демуқда ўтқир нигоҳлари...

Лекин падар меҳри-соғинчини, падарнинг дилларни қийноғу мушкулотдан қутқарувчи кароматини оҳангга

солувчи чолгу — Қонуни муборак ҳануз энг тўрдаги токчада маъюс турар, садафу симлари шам ёруғида сокин йилтирар, гўё саховатпеша соҳибини ўзи сари имлар эди.

— Ошналаримиз қизиқ қилдими, мунақа кечикадиган одатлари йўқ эди-ку, — деркан, мулла Аҳмад секин бориб қонунни олди, эҳтиёткорлик билан қайтиб жойига ўтирди. — Қозонда палов ланж бўлгани устига сизларни зериктириб қўймайин, эскироғидан бошлаб турай, ҳадемай улар ҳам келиб қолар.

Энди давра хиёл жонланди. Интиқ бўлиб кетган Шамсиддин бир қимирлаб қўйди, кўксини нимадир илитди. Кечикувчилардан кўнгил узолмаётган мулла Аҳмад чолгуни қўлга олгандаёқ чехраси нуронийлашгани, ажинлари ечилиб кетгани, борлиғига эса ажаб бир иштиёқ энганини илғади. Бу нима сир, деган мулоҳазага борди.

— Раҳматли падарим қонун учун қирқ куй яратганлар, — мулла Аҳмад ташқарига диққат билан қулоқ тутганча парда созлади. — Шулардан бири — «Ғули раъно жилваси». Розилик берсангиз ўшани адо этайин.

— Рози бўлганда-чи, — деди уста Жамшиддин.

Теран сукунат чўкди. Алланечук вазмин тортган машшоқ ҳадик аралаш қониқиш билан аллақайси пардани босди. Хонани қувноқ бир оҳанг тутди, тутаркан, ташқарида бўғиқ шовқин сезилди, ит безовта ҳурди, кимдир дарвозани кетма-кет қоқди.

— Ҳайрият-э, келишди. Мен ҳозир...

Чиройи тетиклашган мезбон чолғуни шоша-пиша супа четига омонат қўйди, кўзлари кулгига тўлди, ёноқларига қирмизи ранг энди, оббо тушмагурлар-эй, нега бунча куттиришдийкин-а, деганча ташқарига интилди.

IV

Чарх ҳукми шундай экан: мулла Ражаб билан Ҳикмат Раҳмон ташрифини кута-кута, қонун тилга кириши ва «Қасидаи падар»ни сарафроз айлашини кута-кута ахийри ниятларига етолмаган ошналар мулла Аҳмад хонадонини қалампир янглиг аччиқ ранж билан тарк этишди. Шукр, парвардигордан ранжишгани йўқ, хонадон соҳибидан ҳам, лекин яширмак ножоиз ва беиложким, улар кўнгли сира кутилмаганда, биродарларини интиқ кутаётган ва шовур эшיתיб ташқарига шошилиб чиққан муғанний буткул бошқа бандаларни эргаштириб

келганда ва улар турки-тароватини кўрганда вайрон бўлди.

Кўпдан орзиқиб кутилган муסיқанавозлик аввали нақадар хайрли кечди. Меҳмонларни мулла Аҳмад ипакдек эшилиб қаршилади, гурунгни қиздириш ниятида пешма-пеш лутфу қарам айлади, давра кичиги Шамси атрофида айланиб-ўргилди. Ановилар кечикканига худди ўзи айбордек, эшикка термила-термила, давра аҳлидан неча маротаба узр сўради. Тикан устида ўтиргандек бўлди, қайта-қайта дарвозахонага қатнади, ниҳоят, келгувчилардан дарак бўлавермагач, қонунни қўлга олди.

Илгари Шамсиддин «Гули раъно жилваси»ни кўп маротаба маза қилиб тинглаган, яъни тўкис оҳанглар товланиши — кўклам ташрифи муносабати билан замин узра янграйдиган гул қаҳқаҳасини ифода этувчи парда авжига неча дафъа мафтун бўлган. Шаксиз, вақтни беҳуда ўткармаслик, давра аҳли руҳини чароғон айламак ниятида у «Гули раъно жилваси»ни танлади. Лекин ҳатто уни бошлашга ҳам улгурмади. Дарвоза тақиллаб қолди. Муғанний отилиб ташқари чиқаркан, итнинг ип узгудек бўлиб ириллашига аллақандай таҳдидли гангир-гунгир овозлар қўшилди, кейин жимлик чўкди, бир дақиқа ўтар-ўтмас айвон бўйлаб олатасир қадам товушлари яқинлашиб келди. Аввал пастбаланд икки нотаниш кимса бафуржа кирди, на салом, на алик, остонада оёқларини кериб туришди. Орқада бахмал дўни ва калта макентош плаш кийган олазарак яна бир киши кўринди, ниҳоят, унинг изида бояги хушхандонлигидан асар ҳам қолмаган мулла Аҳмад пайдо бўлди.

Худди бошқалар қатори хангу манг бўлган уста Жамшиддин билан Шамсиддин қўлтиғига китоб-дафтар қистириғли учинчи одамни танишди. Ановилар орқасидан бепарво-беёқим мўралаётган, лекин қараш, қадди-бастиде бирор жиддий маъно аксланмаган бу банда ҳар эшик, ҳар тирқишга тумшук суқиб ҳарф танитаётган Шариф урфон эди...

Сокин шовуллаётган анҳор ёқалаб боришаркан уста Жамшиддин муסיқанавозликни бекор қилган, ширин суҳбат белига тепган имони норасолар шаксиз олло қарғишига учрашини жимгина башорат қилар, нечундир хаёлида Шариф урфоннинг силлиқ юзини жонлантиришга уринар эди.

Жимжит хона буйлаб ўша лаҳза бир ярамас йўловчи пашша визиллаб учиб қолди, шундоқ ҳам асаби таранг тортила бошлаган уста Жамшиддин бесабр жонзодни бир ҳамла билан тутгиси, қанотчаларини битталаб юлиб ташлагиси келди. Йўлпашша инсоф қилиб тинганда келганлардан буйчанроғи туриш-турмишини тузукроқ намоиш қилмоқчи бўлган каби илгари босди.

Бу одамнинг эътиборни жуда тез тортадиган қадди-басти ва қиёфаси бор эди: юзи келишимли — сал чўзиқ, ёқимтой дейиш мумкин, фақат қошлари бир оз нотекис — сарғимтир, боқиши хайрхоҳ, тугуни майда галстук такқан, эғнидаги қора чарм курткаси ва текис дазмолланган қора шими савлатига савлат кўшган эди.

Зимдан қарашидан ичимдан топлиги ва етти ўлчаб бир кесадиганлар хилиданлиги шундоққина сезилиб турган иккинчи меҳмон ҳам анча буйчан, бироқ инсоф билан айтса, у бу бобда шеригига тенглашолмасди. Шериги олдида уни пакана деса ҳам бўлаверарди. Сираси у семизгина, қорни осилган, курткаси торлик қилиб қолганидан тугмалари қадалмаган эди. Нафас олаётганда у гоҳо пишқириб кўяр, худди қийналиб кетгандек бўлар, елкалари оғир-оғир кўтарилиб тушар эди. Салдан сўнг одатига кўра пишқириб у ҳам илгарилади, шамдек қотган ошналарни зимдан кузатгандан кейин беихтиёр нигоҳини тоқчаларга олди ва: «Ў-ў, Федик, қара-я!» — деб илжайди.

Билишдики, Федик — дарознинг лақаби. Оти нимайкин? Хайрхоҳ нигоҳлар бу ҳақда нимани ҳам айтарди. Ҳатто пакана ҳам унинг ҳаёти икир-чикирларини билмасди. Асли исми-шарифи Фаттоҳ Обидий бўлган бу банда Бухоро ер-заминида таваллуд топган, лекин Самарқандга Тошканду Масковда кўп аччиқ-чучукни тотиниб, бу кун дарди-армонини кўксига жойлагандан кейин келган эди.

— Ушбу фурсатда камина ошналаримга бир куй чалиб бериш орзусида эдим, — деди тавозе билан мулла Аҳмад, кўнглига бир хавотир оралаганини сездирмасликқа тиришиб. — Агар шу куйни сизга ҳам маъқул қилолсам бошим кўкка етарди.

— Куйни кўя турунг, — деди узиб Фаттоҳ Обидий, кейин тоқчаларда саф-сафи билан турган асбобларга ишора қилди. — Сиз менга мана бу ашёлар ҳақида сўзланг. Уларни қаёқдан олгансиз?

— Булар отамерос, — деди мулла Аҳмад гурурланиб.

— Ах-ҳа! — у токчаларни ёнлаб тўрга одимлади ва супа четида омонат турган қонунга кўзи тушди. — Адашмасам отангиз даққи одам бўлган, сиз эса ундан қолган меросга сизгинасиз. Шундайми?

— На илож, биродар, қисмат.

— Қисматми? — нечундир кўзлари қисилиб кетган Фаттоҳ Обидий чаққон энгашиб қонунни олди, алла-нечук бир интилиш билан у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди. — Мана бу қандоғ чолғу?

— Биродар, бу — қонун.

— Биларкансиз... Хўш, шу нарса илгари саройнинг тўкин ҳаётини безаганини, юртни эзишу кайф-сафо билан вақт ўтказишдан бўлак дарди-гами бўлмаган хон кўнглини овлашга хизмат қилганини ҳам биласизми?

— Лекин, фаҳми ожизимча, қонун камбағалдаям бўлган.

— Камбағал бунақа нарса борлигини билмаган.

— Камина падари фақир кишийди.

— Ёлғон.

— Саройга келсак... сиз айтганча бордир. Фақат камина англамаётирманки, бунинг учун энди айбни қонунга тақаш... нимага керак?

— Ҳали биз айб тақабмизми? — гўлдиради Обидий; сўнг у, кўлида садафбанд қонун, шеригини ёнига имлади, аста энгашиб, қулоғига нималарнидир пичирлади.

Қути учиб ўтирган Шамсиддин элас-элас илғади: пакана қайсидир тоқчага яқинлашди, во дариғки, чап кўлига дутор, ўнг кўлига уд илашди, ҳар иккаловини ҳаволатиб ерга чунон тоблаб урдики, бўғиқ бир фарёд хона тугул бутун заминни титратиб юборди.

Кейин пакана бир дилрабо ва бир чағонани зеру забар айлади: ҳимоясиз чолғулар чархи буқаламундан норозиланган кўйи бир-бир тўкилди, ситилди, титилди, азалдан чоку чок бағирларини лим-лим тўлдирган наволар бир толғин, бир аламли нидо айлаб, абадийликка сўнишди.

Ошналар без тераётгандек эди, Шамсиддин ҳам тамом ҳушидан айрилди, ногоҳ бўғзига урилган олов зумда борлигини қамради. Қани энди эгам куч ато қилса, шахт билан турса-да, бир бандани менсимамай керилаётган манови одамни бўғиб ташласа ёки бир мушт билан чирпирак қилиб юборса! Қайда, Шамсиддин но-

чор, ҳатто ёлғиз, ожизона жавдирайди ва шуурида беихтиёр... беадоғ дашт элас-элас жонланади.

Ошиғи олчи пакана бўшашмади, баттар дўлайди, яна мўлжал олди, қачонлардир шахристонда нозик диди билан танилган мусиқа пири томонидан сайқал берилган оқбадан баргоҳга узалди; шунда Шамси бутун вужуди билан истаётган воқеа рўй берди. Зўр-базўр чидаб турган отаси уни ғиппа бўғди, даст кўтариб шериғи ёнига элтиб кўйди...

Ота-бола тегирмонга яқинлашиб қолишган эди.

Анҳор шовуллашини дўл гулдурраги босган...

Кўнглини алағдалиқ тўлдирган уста паканани ғиппа бўғиб кўтариб олганда у чурқ этолмай типирчилагани, ошналари эса енгил тортгани, Федик нафратда қотиб қолганини эслаб кулимсиради.

— Ҳали пушаймон ейсиз!

Ниятини амалга ошириб бепарво турган устага қарата Фаттоҳ Обидий шундай деб қичқирди. Кейин у хонага сиғмай қолди, нари-бери қисқа одимлаб, неларнидир чамалади, ахийри қандайдир қарорга келиб йилтираётган нигоҳини бир мулла Аҳмадга, бир уста Жамшиддинга тикан қилиб санчди, негадир уста Жамшиддинга қайта разм солиб депсинди, сўнг садафбанд қонунни қўлтиғига қистирганча зинғиллаб жўнади.

Ранги оқарган пакана ҳам хонадагиларни бир сидра назардан кечирди, нигоҳи уста Жамшиддинда тўхтагач, у ҳам тишини гиз қилиб ер тепди: бир эмас, уч бора гурсиллатиб тепди.

Фақат Шариф урфон ими-жим жўнади.

Қанча ўтгани қоронғи, ўнғайсиз жимлик ҳукм сураётган бир пайтда ногоҳ бағирларни ўртаб-қиймалаб залвар бир хўрсиниқ эшитилди; бу хўрсиниқ бўлак-бўлак чолғулар устида шамдек милдираб эриётган, мунг ва аламга, хўрликка ва изтиробга чулганган мулла Аҳмад бўғзидан алангаи оташ бўлиб отилиб чиққан эди.

Анов дароз суюмли чолғусини кўтариб жўнаганда йўлини тўсиш нари турсин, ақалли миқ этолмагани учун ўзини гўрдан олиб гўрга тикқан мулла Аҳмад ниҳоят аввал уд, кейин рубоб ва дуторда падари хотирасига аталган куйни машқ қилиб кўрди. Оҳанглар тилаганидек тўкис чиқмаганидан эзилди. Сўнг соқовга ўхшаб бўзариб ўтирди. Аксига олиб бошқа машқлари ҳам қовушмади.

— Камина сизлардан тоабад қарздорман, — деди у дарвоза олдида надомат билан хайрланаркан. — Эртдан, иншооллоҳ, янги қонун ясалга киришман. Битган куни «Қасида»ни чалиб бераман.

Беулчак андуҳ чангалида эзилаётган машшоқ қатиъияти шаксиз ота-болани орзиқтирди. Ҳаймакор дарвоза бўсағасидан ҳар бири тез кунларда янги қонун яратилажаги, интиқ келиб интиқ кетаётган давра аҳли эрта-индин «Қасидаи падар»ни мириқиб тинглаяжаги ҳақидаги умидни кўксига жойлаб узоқлашди.

Мана энди кўҳна тегирмонни ёнлаб бораётган ота-бола беҳафсала, машқлари суст, чатнаётган шуурларининг аллақайси бурчларида зеру забар бўлган уд ёки дутор, дилрабо ёки чағона фигони оғир-оғир акс-садо бериб тинади.

Истамайгина одимлаётган уста Жамшиддин гўё беҳос келиб тушган зарбадан гаранг, кутилмаган зарбани берганларга тиши қайралган, ҳайҳотки — улардан бошлаб аламини ололмаганидан доғда! Ҳатто зимдан кузатилганда у қоронғилик бўйлаб ўз устидан қаттол ҳукм чиқариб қўйилган номаълум олам сари судралиб бораётган маҳкум кимса ҳолатида эканлиги сезилар эди.

Шу куни, шу кеча уста учун кўп нарса ўзгарди, кўп нарса бошқача қиёфа олди, худди ер-замин ағдартўнтар бўлиб кетганини ўз кўзи билан кўргандек ва ўзи ҳам бу мислсиз тало-тўпга хас каби араллашиб кетгандек эди. Шаксиз, у англаган қабоҳат захри-зарбати ўғли дилини ҳам оғир яралаган эди, ўғли ўзидан кам изтироб чекмаётган эди, лекин бир кун уни, мулла Аҳмадникида рўй берган воқеани кавлаштирганда, Федик билан пакана таги-тугини суриштирганда, қаттиқ жеркиб ташлади.

Мулла Аҳмадникида кўнгли қобарган уста Жамшиддин бу орада амри маъруф давраси аввалги шашти ва иштиёқини йўқота бошлаганини сезди. Бу ҳолдан гангиди, ҳатто кўпроқ ранжиди, уйда ёки Регистонда ошналарини кутиб, баъзан хонадонларига излаб бориб, оқибат дийдорларига етолмай, баттар эзилди. Сўнг кўп вақтини Умар чол ҳузурида кечирадиган бўлди. Тегирмондаги ун иси сингиган хужрага бир кириб кетса ҳала-хулада чиқмас, уйга келиб ҳам дам олмас, мук тушганча китоб титкиларди.

Уста ўглини ҳам ўз эркига қўйди. Энди уни аввал-гидек қийноқ-қистокқа олавермасди. Ким билан бўл-масин, ҳарнечук, муомаласи юмшоқ эди, энг диққат чоғлари ҳам шогирди ёки бегонадан маслаҳатини аямас, гоҳо Иброҳимни эслаб ўкинар, гоҳо шогирдлигу устоз-лик фазилатлари устида муҳокама юргизиб кун ўтказар, баъзан эса аллақаяёқларга ғойиб бўлиб, қорасини кўр-сатмас эди.

Кимдандир Иброҳим хусусида ҳар хил миш-мишлар эшитишди. Алағда бўлган уста Шамсиддинни ундан хабар олгани жўнатди. Жўрасини излаб бориб уйдан тополмаган Шамсиддин қадрдон ўйинчоғини йўқотиб қўйган болакай сингари хомуш қайтиб келди. У жў-раси ҳар кун эрталаб ёруғ-ёруғ деразалари бўлган мак-табга қатнаётганини, шу кунда ёш илғорлар деб тан олинган, шаҳар кўчаларидан алвон туғ кўтариб, қўшиқ айтиб ўтадиган ўсмирлар сафига ёзилганини дафъатан айтолмади, айтганда, уста пинак бузмади.

Тахминан уч кундан кейин Шамсиддин, мен ҳам русумга кираётган битикни ўргансам-чи, арабий оғиз-дан қолаётган эмиш, деб ниятини сездирганда, тўғриси, у қулоқларига ишонмади. Айни дамда ўгли орзусига нисбатан ўзида ғайирлик ҳам туймади. Ахир ер юзидаги жами тугалликни ваъда қилаётган имкон сари ўз ихтиё-ри билан талпиниб турган ниҳолни қандоғ йўлдан ура-ди? Замон зайли шу экан, майли, юлқиниб борсин, ёмонлардан қочиб, оқилларга ёндошсин, кун сайин жун-бишга келаётган оқу қора ичида таваккал қилиб ома-дини синасин. Одамзодни бениҳоя гангитган кўпдан кўп асрлар давомида яралган махтутотлар ва сулук-ларга асос бўлган арабийни гўдаклигидаёқ сув қилиб ичганиди, энди бунисига ҳам қайишсин, меҳрини бер-син, бу — савоб! Машойихлар демиш: бегона тилу би-тикни ўрганиш ҳар бир мусулмон бандаси учун ҳам фарз, ҳам қарзидир! Фақат уста хавотири бошқа тараф-да: арабий истеъмолдан чиқариб ташланса, эл буниси билан шугуллана бошласа ва ақл-зеҳнини шу билан пешлай бошласа ўлка туфроғида сочилиб ётган қадимги китобат ҳоли не кечади?! Улар тамом унутилиб кет-масми? Кеча-кундуз ислоҳ тўғрисида қайғураётган до-нолар масаланинг мана шу жиҳати хусусида ҳам жин-дак мулоҳаза юритсалар бўлмайдими? Каттагина эл кечмиши, илму маъруф унсурлари, хоҳишу иродасини таҳқирлаш эмасми бу ислоҳ! Бунчалар оғир кетиш...

инсоф ҳам керак! Айтадиларки, шаҳри азим Самарқандда олий нуфузли кишилар йиғини бўлибди, унда халқ топинадиган шоирлардан бири сўз олиб арабийни калтаклабди. Арабийга у таққан айб не экан денг? Гўё Ҳазрат Навоий билан Фузулий сингари назм султонлари савод чиқаришда қийналган ва бу битикдан наҳ уриб байтлар тузган эканлар. Шу боис ҳозирги авлодни бу азобдан қутқариш керак, деб ҳукм чиқарибди мухтарам шоир. Нима ҳам дейиш мумкин, бундай ғамхўрлиги учун унга раҳмат, лекин, худо ҳақи, шоҳ сатрлари билан етти иқлимни эгаллаган Навоий ва Фузулий сингари зеҳни қилич сиймолар арабий олдида ожиз қолишганига ишонгинг келмайди. Қолаверса, улар эсга олинган ўша байтларида ҳеч қачон битик мушкулотидан нолишмаган, зеҳни пастлик билан биргина белгининг тушиб қолиши маъно ва матн бузилишига олиб келажагидан огоҳ этишган холос. Бундай огоҳдан, илму ҳикматни бекаму кўст эгалла, токи келгусида чала мулла бўлиб, ўзингни қулгига, ўзгаларни иззага қўймагин, деган хулоса келиб чиқмайдими? Мабодо ҳалигидай маънога ишора бўлганда ҳам бу қонга ва жонга сингиб-сингиб кетган риштани таг-туғи билан қўпориб ташлаш хавфини туғдираётган ислоҳ учун асос ёки баҳонага арзийдими? Донишлик ва шоирлик йўлига кирган бандалар мозий ва эртанги кун ҳақида шунчалар енгил-елпи ўйлашаётгани боиси не? Тортишув қандай манфаат устида бораётир? Мабодо улар ўз жонлари, ўз мартабалари ва ёғлироқ мукофотларни ўйлаб шундай йўлни тутишга даъват этаётган бўлсалар бир кунмас бир кун, шаксиз, ҳақ ёнида қолган бандаларнинг қаттол тавқи-лаънати, қарғиш-алқишига учрашади. Биз юмшоқдил, феъли-бағри кенг халқмиз, дўст гапирганда жимгина тинглаш, ҳар қандай амрни кулоқ қоқмай адо этишни одоб санаймиз (нақл қиладиларким, андишасиз андишали елкасига миниб олгай!), суянганимиз — сабр! Бу удумни ҳаргиз бузолмас эканмиз, бизни ҳам тушунишсин, бетгачонарлик қилиб ўтирмасимиздан арзимизни тинглашсин: майли, ул алифбони ҳам таомилга киритайлик, ул ер юзи сарҳадларига йўл очишдек кафолотни берар экан, таваккал, ундан юз бурмайлик. Фақат ўтинчимиз шуки, эскиси жойида қолсин, унга тегинишмасин, дахл қилишмасин. Савоб юзасидан иккаласини ҳам баравар ўрганаверамиз, ишонинг, иккалови ҳам бизга бирдек

азиз бўлиб қолади, зеро, шундагина биз ўтмишимиздан узилмаймиз, шундагина ўртага жар тушмайди. жар!..

Уста бу ҳақда кўп ўйлади, битик ўзгаргани боис ёзув-чизувни эпполмай газетни тарк этган Ҳикмат Раҳмон ҳовли-жойидан айри тушганини ҳам бетиним ўйлади. Ҳайҳот, ўша машъум шанбада эшикка интиқ термилиб ўтиришганда шоир у ёқда, Фаттоҳ Обидий ҳузурда қақшаб, бўғилиб, тили калимага келмай ўтирган экан. Эшитишича, Обидий қаёқдандир унинг «Чашма кўзи» китобини топиб олган экан, нуқул унда жойлаштирилган ашъорлар юзасидан саволга тутибди...

Хуллас, уста тажанг, оромидан айрилган, тунларни бедор ўткаради, гўё кўксига бир яра пайдо бўлган, у кун-бакун маддалаб, газаклаб борар, лекин бирор даво топишга ожиз эди. Ҳар қанақа йиғину мунозаралар ошқора ман қилингандан кейин айниқса у кимга ёрилишини билмай юрди. Устига устак ўғли ҳалигидай ният қилганда шошиб қолди; лекин гап фақат ўғли тақдир устида эмасди. Беҳисоб одам жар лабига илиниб турганда ўзини оловга отмоқчи бўлган якка банда кўзга деярли кўринмайди. Кўнчилик аъмоли-бади ўртайдди. Қолаверса, ўғли ҳам ўшаларнинг биттаси: нима кутаётганини ўзи билиши керак. Ахир, нега тушунишмайди, агар янғиси ёнида арабий ўрганилсайди, унда қадим китобат жонларига яқинлигича қоларди. Ахийри уста чидамади, тамом вужудини ўртаган мулоҳазаларни қоғозга туширди; уч кеча мижжа қоқмай юқорига хат тайёрлади. Хатни жўнатгандан кейингина, энди ҳаммаси юришиб кетадигандек, енгил тортди.

Бир кун уста бу ишидан мулла Аҳмадни воқиф қилди. У ўйга толди, юраги тоғ одамсиз, деб устани мақтади, кейин мактубни кўрсатмай ими-жим жўнатганидан гиналади. Мен ҳам бажони дил имзомни тиркар эдим, деб ўкиниб сўзлади. Ўқингани боиси — ҳалиги садафбанд қонун биқинида чекилган ёзув Фаттоҳ Обидийни шубҳага солаётган эмиш, ўша нарса учун ҳали жавоб беришига тўғри келармиш! Во дариг-а, деб куюнди муганний, раҳматли падарим ақлидан кўчган битикларга туҳмат қилишяпти! Маъноси нима дейсизми? Маъноси буки, ўғлим, дунё кўзингга тору қоронғи кўринганда қўлингга бул чолғуни олгин, ўғлим, дунё кўзингга кенгу чароғон кўриниб қетганда ҳам бул соз ила мулоқот қилгин!..

Алҳол, уста хатни алоқа қутисига ташлади; адашма-

са ҳадемай жавоби келади. Энди у ҳовлидан чиқмай ёки Регистонда кезиниб ўша жавобни кутиш билан вақт ўтказа бошлади. Битик эса ном-нишонсиз кетди. Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас, тилагини олиб учган нарса аллақачон борадиган жойига борган, шу кеча-кундузда унда тавсиф этилган мулоҳазаларни синчиклаб ўрганишаётир, ўртага қўйган армонини шаксиз холисона инobatга олишади, арабий жойида қолади. Шу ўй билан айвонда тумушиб ўтирганда дарча қоқилди. Товуш бериб улгурмади, китоб-дафтар қўлтиқлаган Шариф урфон отилиб кирди.

Шўрлик уста анг-танг бўлди, ўзига ўзи ишонмай, киприklarини пирпиратди. Бугун Шариф урфон тамомила бошқача кийинибди: оёғида одмироқ қўпол пойафзал, эғнида барра ёқали пальто, бошида барра телпак, ҳатто шарф ўраб олгандики, унга тикилиб қолган уста ҳаво шаштини туширганини бирдан англаган каби совуқсираб кетди.

Икки йилча муқаддам ўғли Иброҳимни шоғирдликка берганда бу одам таъзимни қуюқ қилиб этагини ўпишга тайёр эди, шу гўдакни одам қаторига қўшиб берасиз, сиздек ошнамиз борлигига шукр, деб кўп нозик навозишлар қилган, одабийликни баландга кўтарадиган мурувату эҳтиромни то тирик экан унутмасликка ишоралар берган эди. Ҳозир дарчани ўзи очиб мўраларкан, биров бор-йўқлиги билан иши бўлмайд гурсиллаб ҳовлига кираркан, унинг ҳаракатларида ҳам, боқишида ҳам аввалги ҳокисорлик ва хуштавозеликдан асар йўқ эди.

Асли табиатан мулойим, сермулоҳаза, серандиша одам бўлган Шариф урфон эллиқни қоралаган, тузуккина эт қўйгани, рангсиз бетини ажин қоплагани боис ёшига қараганда анча қаримсиқ кўринади. Ёшлигида у Бухородаги қайсидир мадрасанинг куюнчак муллаваччаларидан эди, зеҳни ҳам чакки эмасди; хусусан хуснихатда пешқадамлиги, фалсафа, адабиёт ва илоҳиёт унсурларини сув қилиб ичганлиги туфайли уни мадраса эшигида хизматга олиб қолмоқчи бўлишди. Ҳаёт аччиқ-чучугини тотиниб эндигина очилиб келаётган йигит мадраса мулла-мударрислари айтганлари билан чиқишолса ҳам уларнинг улус ичидаги хатти-ҳаракатлари билан сира келишолмади. Мадрасани астойдил зарда-идао билан тарқ этди, илоҳиётдан кечди, тарки-дунёчилик йўригини тутганлар устидан қаҳ-қаҳ отиб кулди, бора-бора кўҳна замин олий бошқарув нуқтаси бўлмиш

аршга тобе эканлигига тамомила ишонмай қўйди.

Ақлини таниган йигит кейинча Самарқанд жадидия жамоаси манфаати учун жавлон урди, янги усул мактабларини тузиш, ўсиб келаётган ниҳоллар кўнглига илм уруғини сочиш билан шуғулланди. Бутун юртни, бутун элни маориф паноҳига тортиш учун куюниб юрганда ер-заминни кутилмаган қасирга қоплади, бу қасиргани у эғнидан ридони, оғзида калимаи шаҳодатни туширмайдиган, мадраса ёки масжид орқасига ўтиши билан тама ва фахшга берилиб кетадиган салладорларга қайишадиган тангри пешонасига отилган ўқ деб билди, ўзи ҳам миллиқ кўтариб тўполонга кўшилди. Ана шу тинмасак банда ҳар ҳолда устага озми-кўпми меҳр берган эди. Ўгли тақдири билан боғлиқ гаплар чиққандан кейин айниқса унга гирдикапалак булиб қолди. Бўсағасидан деярли қадам узмасди. Ҳар гал уста билан дунё бордикелдиси, яхшилигу ёмонлик хусусида узун-қисқа гурунг қуриб қайтар, бундан уста бир қадар таъсирланар эди. Аммо бугунги кутилмаган ташрифи бошқачароққа ўхшайди. Кўзлари олазарак, ҳадикли йилтирарди. Ишқилиб бахайрмикин?

Уста ҳовли-ҳарамни нозик дид билан барпо қилинганини Шариф урфон яхши билади, бу ҳақда ҳасад ёки ҳавас биланми кўп гапирарди, шунга қарамай, хонтахта ёнида хотиржам жойлашгач, теварани анча муддат синчиклаб кузатди, охири бу ҳашамга илк бора дуч келаётган каби оғзидан бол томиб мақтади. Нечундир уста индамади, ҳатто хиёл терс ўгирилди. Ўнғайсиз жимлик чўкди. Ёмони — жимлик чўзилаверди. Бу ҳол одоб доирасидан ташқари эканлигини чамаси меҳмон бирдан эслади, салқи қовоқларини ишқалаб, томоқ қириб, бемалолроқ жойлашиб ўтирди, сўнг силлиқ иягини силаганча, қироатини келиштириб чечанлик қилди, шафқат ҳиссига мойил бу чечанлик маъно-мағзи шуки, устоди комил, ҳунари нақш ва ҳунари зарб жабҳасида Иброҳимбой уқуви аъло, эрта-индин ё насиб тошда чечак ундиргай, ҳарчанд шундоғлигига қарамай ҳозирча уни меҳрибон илкингиздан йироқ тутишга мажбурман, сиз бундай йўригим боисини зукко ақлингиз билан фаҳмла-гайсиз, энди зайли замон ўзгарди, урфу одатимиздан ташқари аъмоли-бадимиз, тирикчилигимиз, юрадиган кўчамиз, ҳануз тетапояликдан чиқолмаган маърифатимиз улуг ниятлилар тақдири билан чирмашди. Бахтимиз чопди, устоди комил! Каминага инонинг, бу бахт беҳад

улкандир, у бор оғирлиги билан фақат ҳозирини кўриб яшайдирган ялқов улусимиз белини майиштириб қўйшидан хавотирдаман. Одамзод бошига қўнган ҳумо кушидан ҳеч қачон тонмаган, биз ҳам тонмагаймиз, мабодо орамиздан фаҳми чўлталар топилса уларни адолатнинг ўзи жазога гирифтор этгай (бурунгидек айбига икрору ноиқрорлар тошбўрон қилинмайди, девор тагига бостирилмайди, бошлари кундада чопилмайди, қопга солиниб дарёга чўктирилмайди!), фақат одоб сақламоқ ва жимгина итоат этмоқ билан олий насиба саналган неъматдан то абад жудо бўлмаймиз. Итоаткорлик ҳам фазилатдир. Ажабланманг, уста, бу фазилат сиз хоҳлайдиган ҳар қандай эшик-тирқишни бемалол очиб беради. Марҳамат, кираберинг, омадингизни берсин. Шу кунда, уста, биз — бедаволарга шунчалар азиз нарсаларни лойиқ кўраётирларки, бундай мурувватни ҳеч бир замонда ҳеч бир банда кўрмаган. Сиз чор-ночор урнаб ётган мажҳул дунё нима бўпти!? Азоб-уқубат билан гул чекишлар эвазига бир бурда нон топиб емоқ энди мушкулдир, бу борада астойдил ўйланг, Иброҳимбойга дўсти содиқ йигит қафасингизда бўғилиб ётмасин, уни ўз холига қўйингки, бориб барқ ураётган янгиликлар билан тўйинсин!..

Ойдинбиби шол дастурхонга келтириб қўйган чойнак-пиёла, суви қочган патир, қанд-қурсга кўз қири билан бир қараб олган Шариф урфон оқилона нутқини бошлаб юборгандаёқ тамом бўшашган уста Ҳамшиддин охиригача сабр қилди, ниҳоят, меҳмон бир тўхташ қилганда бошини оғир кўтарди.

— Сиз илм кишиси, қадамни ўлчаб босасиз, — деди кейин истехзо билан. — Камина эса... балки омилик орқасида эндиги кўтарилишларни ҳазм қилмоққа ожизман. Бир каломингиздан сал инжилдим. Ҳайронман, қандоғ қафасни таърифлайсиз? Шамсиддин ожиза эмас, ўғил бола, хоҳлаганини қилсин.

— Устаи бенаво, омилик ёмон дард, — барра телпагини бир кўтариб тагин жойига қўндирди Шариф урфон. — Аммо бунга бетингизга солмоқчи эмасман. Ҳафсала қилсангиз ЧСБ ихтиёрингизда. Бир ҳафтада саводингизни пешлайди.

— Ҳафсала-ку тошилар, вақт чатоқ, — деди уста диққати ошиб. — Иккиламчи, камина илгаритдан туртиниб-суртиниб китоб кўриш ёким ундай-бундай битиклар битишга қурбим етади. Шундай экан...

— Ҳай, ҳай, уста, бу хусусда балъакс сўзламанг-а, — деди шоша-пиша, кўзлари олайиб Шариф урфон. — Илгариникидан тонинг. Шундай бўлсин. Сиз омий бандасиз, тамом-вассалом!

— Э-э, иним Шарифбой, эгамдан яширмаганимни бандасидан қандай яшираман?

— Зўр келганда яширасиз, уста, яширасиз.

— Астогфурилло!

— Ажабланмак бефойда, зеро пешонамиз ёришаётганидан андак бўлсин истиғфор келтирмак айбдир, — ниҳоят у мезбон синдирган нонга узалди, бир бурдасини оғзига солиб узоқ чайнади. — Вақтингиз бемалол бўлса кеча кўрганим бир воқеотни баён қилсам. Бибихоним мачитига кириш дарвозаси ёнига пастак курси қўйиб, китоб кўриб ўтирадиган, тақдири азалдан ва шифоия синоатидан фол очадиган Миср чолни танийсиз. Ҳар не илм бўлса шу одамда бор эди. «Ал-Қонун»нинг хоҳлаган саҳифасидан ёд айтарди. Буни қарангки...

— Пири муршид, ўткирнафас валий Миср дарвеш бошига қандай кулфат тушибди? — Шариф урфон товушидаги чучмал оҳангдан шубҳаланган уста Ҷамшиддин сабрсизлақ билан савол ташлади. — Дардмандларга ва бева-бечораларга қайишадиган ул кишидек беозор зот бу вилоятдан топилмас!

— Беозорлик фазилат саналмас энди, уста, — овозига янаям бошқача тус берди Шариф урфон. — Фаҳми ожизимча, энди одамларга эмас, замонага қайишмоқ фазилатдир. Хуллас, уста, кечки сабоқни бериш ниятида мактаб сари бораётсам ўша зотни туртиб-нуқиб ҳайдаб келадилар, узун дасторини бўйнига ҳалқалаб солганлар...

— Ҳазилдан ташқари сўзлаётирсизми?

— Гўдак эмасман-ку, уста, — жиддийлашди Шариф урфон. — Бу воқеотни баён айламоқдан муродим нима-лигини англагандирсиз. Одамга энг кераги — жон. Қолгани топилади. Шанба куни сизни мулла Аҳмадникида кўриб капалагим учди. Сизга ким қўйибди ғалвани? Мулла Аҳмад энди... от қашқаси. У билан ҳамёшман, яхшигина ош-қатиқмиз, унга бошқалардан кўра менинг ичим кўпроқ ачийди. Ҳар кўрганда насихат қиламан, ўзингни панага торт, жувонмарг бўлиб кетма, дейман. Ўзини қарликка уради. Билмайман бу банда ким билан ўчакишади. Қурраи арз тебраниб турганда қадамини билиб босса-да! Ана, Ҳикмат Раҳмон, ҳоли не кечди?

— Сиз билиб босаяпсиз-ку, Шарифбой, етмайдами!?
Чўзинчоқ бетидан бир соя ўйноқлаган меҳмон бирдан шунақа қарсиллатиб акса урдик, хайбатли иморат том-поми билан кўчиб тушгудек бир мақомда зириллаб кетди.

— Мени йўригим бўлак-да, уста, — деди у пишиллаб, лаб-лунжини дастрўмоли билан артганча. — Эрта машшоғи тушмагур мени гўримга кириб ётмайди-ку!

— Ҳар қалай афсусни бошқа нарсага қилиш керак.

— Қўйинг, уста, қўйинг, — энди Шариф урфон ўз уйидагидек бемалол ўтирар, қўзғалишни хаёлига ҳам келтирмас, юмшоққина иссиқ нонни чойга бўктириб тушираётган эди. — Мен барини биламан, барини. Сизни бошингизни айлантираётган нокаслар тилаги нелигидан ҳам хабардорман. Бола-чақангиз хурмати, қайтиб улар яқинига йўламанг.

— Ер-ошнадан кечиш... осонми?

— Уста, ўжарликдан наф йўқ, кўҳна тахта-ўқлоғини қўйинг, ўрнига нима тутқазишса шукр қилинг.

— Тиканми ёки гул — фарқсиз экан-да?

— Шундай замонда ким сизга тиканни раво кўради?

— Инсофларини берсин.

— Энди камина турсам, — яна шу кунги аҳволотдан унча-мунча ваъз ўқигандан сўнг ниҳоят инсофга энди меҳмон. — Фақат кетар олди айтадиган икки оғиз гапимни қулоғингизга яхшироқ илиб олинг. Иложи бўлса бугундан қози Раҳмон қироатхонасига борманг. Уйингизда бир донаям рисола қолдирмай гум қилинг. Акангиз мулла Ражабга ҳам айтинг, эси борида этагини йиғсин. У киши бино қилган кутубхона довруғи ҳар ёққа кетган. Ҳа, айтганча, Шамсиддинни тезроқ йўлга соласиз, ўзингиз ЧСБга қатнайсиз. Ҳозир у сиздақа одам учун бирдан-бир чора! Уқдингизми?

Уста атай жавоб қилмади; бир вақтлар Мир Араб мадрасасида инон-ихтиёрни осонгина ўғирлаб қўядиган шу тоифа шакаргуфтор аллома-шайхлар билан ҳар кун мулоқотда бўлавериш жонидан тўйганини эслади. Яхши ҳамки у такбиру таъбирга учинавермасди, хушомадни ёмон кўрарди, таъмагирларга иккиланмай қаҳрини кўндаланг қиларди. Йўқса уни бир жиҳатдан сергалва дунёдан узилиб қолган мадраса иссиқ-совуғини бирдек қабул қиладиган қўғирчоқ каби ўйнатишлари тайин эди. Ё фалаксанки, ҳозиргина кулбасини тарк этган банданинг ўша авлиёлардан қаери кам? Фақат бу билан очиқ-

роқ дардлашолмади, мадрасадагилар билан эса бемалол жиққа-мушт бўлиб тортиша берар эди.

Ҳартугул уста, бу банда таъкидлаганидек, ўгли тақдири хусусида дўпписини ерга олиб қўйиб ўйлаб кўриши зарурга ўхшайди. Қадимда зўрники тегирмонтош юргизаркан! Энди зўрлар йўқми? Энди ўша эски таомил ўзгариб қолдими?

Орадан уч кун ўтиб уста Сўзангарон кўчасидан баралла овозда кўшиқ айтиб, текис саф тортиб, шахдам одимлаб бораётган йигитчалар орасида Иброҳимни кўрганда жимжит йўлкада хомуш туриб қолди.

Собиқ шогирдини таниш қийин эди: сочини ўстириб бир ёнга тараган, келишимли юзи илиқ табассумга ғарқ, чалвор ва зира беқасам тўн ўрнига қора костюм-шим, иссиқ пальто кийган, оёғида қўнжли қизил этикча ўрнида қора туфли ярқирар эди. Лекин, булар бари бир тараф, кўкрагидаги бежирим алвон нишон бир тараф эди; нишон унга салобат берган эди.

Кечқурун уста жўрттага ўғлини тергади, ўгли нечундир индамади, сукут аломати ризо, деб ўйлади уста ва уни барабан садоларига ҳамроз одимлаб, дўлвор овоз билан кўшиқ айтиб бораётган ўсмирлар қаторида ҳис қилиб кулимсиради.

Узоқ хомчўт қилгандан кейин уста аввал Шамсидинни Шариф урфонникига олиб бормоқчи бўлди. Лекин бу чўти кўнглига унча ўтиришмади, негаки худди муҳтожлик орқасида унга ёлбориб бораётгандек туюлди. Хуллас, ғурур йўлини тўсди, бошқа иложини топ, деб амр этди. Ахийри уста таниш-билиш орқали Иброҳим ўқийдиган мактаб қайдалигини аниқлади. Тушга яқин ота-бола дунёнинг сиёсий харитаси осилган торгина хонада сочи турмакланган, заҳил юзли, чувак опа қабулиди бўлиши.

— Сўраганнинг айби йўқ, — деди уста Жамшидин опага қарата, хушмуомалалик билан. — Янгиси ёнида унисини ҳам ўрганаверишса бўлмасми?

— Қандай... тушунмадим, — деди опа мўлтираб.

— Лотини ёнида деяпман... аввалгисиниям!..

Ҳар бири ўзини миллат фахри санайдиган муаллим зоти борки, касби нозиклиги ва инжиқлиги, ақсига юриб болалар бебошлиги ва сеҳни сустлигидан нолийди. Амали бедодликни қачонлардир кўшқўллаб топширишга аҳдланган, лекин юқоридаги қандайдир тошбағир кимсалар бу тилагини бажо келтирмаётганидан хуноб опамиз

хам растакамига тўлиқиб ўтирган эди; кўзига мулойимгина ва беозор кўринган манов бандага, ўглини қабул қилиб олган заҳоти, арз-ҳолини супра қилиб ёймоқчи эди. Куракда турмайдиган саволни эшитаркан, юраги орқасига тортиб кетди, бир қизарди, бир бўзарди, жойидан беҳолгина қўзгаларкан!

— Сиз, сиз... жонимда қасдингиз борми? — дея пичирлади.

— Шунда омади иш бўларди, — деди уста Жамшиддин хотиржам.

— Қуриб кетсин-э омади иш! — қичқирди опа; у жиққа терга ботиб, пешонасини стол қирғоғига тираганча, кўксини чангаллаб ўтирди. — Вай тавба, вай тавба! Эсини еган бу одамлар!

— Эсини ким еган, ким емаган, ёлғиз худога аён, — деб пўнғиллади уста ва, юр, кетдик, деган маънода ўглига ишора қилди.

— Шошманг, бола тақдирини ҳал қилишимиз керак, — ўша таҳдидли овозда ҳукм қилди опа. — Бу ишга биз бошимиз билан жавоб берамиз. Тагин сиз ўз оёғингиз билан келгансиз, лекин энди қайтиб бу ерга қадам босманг. Ўғлингиз эса... қатнашга мажбур!

Уста бошини қуйи солди.

Эрталаб Шамсиддин онаизори тикиб берган жилдни елкасига осиб йўлга отланганда нечундир ҳаприқиб кетаётган уста қувонишини ҳам, хафаланишини ҳам билмасди. Ҳар ҳолда у ўглини меҳр билан қучиб ўпди, пешонасини силади, энг яхши тилақларини айтди, замонага боқмоқлик инсофу диёнатнинг бошланиши, деб оқ фотиҳа берди.

Сираси Шамсиддин ҳам ўзида эмасди: вақти хуш, тили бийрон, қадами чаққон, боринги, қанот чиқаришга шай йигитча атрофида барқ ураётган турфа воқеалар қўйнига шошиляётган эди.

Хотиржамлик ҳар хил экан: у ўглини олдда шамдай милтираган умидли дунёга кузатиб сал таскин топгани билан ич-ичида нимадир бетиним ғивирлаб безовталар эди. Шаксиз, ўглига йўл бергани, кўзингни каттароқ оч, теварагингга ҳушёрроқ қара, деб панд қилгани тузук бўлди. Эрта бу дунёдан, теварагидагилардан бегонасираб турмаса, оқни оққа, қорани қорага ажрата олса, яхши-ёмонга озми-кўпми хизмати сингса ўзининг ҳам обрўси-да! Сенга боқмаётган замонга боқишга қурбинг

ва журъатинг етгани — имонинг бутунлиги! Лекин устани безовталаган фикр бошқа, яъни эски дарди, дардики, бутун таг-томири билан баъзилар ҳатто бўлгани-бўлмагани билан заррача қизиқмайдиган кечаги кунига бориб тақалади. Эҳтимол, ўша баъзилар ўйларки, кечаги кун аллақачон юмалоқ-ёстиқ қилинганча ўз харобазорлари тубига тоабад қазиб олинмайдиган қилиб қўмилди-ку, энди унга қайғу чекиш — телбалик! Бу ўйловдаги бандаларга уста бир фикрини доим айтган, яна айтади: кечмишингни хўрласанг, ўзинг ҳам хор бўласан! Зийрак уста бир ҳид сездики, чидаш маҳол, Фаттоҳ Обидий билан Шариф урфон куюнчақлиги ниманингдир даромадига ўхшайди, индаллоси, бутун эл-улус умид билан кўз тиккан кўприк орадан оппа-осонгина кўтариб ташланса! Уста азал-абад нени хоҳлайди: ўғли авлодаждоди зеҳни-заковати билан мустаҳкам қилиб қурилган шул обидаи муаззам орқали хоҳлаганда ўтмиш ила келаси оралиғида кезинса, бу поёнсизликдан таъбига мос дурлар терса! Аммо анови ранги заҳил опа, ақл ўргатишга қолганда шишиниб кетадиган Шариф урфон чизган чизикдан кетиб қолса, оқибат, ўғли нимага етишади. Ҳозир у жумла мўмин қаторида ҳамма эътиборини жалб қилган дунёга жон-жаҳди билан отилмоқда, арабини сувдек ичдим, энди лотинига ҳам меҳримни боғлаб кўрай, дея мақсад-муддаосини очиқ изҳор этмоқда. Худода ҳақи холис муроди эгамга ҳам маъқул, яъни қанча кўп тилу битик билсанг аршу аълога шу қадар яқин борасан, фақат, ахир, э ёронлар, бир жадиди такомилга етишмоқ беҳад синовларни кечирган эскисини қурбон бермоқ эвазига бўлмаслиги керак-да! Шундай қилиб, Шамсибой ҳам, замон зайли шу, бошқаси бекор, деса-да, аввалдан сув ичиб келган қудуғига тупурса, унда... оила си бир умр асраган, бир умр эъзозлаган ҳидоят тамали жойидан кўчмайдими, кўчиб, замин у замоннигина эмас, ақлу заковатни ҳам зилзилага солмайдими!?

Бош-охири йўқ ўйлардан уста толиқди, у ўғлидаги битмас-туганмас иштиёқни кўргандагина яна бир қадар енгил тортарди, ўғли битта нарса ўрганса иккита қилиб сўзларкан, у буни сезиб оғринар, кўнгли чўкмасин деб унга индамас, мийиғида қулар, хомушлик билан панд қилар, аввал борини бой берма, бой берсанг бошқасини эпламоғинг маҳол, деб ғудранарди. Бундай вақтда шубҳасиз Шамсиддин ўнғайсизланади, ҳатто қисинади, ерга қапишиб қолгандек бўлади, антика-антика кўрган-ке-

чирганларини сўзлайди, аввалгиси эсланмаётганини, эсланганда эса разолат ва жаҳолат сари элтувчи унсур, кўзларни сўқир айлаган нили қаттол, ақлу идрокка тушган кишани завол сифатида таъриф қилинаётганини айта бошлаганда йигитча айниқса мунгайиб қолади, нигоҳини яширишга уринади. Алланечук таъсирланган уста сукутга толади, эй художон, дейди ичида, аҳли улусдан меҳрингни дариг тутмагин, камина чўкиртагини ҳам аросатда қолдирма, ахир у гўдаклигидан жамолингга етишмоқ учун ёнади, ахир у сенга етишмоқ йўли Улуғ сўзга топинмоқдан иборатлигини билади. Одамлар борки, жонлари қақшаганда ёки тақдирлари қаролиг тортганда чор-ночор сени йўқлайдилар, лекин шукр, камина ундай бедодликка изн бермагани каби, ўғлим ҳам худписандликдан йироқ, муборак номингни ҳар лаҳза кўнглига жо қилиб яшайди. Чунки сен марҳаматлисан, энг огир дамда — етмиш минг йил давом этган сукутдан кейин ҳам ўзига келолмаган Қаламни ёлғизлатиб қўймадинг, ўз ёғига ўзи қоврилаётган Қаламга Қонуни муборакни кўмакка юбординг, ҳимматинг нури билан жилоланган ажаб оҳанглар унга куч берди, у абадул-абад тирик оҳанглари ўзига қанот қилиб олди ва маҳтал қозони сен билан одамзод тарихи ила сарафроз айлади. Қалам билан Қонуни муборак қовушган паллада Улуғ сўз туғилган эди, шу заҳотиёқ у олам дарди ва қувончини ўзиники деб ҳисоблаган эди, одамга жилмайиб қараб тоабад унга ҳамроҳлик қилажagini билдирган эди. Не-не замонлар давомида башар қони ва жонига сингиб кетган каломуллои шариф ўғлим дастури, ўғлим унга сиғинади, бу кунда замон зайлига қарагани тузук (ўзга иложиям йўқ!), итнинг орқа оёғи бўлиб қолишни истамаётганидан хурсандман, фақат қўрқаманки, гўрлигига бориб...

Уста недан қўрқинини ҳар жойда очавермасди, лекин ичини кемирган дардан эрта-кеч Шамсиддинни огоҳ этарди, бир кун ноилож Шариф урфонга ҳам ёрилди. Ташвиши-тахликаси бошидан ошиб-тошиб ётган муаллим устани жимгина тинглади, жавобга шошилмади, афтидан буни истамади. Кейин эса кутилмаганда Шамсиддинни мақтай кетди, зеҳни ўткирлигини кўкларга кўтарди, ўзи шундай шогирдни етаклаб эрта сари бораётганидан бениҳоя ғурурланишини яширмади, уста негадир қовоқ уйганини кўргач, гўлдираб қолди.

— Шубҳангиз бекор, — деди ниҳоят талмов билан.

Шўрлик уста шу мужмал таъкиддан сўнг чиройини бир оз тетик тутишга мажбурият тўйди. Ахир нуқул ғумон комида тўлганмоқдан ёмони йўқ-да! Халқ ғамини еб юрган, ёш-қари савод таниши учун елиб-югуриб, ҳар хил чора-тадбир қўллаб, омилкорлигини пеша қилаётган анов банда эҳтимол тўла ҳақдир, эҳтимол чиндан ҳам қўлга маъқул йўриқ тағ-заминидан кир қидирмоқ беҳудадир, эрта бари у хоҳлагандек аломат изга тушар...

Дарвозаси темир мактабда Шамсиддин жонни семурғга айлантириб учиргудек даражада сеҳрли туюладиган ваъда-войишларни ҳар куни минг марталаб эшитарди, ҳалиги одатича эшитганларига ўзи билган-билмаган нарсаларни қўшиб-чатиб ҳикоя қиларди. Бу дунёда бахт чексиз экан, дадажон, дерди у хонтахта ёнида аста тиззалаб, лекин шу кунгача биз мазлумларга урвоғиям насиб этмабди, энди эса ҳамма-ҳаммаси бизга тегаркан! Шу кунгача адолат ҳам етим экан, энди... тугал адолат қарор тоғгани учун дунё тамом яшараркан! Балки, мана шу тенгсиз хушбахтлик эвазига кечмишнинг эрта учун яраши маҳол устунларидан кечиб юбормоқ жоиздир! Эвоҳки, ўғли ҳикояларини безаган ҳаду ҳудуддан уста ҳали баҳабар эди, ҳар кун ичини кемираётган дардга ўхшаш дардни мулла Аҳмаддан, кейин уста Қурбон билан мулла Ражабдан эшитганда ҳарқалай тахтиравони хомталаш бу очунда ёлғиз эмаслигига амин бўлди. Нима қилсин, Шариф урфон айтганидай, оёқ ости тебраниб турарди. Эс борида этакни йиғиш керак. Фақат у мулла Аҳмадникида ёввойи бодом данагидай аччиқ пичинглар қилиб кетган Фаттоҳ Обидий бедараклигига, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам эсламай, безовта қилмай қўйганига ҳайрон эди. Ҳар замонда ё мулла Аҳмад, ё Шамсиддин, ё шогирдларидан бирови уни ҳалиги пақана ҳамроҳи билан Регистоннинг қайсидир бурчида, баъзан Сиёб бозори ичида, гоҳо Шоҳизинда бўсағасида кўриб қолишгани, бутун туриш-турмиши ва хатти-ҳаракати у тоғни олиб келиб бу тоққа ура оладиган сур одам аҳволотини эслатишини ғайирона тарзда сўйларди. Энди афтидан Фаттоҳ Обидий шаҳристонда анчагина ном таратган эди, негаки у ҳақдаги ғашга тегадиган олдиқочди ғийбатнинг нақ қирқ қулоқли қозонида вақирлаб қайнай бошлади. Уста, Шариф урфон яширган эрса-да, Миср дарवेशни ўша банда шериги билан олдиға солиб ҳайдаб кетганини ғира-шира тасаввур қилди.

Илму ҳикматга Шамсиддин ҳаваси шаксиз баланд

эди, ана шу хавасмандлиги бошқа жабҳаларга хурмати-ни асло сусайтирмади, аксинча кучайтирди. Хусусан, у қози Раҳмон қироатхонасидан, нафис шеърлар битадиган Ҳикмат Раҳмон суҳбатидан сира-сира кўнгил узолмас эди. Ҳали мулла Аҳмад хонадонида юз берган синоат бағрида муҳрланиб қолди, ажабки, бу муҳр бир чигил сингари кун сайин гоҳ ечилиб, гоҳ қайта тугилиб — томир отиб, бутун борлигига ёйилиб борар эди. Алҳол, тобора ловуллаётган, жами тириклик ғами-ҳасрати, умиди-армонини жо қилишга шай дили ер билан битта бўлиб сочилганидан неча чандон нозик, неча чандон жозибали оҳанг таратадиган Қонуни муборакка илҳақ эди.

Нетонг, ўғлидаги бу иштиёқ аллақачоч устага ҳам юққан, у ҳам Шамсиддин сингари ўй сурардики, мусиқа ва илми суйган донишманд мамлакатда олло-таоло юборган ваҳийга кўра буюк муғаний тарафидан яратилган, сеҳр билан бемор подшоҳни оёққа турғазган, Қаламни Улуғ сўз тарихини ёзишга рағбатлантирган Қонуни муборак бугун чорасиз, сукутда — пардаси дарз еган, овози бўғилган. Бу маломат қачонгача бошни ўровда сақлайди? Жами умид энди вориси валломат мулла Аҳмаддан, уни эгам паноҳида асрасин ва унга англатсинки, бу дунёда қонун овози янграб турмаса, қалам ўзини етим атагай, Улуғ сўз забунлик сари юзлангай...

Аммо мулла Аҳмад ҳафсалаларини пир қилди.

Қуёш макони томон ошиқаётган пайт, уста ҳужрасида шогирдлари билан машғул, таъмир сиру синоатидан хотиржам сабоқ берар, бир оз паришонроқ эди. Богдоди эшик чийиллаб очиларкан у беихтиёр сесканиб тушди.

Илгари мулла Аҳмад нақ девдай эди, шундай одам чўпи-устихонга айланибди, бурнидан тортса йиқилгудек бўлибди. Бандаси ғамга шунчалар бебардош экан-да! Ҳарнечук дарди ота-болага аён, лекин уларга аён бўлмагани ҳам бор, яъни куни кеча у, ҳовлисида паналаб олганидан тамом димиқиб, пича овуниш учун оқартув уйига борди. Лекин келганига минг пушаймон еди: бу ерда аввалги файздан асар ҳам йўқ эди.

Остонада ўзи билан бирга «Шашмақом» уюшмасига жон киргизган, қадимий куй-қўшиқларни эл орасидан йиғиб-топиб, оҳорлаб, асл эгаларига тугал мазмун билан қайтараётган Юсув Улфат, домла Ҳалим, Наврўз Самарқандий каби созанда-ҳофизлар дарди-дунёлари қоронғи ҳолда туришар эди.

— Қадамларига ҳасанот, — деди уста чехраси очилиб.

Мулла Аҳмад индамай қуллуқ қилди.

Ранги заҳиллашиб кўзлари киртайган муғаннийга Шамсиддин ачиниш ҳисси билан қаради, яқинда аллакимлардир тагин уйига ёпирилиб бориб унинг кўча-кўй, маҳалла-мавлудга чиқишини бутунлай ман қилиб қўйишганини эслаб таъби баттар бузилди, сездики, азалдан нинадай дарднийам кўтаролмайдиган бу одам ҳозир қонунни ўйлайдиган ҳолда эмас, эс-ҳуши тамом бошқа ёқда!..

— Нечун индамайсиз, мулла, бахайр?

— Уюшмани тарқатишди, — деди муғанний қоврилиб.

— Нечун?

— Билмадим, — у яна сукут қилди, анчадан кейин гудранди: — Уюшмадаги биттаю битта қонунни олиб кетишибди. Бунга чидолмаган Юсуф Улфат ўз жонига қасд қилмоқ-чи!

— Буниси чакки, тентаклик! — муғаннийни юпатди уста. — Кўп эзилманг, бу кунлар ҳам ўтади. Уят бетларида қолади.

— Ҳа, уста, тўғри айтасиз, бу кунлар фаромуш бўлгай, — тасдиқ ишорасини берди муғанний. — Лекин унгача... эгам асрамаса майиб бўлурмиз. Тавба, «Шашмақом» энди халққа бегона эмиш, «Шашмақом» одамни бугунни нафасидан чалғитармиш, вужуд билан руҳни майиб қилармиш! Хўш, айтинг-чи, бу сафсатадан ўртанмайинми?

— Барини тангри ихтиёрига ағдаринг, — ичи сидирилаётган бўлса ҳам уста панд қилишда давом этди. — Шунда енгил тортасиз. Сафсатабозлар номаъқул бузоқ гўштини епти. «Шашмақом» қонимизга сингиб кетган десам, кифоя эмас, у қонимиздан бино бўлган!

— Шубҳасиз.

— Хўш, энди сиз айтинг, одам ўз қонидан яралган нарсадан осонликча воз кечоладими? — уста нигоҳини мулла Аҳмадга тикандек санчди. — Ҳеч қачон кечмайди, кечолмайди. Бошларини тошга уриб ёришмайдами!

— Улус таҳликасини айтинг, уста.

— Улус аҳволидан оз-моз воқифман, — деди уста жиддий, бир қадар тараддуланиб. — Бир қарасанг у оқил, бир қарасанг жоҳил! Ҳақ йўлида бутун фикр юритмоққа ўрганмаган ҳали! Манови жардан ташлаш зарур

бўпти дейилса борми, тамом, мия ишлатгани чоғи йўқ!

— Камина ҳам шуни армон биламан.

— Қайғунгизга шерик топсангиз тузук, топмасангиз...

— Камина доим сизни қора тортиб келаман,— тиззаси оғриди шекилли муғанний чордона қурди.— Сиз тобад дардимга шериксиз, сиздек бандага ҳамроҳ қилгани учун яратганга шукр!

— Мен-чи? — деркан уста Жамшиддин хаёлидан уста Қурбон, уста Ризо, Муҳаммад Малик, Ҳикмат Раҳмон, акаси мулла Ражаб сиймолари бир-бир ўтди, кейинги вақтларда булар қадамларини Регистондан тортишганини сўзлагани чоғланди, лекин чалғиди. — Мулла, гапирмасанг бўлмас, бу... муддаолари нимайкин?

— Билмадим. Лекин алағдаман, — деди муғанний ўйчан алфозда.— Кеча Шариф урфон сал учини чиқарди, ҳали гал сўзга етармиш!

«Сўз! Улуғ сўз! Неларни валдирамоқда муғанний?»

Товонини туйқус қиздирилган темирга тегизган каби Шамсиддин сапчилаб кетди, ранг-рўйи қум оқарганча, аста бориб эшик кесақисига суянди, ҳамиша етти ўлчаб бир кесадиган муғанний бу навбат ўтриклагани, шунчаки саннаб қўйганига ўзини зўр бериб ишонтирмаққа уринди. Лекин бу даргоҳга чуқур ихлос билан қадам ранжида қилган муғанний ҳазилдан ташқари муҳокама юргизаётган эди, жиддий қиёфада эрта юз беражаги мумкин бўлган воқеалардан огоҳ этаётган эди.

— Жоме мачити кўпдан ёпиқлигини биласиз, — қисқа сукутдан кейин мулла Аҳмад соқолини тутамлаганча давом этди. — Шунга қарамай имони басаломат бандалар муҳтарам домла Фазлуллоҳ билан, бекитиқча, оллоҳ назари теккан даргоҳга бориб туришади. Кеча, жумаи муборақда қарзимни шу зот билан бирга узиш умидида жомега бордим. Пешин олдида у киши айвондаги лавҳга қуръони шарифни жойлаб қироатга берилдилар. Овозлари айни шитобига кўтарилган маҳалда билакларига қизил латта боғлаган бир тўда ўсмир пайдо бўлди ва бири бора-сола лавҳдаги китобни чунон тешидики, китоб анча жойга учиб бориб тушди.

— Ёспирай-э!

— Пири муршид пинак бузмадилар, ўтирган жойларида зил сукутга ботдилар,— муғанний афт-ангорини бир хил совуқ ифодалар ўради.— Қуръони шариф тупроққа қоришгани ўсмирларга анчагача қулги ва ҳазил-

мутойба учун баҳона бўлди. Тагин ҳалиги бола... қаҳ-қаҳалар остида куръонни ҳовлини айлантириб тенкилаб келди. Биз бечоралар эса қон ютиб ўтиришдан нари ўтолмадик. Улар эса хужраларга кирдилар, қўлларига илинган ҳар не мажмуани ўзлари билан ола кетдилар. Эшитишимча, ариқларга ташлаб, оқизар эмишлар. Шогирдингиз Иброҳим шуни маълум қилди.

— Иброҳим?

— Шундай, уста. У ҳам ҳалиги болага қўшилиб куръонни тепкилаганини ўз кўзим билан кўрдим, — уста нафас ютганини сезиб мулла Аҳмад ўнғайсизланди, анча муддат тумушиб ўтиргач, гап жоловини бошқа ёққа бурди. — Биласиз, Ҳикматулла анчадан бери... тил тегизиб бўлмайдиган хилватда. У қироатхонани ўйлаб ич-этани еб ётгандир. Худо кўрсатмасин, бу кетишда... Бир иложини қилайлик.

— Каминанинг ҳам бир ташвиши шу, мулла.

— Лекин сиз ўзингиздан бохабар бўлинг.

— Тақдирдан ким қочиб қутулибди?

— Тўғри, лекин... Жонни беҳуда қурбон қилмоқ ҳам уволдир, — деб муганний кафтини чаккасига босди. — Бу худонинг ўзига ҳам ёқмайди. Худо урган ўша шанбада акангиз мулла Ражаб билан Ҳикматуллани олиб кетишганини эшитиб ичимдан қиринди ўтди. Акангизни қўйворишганига шукр, лекин Ҳикматулла... Айтганча, уста Ризони ҳам сўроққа чақиришган, у бир амаллаб қутулибди.

— Ҳозир уста Ризо мени кўрса тўрт тош нарига қочади.

— Мени кўрсаям, — деди муганний уф тортиб. — Бола-бақрасига тайинлаб қўйганми, қачон борсам, уйда йўқлар, деган жавобни оламан. Бир кун тасодифан Сиёбда учратиб қолдим. Йиғламоқдан бери. Тез жўна, соямгаям қоровул қўйилган, деб аланг-жалаң қилади. Панароққа ўтдик. Айтишича, Ҳикматулла бир даъвони тан олмай, ўжарлик қилаётган эмиш, агар тан олса қўйворишармиш...

— Уста Ризонинг ўзи-чи?

— Энди у сополга битик зарбламасмиш, — бир ўкинч билан бош тебратди муганний. — Мени ке-чириг-у, аммо шу бандадан ажрабмиз, тириклайин ажрабмиз. Шу куни саволларимга зўрға-зўрға жавоб қияпти-ю, ўзи жойида питирчилайди, худди дажжол келиб, ёқасидан бўғиб, ҳозироқ ажалхонага олиб кета-

дигандек! Э-э, шу битта жон-да, омонат нарса, бугун бўлмаса эрта топширасан. Мунча қалтираб нима! Омон бўлинг, уста, энди мен борай, таъбингизниям тоза тирриқ қилдим. Ҳа, айтганча, бугун ёки эрта кечқурун маслаҳатга бораман, қози Раҳмон қироатхонасини... ҳалигидай, бир ёкли қилгани...

Нақшинкор эшик аста очилиб-ёпилди.

— Ўзинг асра бандаларингни, — муғанний изидан тикилиб мингирлади уста; анчагача у нима қиларини билмай хомуш ўтирди, ўзича неларнидир чамалади, неча кундан бери хилватда нималиги қоронги савдоларни кечираётган Ҳикматулла тақдирига қизиқмагани, аниқроғи, қизиқишга вақт тополмагани учун ўкинди.

Ярим соатлардан сўнг ёруғ дунёни бирдек қадрлайдиган ошналар суҳбатини тинглаб анчагина ташвишланган шогирдларга озодлик тегди. Енгил тортган, суюнган шогирдлар намчил ва совуқ ҳужрани тапир-тупир қилиб тарк этишди. Ҳаял ичида сокинлик чўкди. Ҳануз гарангсираётган уста ўғлига ўгирилди, токчадан боя қўйган китобни олиб чўккалади.

Мўтолаага қизгин берилиб оқшом тушганини пайқашмади. Ҳужрада қоронғилик қуюқлашди, ўжар ҳарфлар сакрай-сакрай бир-бири устига мингаша бошлагандан кейин уста толғинликка бўйсинди, ноилож рисолани ёпди ва шу билан бугунги машғулот ниҳоясига етди.

Аллақачон зулматга чулганган ҳовлига чиқишаркан, юзларига муздаккина тоза ҳаво урилди. Осмон эниб келиб заминга туташгандек: агар ҳар жой-ҳар жойда жимити юлдузлар живирламаса худуд билмаган бу икки унсурни ажратмоқ мушкул эди. Ер-кўк, хуллас, бутун борлиқ ором оғушига кирадиган ушбу паллани Шамсиддин жони-дили билан хушлар эди. Қимир-қимирдан безгани ёки ўзини бирдан эркин сезгани учунми, уйда она жони тайёрлаган мазали хўрак ёки юмшоққина тўшак кутаётганини туйгани учунми, ҳартугул, оқшом чўкаётганда қушдек енгил тортади. Хушчақчақ йигитчага айланади, ҳатто узлуксиз имлаётган юлдузлар ёнига учмоққа, самогирлар билан юксаклик шаъни-шавқи ҳақида тортишмоққа чоғланади. Лекин ҳозир отаси ёнида судралиб бораркан, кечки жозибани деярли сезмас, хаёли шамолдек келиб шамолдек кетган мулла Аҳмадда, ётари-турари ва еяри-ичари номаълум қолаётган Ҳикматуллада, тақдири қил устида турган қироатхонада эди.

— Дада, — деди бир пайт, — у киши энди қонун ясамайдими?

— Ясайди.

— Қўйишмас экан-ку.

— Унчаликка боришмас.

— «Қасида» ни ҳеч қачон эшитмаймиз чоғи.

— Мавриди келса, иншооллоҳ, эшитамиз.

Отаси овозидаги қатъият ич-ичида мудраб ётган армонни яна бир бор астагина қалқитди: дунё маромини бузгани йўқ, умуман, ҳалиги шанба бўлмаган, мулла Аҳмадникига боришгани ёлғон, боқиши хайрхоҳ Фаттоҳ Обидий, ҳукмга маҳтал пакана, дафтари газетни ихлос билан қўлтиқлаган Шариф урфон изларидан келгани ҳам ўтрик, зеро, ҳали бари олдинда, қози Раҳмон қироятхонасидаги амри маъруфда ортиқча мақтовдан ҳафланган муғанний уларни хонадонига энди чорлайди, назик нақшлар билан безатилган шинама хонага етаклаб кириб, минг йиллар тариқати ва маърифатидан сўйлагувчи чолғуларни биттама-битта кўрсатади, сўнг садафбанд Қонуни муборакни тиззасига жойлаб, «Қасидаи падар» ни эшилиб чалади. Жами тириклик, бутун ер юзи бунингдек ноёб ва ўртовчи мусиқани илк дафъа эшитади.

Ҳали шундай кун қачон келажagini сўрашга ботинмаганини ўйлаб Шамсиддин тоқатсизланди; гурсиллатиб одим ташлаётган отасига қаддини яқин олиб тағин оғиз жуфтлади. Дафъатан отаси ўзи сўз очди, кечаси галати туш кўрганини дўриллаган товушда ҳикоя қилди: тиканак босган даштда ҳангу манг турганда шундоқ қаршисида Қалам билан Қонуни муборак бўй ростлабди, сўнг олисдан беадад ёғду ёпирилиб келибди, ёғду қуюқлаша-қуюқлаша Улуғ сўз сувратига кирибди, у қаддибастидаги жароҳат изларини беркитиб нидо берибдиким, азизларим, сиз қовушган масъуд онда туғилдим, мени ора йўлда қолдирманг, то ҳануз меҳрга муҳтожман, бахтимга Мўйсафид қариган, қувватдан кетган...

Қоронғилик ота-болани исканжасига тортди, сокин майдондан узоқлашиб боришгани сайин дилларига бир залвар хавотир юқаверди: ҳали ҳеч нарсани сезишмовди, одатдагидек ўз хаёллари билан бепарво илгариларди, четида қари балхи тут қаққайган зимзиё кўчага бурилишгач, ён-атрофни ажабтовур таҳлика қучгандек туюлди.

Худди шу маҳал нималарнидир елкалаб, кўкракла-

рига маҳкам босиб, қўлтиқлаб олган бир тўда давангир кишилар шундоқ ёнларидан гуре-гуре чошиб ўтишди, қайсидир муюлишда яна шундай бесаранжом тўдага йўлиқишди, улар ҳам тасарруфларидаги галати юкни биров кўриб-билиб қолишидан чўчиган каби нафаслари тикилгудек алфозда югургилаб қоронғилик қаърига уриб кетишди.

Бутун хуш-фикрларини тамом тушунуксиз чопачопга беришгани сабабли ота-бола жимиб қолган қоронғи кўчанинг нариги тарафидан ўзига ўзи ғулдираб оғир-оғир босиб келаётган кимсани ҳадеганда пайқашмади, пайқашгач, яқинига бориб шошиб қолишди.

Қаршиларида бир замонлар қози Раҳмондек бадавлат ва фозил амалдор билан илму фунун ва китобдорлик бобида тап тортмай бел олишган, оқибат, енгса енгганки, лекин ён бермаган зот бир халта юк тагида дол турар эди.

Уста Жамшиддин яхшилик билан от чиқарган бу бандани фақат ини эмас, маслакдош, дарддош устод ҳам санарди. Сабабки, хонадон тўнғичи бўлган мулла Ражаб ҳар жиҳатдан ҳамятли эди, у бутун инон-ихтиёрини Мир Араб мадрасасига топширганига қарамай оиласидан узоқлашмади, қари ота-онасини тақдир ҳукмига ташлаб қўймади. Қисқа вақт ичида зехни ва уқувини намоёниш этолган укаси Жамшиддиндан айниқса меҳрини дариг тутмади, у меъмор ота изидан оғишмай бориши учун нимаики зарур бўлса, барини муҳайё қилди. Иккиламчи, мулла Ражаб китобатни шунчаки дабдаба ёки ҳавасга эмас, теран бир эҳтиёж орқасида зуҳур бўлган иштиёқ ва ихлос билан суярди. Зукко акадаги бунингдек саодатмандлиг завқидан озми-кўпми юқтирмай қолиш асло мумкин эмасди, шу боис тиниб-тинчимаган ака ҳовлисида қироатхона солдириш ниятини қилганда у жонжон деб бош қўшган эди.

Ҳандаса, алжабр мантиқий қурилишига жуда эрта қизиққан мулла Ражаб мадрасада Муҳаммад ал-Хоразмий, Муҳаммад Мусо ал-Форобий ва Абу Райҳон Беруний қолдирган меросни ҳолига яраша ўрганди, даврида аршу қодир ила юзлашган бу алломалар ақл нури билан йўғирган айрим рисоаларга баҳоли-қудрат шарҳлар битди. Муаззам Самарқандга қайтиб, Бибихоним масжиди имомлигига тайинлангач, илоҳиёт билан баробар бошқа фанлардан ҳам ажралмади, қачонлардир Мирзо Улуғбек мадрасасида мударрислик қилган хожа Комил

Мавлонийдан фотиҳа олиб ҳисоб тўрт амалига дахлдор кўп савобгир рисола яратди. Мурувватли қози Раҳмон, тупроғига нур ёғилгай, мулки муборагидан қолишмайдиган қироатхонаси, унча-мунча мукамал мажмуалар билан мантиқий теранликда бемалол беллаша оладиган рисоласи доврўғи чор тарафга ёйилган мана шу зот қоронғи кечада халта орқалаб, ўғрисифат бўлиб, талваса ичра қаён бораётир? Халтага тап-таранг қилиб тикилган нарса нима?

— Ака, бу сизми? Кўзларимга ишонмаяпман! — ниҳоят гап тагига етган уста Жамшиддин ўтинчи оҳангда мурожаат қилди. — Сизга нима бўлди, ака? Уволни билмайсизми?

Силласи қуриёзган мулла Ражаб халтани деворга тиради.

— Ҳаҳ, укагинам-а, шу ёшга етиб уволни билмайманми? — деди кейин ҳансираб. — Аммо бўғзимга тиг тегириб турган бўлсалар кўзимга увол кўринадими? Бугун эшигимга Шариф урфон келди, таниш-билишчилик ҳақиға эҳтиётингизни қилинг деб айтди. Яхшилик шунча бўлар-да! Эсим борида этагимни ёпайин!

— Сизга оғирлиги тушган бўлса бизникига киргизинг.

— Йўқ, — деди мулла Ражаб кесиб, — ўз бошимни қутқарайин-у, сенинг бошингни бало оғзига тикайинми!? Айт, сен айтгандай қилсам, мардликка ётадими?

— Бало оғздан камина қўрқмайман.

— Гап фақат қўрқувда эмас, иним.

— Хўш, тагин нимада? — таассуф билан сўради уста Жамшиддин. — Улус мулки қабоҳатга ем бўлсин, эвазига омонат жон омон қолсин. Шундайми? Сизки олим киши бўла туриб, шундай тутумни қилсангиз, омиё бандалардан нима умид?

— Мени таънага кўмганинг бефойда.

— Халтада ўзингиз битган рисола ҳам борми?

— Бор, иним, бор, — мулла Ражабнинг узун соқоли аста кўксига тиралди. — Лекин шайх-ур раис унвонига етишган улуғларники жон сақлаёлмаётган бу кунда мендек комил кўчасига киришга қурбати етмаган ожиз банда рисоласи омонлик даъвосини қилса ярашадими? Беадад гуноҳи азимларимиз эвазига тангри йўллаган бало болни бол, оғуни оғу демай ямламай ютаётганда бизники итоат ва шукрона! Билдингми, иним, билган бўлсанг, қўй, одамни ўртама!

— Ўртасам-ўртамасам, ака, йўлдан қайтинг, ҳарқалай сиз бунчаликка борманг, — астойдил ёлвора бошлади уста. — Тангри қаргайди. Бу ёмон, бундан кейин бир умр... насли-насабимиз мондимайди. Биласиз, бундан менда ҳам анча-мунча бор, ёр-ошно кўмагида бир амаллаб яширамыз.

— Майли, сен яширавер, сеники меники олдида урвоқ ҳам эмас, — деди хўрсиниқ аралаш мулла Ражаб. — Қироатхонада қолгани ўн-ўн беш туя юки. Шунча нарсани саришталаш осонми, овсар!?

Қилча ёлғони йўқ: мулла Ражаб қироатхонасида саралаб қўйилган махтутотларни унча-мунча карвон зўрға эплайди. Ахир бир вақтлар китобат ишқи оқил акани бор буд-шудини шу йўриққа сарфлашга, узоқ-яқиндаги арзону қиммат дурдоналарни битталаб йиғишга мажбурлаган эди-да; у қарз-қаволадан қўрқмай ховлиси тўрида даҳлиз-йўлаги, узун-узун ва кенг бир нечта хонаси бўлган мўхташам иморат солдирди, бир дунё гишт ва беҳисоб ёғоч кетган шу иморатда уста Жамшиддин икки йилга яқин чўпкорилик ва ганчкорилик қилди, яъни хоналарда гир айлантириб нақшийкор жавон ясади, уни ноёб рисоалар билан тўлдириш учун эса соҳиби хонадон Ироқ, Эрон, Афғон, Ҳинд, Қошғар мамлакатларини оту туяда беармон кезди.

— Юз туяга юк бўлсаям амаллаймиз, ака, — деди уста кескин. — Тавба, йиғишда ҳеч нарсангизни аямовдингиз, энди жон ширин кўриниб қопти! Йўқ, ака, эндиям бор-йўғингизни тикинг. Негаки, сарфу харажати ни гарданингизга олганингиз билан, асли бу мулк жамоаники!..

— Бандаи гумроҳ, очикроқ айт, мендан нима истайсан?

— Жамоа мулкани увол қилманг.

— Қизиқ-ку, сен, а? — кесатди мулла Ражаб. — Бор, ука, жамоа-жаллигинг билан йўлингдан қолма. Замонида ўзим йиғувдим, замони кешти, ўзим йўқотаман. Хўш, қани сен айтаётган ўша жамоа? Эрта менга зўр тушганда бирови ёнимда турармикин? Қўй, қонимни қайнатма, уйим бу дардисарга тўлалигини еткизган шу лаънати жамоа-ку!

Илкис қаттиқ зарб еган каби уста ҳиққа тинди, бўғилди, чийралди, зил-замбил бир неча дақиқа ўтди ҳамки у ҳалиги қаттол хитобга бирор-бир маънили каломни кўндаланг қўёлмади. Торгина йўлакда кечган тап-та-

ранг суҳбатни юрак ҳовучлаб тинглаган Шамсиддин кўрдик, гишт қолипдан ёмон кўчган, донолиги билан бутун шахристонни оғзига қарата оладиган бандага фикрини уқтиролмаган отаси қалт-қалт учаётир, икки кўзи икки чўғ, оёқлари керилган, қўллари заранг мушт, қўйинги, на юлдуз, на ой ўроғи нури етиб келаётган йўлакка гавдасини гов қилган...

Қайсидир девор ортида бедор ит зорланиб улий бошлаганда сира кутилмагани юз берди: тушмагур мулла Ражаб ёшига номуносиб чаққон ҳаракат билан халтани орқалади, олдида ҳурпайиб турган устани шартта чеккага суриб, индамай ўтди-кетди.

— Ака! — нидо қилди уста; лекин жавоб бўлмади.

Кечалари ёстиғи тагида мирзо Бедил ёки Алишер Навоий девонини қўйиб ётмаса ухлолмайдиган, жонидан кечса кечган-у, бироқ нақшинкор жавонидан бирор рисолани ҳатто вақтинчаликка олиб кетишларига асло розилик бермайдиган амакиси айни чоқда, бори-йўғини буткул унутиб, яқин-орадан салқини уфураётган анҳор сари инқиллай-синқиллай судралиб бораётганини ўйлаб Шамсиддин эзилди.

— Э-э, аттанг! — деди уста таассуф билан.

Бадани лағча чўгдек ёнаётган Шамсиддин отаси таассуфини янаям оғир олди; гўё танида бир яра бор-у, тўсатдан шунга зиравча санчилган эди. Зимзиё тор кўчани ортда қолдирганча Умар чол тегирмони тараф юришди, жимгина боришаркан, адоғи дарахтзор ялангликда барваста-барваста икки шарпа пайдо бўлди. «Танидингми?» — деди отаси қуруққина. Баданида у яна ҳалиги беаёв зиравча азобини туйди. Ахир, кўзлари сўқир эмас-ку, амакиси ўғиллари Абдусамад билан Абдурахмонни нечун танимасин?! Афтидан уста гап нимадалигини ўғлидан илгарироқ англади, ҳай-ҳайлаб йўлни тўсиш учун югургилади, аттанг, улгурмади, ваҳимали шалоплаш теракларни кўналға қилган қарғалар оромини бузди. Еру кўкни қушлар фарёди тутди.

Тегирмон бўсағасида фонус милтиради.

— Одамларга бир бало бўлдими, уста, — Умар чол уста Жамшидинни таниб савол берди. — Охир замон яқин чоғи, йўқса бундай бедодлик... Дажжол келиб буларни ғажимайдими тезроқ!

— Бундайларга дажжолнинг ҳам тиши ўтмайди, биродари азиз, — деди уста куюниб, ҳозир у одатича умрини тегирмонда ўтказган шу беозор чол билан ҳас-

ратлашгиси келаётган эди. — Сабаб сўрасангиз айтай: дажжол келганда булар терисини қирқ қават қилиб олишади.

— Раҳматли падарим, териси қалиндан худо асра-син, дердилар.

— Ҳа, балли сизга!

— Бир ниёла чойимиз мунтазир, уста.

Дарахтзор томонга безовтаҳол қараб-қараб қўяётган уста миннатдорчилик билдирди, Умар чол билан ҳас-ратлашишга ҳавасмандлиги бўлса ҳам тегирмонга киргани унамади. Одатига хилоф тарзда алланечук иддао билан хайр-хўш қилди.

— Акам соясидан чўчйидиган одам, — дарвозалари олдида уста гудранди. — Лекин девдай-девдай ўғиллариям... Эсиз шундай сохту сумбат-а!

— Дада, — деди Шамсиддин секин, — нега уларни уришмадингиз?

— Э, ўғлим, сезмадингми, уларга калом ҳайф!

Отаси ҳақ, отаси ҳуда-беҳуда чирангандан, нодону нотавонга ҳадеб ноўрин ақл бўлмоқ учун уринавергандан ўринли сукут сақламоқни минг бора афзал санайди. Шаксиз, бу тарафига қилча эътирози йўқ, аммо индал-лоси шуки, ҳозир падари ўрнида ўзи бўлганда ёшлари фалон жойга етса ҳам ақл тишлари чиқмаган ярамагур қариндошларини толга боғлаб роса бўкиртириб саваларди.

Одатдагидан анча кеч қайтишгани учун онаизори — Ойдинбиби койина-койина дастурхон ёзди. Қуртова эзган экан, бетига қалингина сариёғ солиб, икки коса сузиб келди. Энди билди, чинаки очиқибди, чурқ этмай дастурхонга ташланди, нон тўғраб, ҳаял ичида, мазали қуртовани пок-покиза туширди. Сал қовзанган қорнини ҳузур билан силаб мундай қараса, эвоҳ, отаси кўрпачада қандай чўккан бўлса, ўша алфозда — жим, туси девор, қорачиқларида беўлчак мунг, ютиниб ўтирар эди.

— Дада, ича қолинг, — деди ялинч оҳангида.

Отаси индамай лўла-болишга ёнбошлади.

VI

Дилдан у отасига ҳамдard, у ҳам ҳали йўлда кўрган-кечирганини ҳазм қилолмаётир, лекин нима имкони ва чораси борки, бир ҳарбу зарб билан терс айланаётган

чархни ўнглаб юборса! Аттанг, онаизори борди-келдидан беҳабар, ҳадеб ўз кўмачига кул тортаётир, отаси чиройини очмай ўтирганини бошқа нарсага йўймоқда, нечундир шундан оғринади; ҳали юшоққина койинган бўлса чой суза-суза дағалроғига ўтди, эркак қовоқ-тумшуғини осилтирса рўзгордан қут-барака аришига шама қилди. Кимга зарда тўкяпсиз, менгами, деди қуяниб, гуноҳим нима, мабодо арпангизни хом ўрмадимми?

Зил-замбил кечаётган лаҳзаларга тоб беролмай Шамсиддин чор-ночор ҳолда отасига суйкангиси, отаси пинжига киргиси, ундан оғриётган жонига далда бўладиган илиқ-илиқ калом эшитгиси келди. Беихтиёр кўз ўнгида ой ўроғи ва юлдуз нури етиб келолмаган зимзиё тор кўча жонланди, қулоқлари остида дунёдаги жамики азиз-ноазиз нарсаларга қўл силтаган амакиси таъналари жаранглади. Алланечук совуқсиради, мўлтиради, ўксинди, «Эна, энажон!» — деб ер сузиб ўтирган волидаи меҳрибони кўксига ўзини отди. Сўнг ҳиқиллай-ҳиқиллай барини сўзлади, шунақа тўлиб-тўлиқиб кетдики, онаизор кўзёшини дарё қилиб, дағал муомаласи учун пуншаймон еб, қалт-қалт учаверди.

Узундан-узун тун азобини у уйқу билан енгмоқчи эди, лекин бу насиб қилмади, тўшакка кираркан тани ва шуурини тушунуксиз бир жазава, мижғов хаёл, бедорлик оғриғи бир лаҳза тарк этмади. Алоғ-чалог тушларида гоҳ йўртиб бораётган туя, гоҳ тегирмон ёнида турволиб аллакимларни қарғаётган чол, гоҳ тори узилган қонун... чир айланиб, тўзонларга қоришиб ўралашар эди. Бу уйқумас, уқубат билан ваҳм оралиғида қўрқув ютиб тентираш, деди у азонда ўзига ўзи, худди шундай тентираш ва ҳатто ундан ҳам баттарроғи тун бўйи отасини унсиз бўзлатгани, ҳатто дўзах азобига солгани, яъни у дунёга олиб бориб олиб келганини пайқади. Мурғак тасавури бунга заррача шубҳа қолдирмади. Айвонда пича ивирсигач, бадани қақшаган ҳолда, отаси изидан судралиб борди. Юз териси салқилашиб қолган уста, ҳовлидан сал этакроқда, кеч куз либосини шипириб ечиб қўйган қўшалоқ тут тағида, тўши яланг Умар чол билан нималарнидир эзгилашаётган эди. Ора анча олислиги учун улар гап-сўзидан бирор маъни уқолмади, лекин кўнгли алланечук хавотирни сизди, ҳали сўфи азон айтмасдан туриб тегирмончи бекорга келмаганини ўйлади ва беихтиёр анҳор томон нигоҳ ташларкан, тепасида яшин чақнагандек, яшин арқони вишиллаб келиб бутун

вужуди ва жони-жаҳонини ўраб-чирмаб олгандек бўлди.

Беадад зарбдан тарикдек титилди, жони забун бўлди, хушига келсаки, чақир тош билан тикланган, томи тупроқ билан омонат ёпилган, эшиги бир томонга қийшайиб қолган тегирмон ёнида талғир туя бош эгиб, қимир этмай, маъюс турибди. Йирик-йирик кўзларига олам жо, олам қадар поёнсиз мунг жо эди. Худди туяси каби Мўйсафид ҳам бош эгиб олган эди, унинг ҳам бутун туриш-турмиши, ранг-рўйи, қараши, шахти бир маҳзунлик билан йўғрилган эди. Талваса ичра Шамсиддин ўша томон отилди, ўйладики, эсли-ҳушли бандалар қадрлаган азалу абад паноҳи — Улуғ сўз чўкмоқда, руҳ ва ақл учун мангу мотам куни бўлиб қоладиган бу кунга гувоҳ ўтиш, мотам тутиш учун Мўйсафид содиқ ҳамдами билан етиб келибди. Фақат, ҳайхот, бир вақтлар қози Раҳмонга не-не оқилона пандлар қилган бу қизиққон, чўрт-кесар, валломат чолни не тасалли билан овутади?

Энди чақмоқ узлуксиз чақнарди, лекин у адоқсиз бўшлиқни титратаётган арқон човутга эътибор бермай қўйди, қирғоқда забун турган Мўйсафид ва талғир туя сари судралди, бир-бир босиб бораркан, беихтиёр орада минг, йўқ, етмиш минг йиллик масофа борлигини ҳис этди. Анов жонивор йўл танобини тортибди. Нуроний чол эса йўл азобига чидабди, аммо энди бу ёғига чидармикин? Рўпарада — тубсизлик!..

Ора олислигини ҳарнечук унутди, тубсизлик ҳақида ўйлай бошлади, ўз ҳолича яшайдиган ва яхши-ёмонга деярли алоқаси бўлмаган бу тубсизликда Улуғ сўз ҳоли не кечисини, тоабад бўғилиб, нафаси қайтиб, нажотсиз ётишини, ахийри талваса ичра нобуд бўлишини тасаввур қилганча яна илгари талпинди. Оёқлари жонсиз эди, бунинг устига нима қилишни билмасди. Шунда аллақачон кийимларини ечиб ташлаб, ўзини муздек сувга отган отасининг шангиллаган товушидан сал тетиклашди. Қартайган Умар чол қирғоқда чўнқайиб олган, сокин юзаётган, гирдобда пириллаб айланаётган бутун-нобутун неъматларни айри чўп билан қўли етадиган жойгача тортади, энкайганча битта-битта олади, қуруқ жойга авайлаб қўяди. Отаси, томоми бадани кўкариб кетган отаси эса имкони тубсизликдан иборат бўлган ваҳм билан олишади, жон ҳалли олишади, ўзини у ён-бу ёнга уради. Ҳали ҳайқирганда у мулла Аҳмадни эслатган эди, тағин лисонсиз имо-ишоралар қилди, алҳосил, Шамсиддин муганнийни топиб келиш учун ўкдек учди.

У тўқиниб, хансираб, гувиллаган изғиринни писанд қилмай чопаркан, ҳозир мулла Аҳмад ёрдамисиз бир на-тижа чиқариш қийинлигини ўйларкан, телбаваш тарзда ўзича сўзланар эди, ўзича тасалли изларди, отаси танти-лигини муҳокама қиларди.

Хаёлидан бир қатра ҳам сув ўтказмай қўйган нов, тошқалов уйча ёнида туяси билан бирга бошини эгиб турган Мўйсафид қиёфасини қочирмай югургилаётган йигитча қаршисидан қутилмаганда қанақадир қўшиқни ҳиргойи қилганча муганнийнинг ўзи чиқиб қолди.

Ҳар ҳолда бугун муганний анча тетик, чиройи ҳам очик, ёноқлари бир қадар қизилланган, қараши журъ-атли, кескин, яратган эгам мурувватига етишган каби бардам, серҳафсала, енгил одимлар эди. Билди, у отаси билан қози Раҳмон қироатхонасини саришталаш, у ерда жамланган бутун бошли хазинаи жаҳонорони кўзпана қилиш хусусида маслаҳатлашиш ниятида шошилиб ке-лар эди; ўзини жиддий, мулоҳазакор тутиши, хотиржам кайфиятга берилганидан қандайдир режани пишитиб қўйганга ҳам ўхшарди. Энди бу хабарни эшитса қай ҳол-га тушаркин? Қизариб-бўзариб тўхтаркан, Шамсиддин калласидан ҳар турли шубҳаларни қувлаб, унга меҳри ва ишончи зўрлигини зуҳур айлайдиган бир овозда ғул-диради; фикрини поёнига еткаролмади. Ҳалиги яшин гувлаб келиб чалган каби қалқиб кетди. Ҳайратга туш-ган муганний уни зўрба-зўр тутиб қолди, чаккаларидан ушлаганча, кўзига қаттиқ тикилди: бошланибди-да, ука-жон!..

Тетиклиги ва хотиржамлигидан зув ичида айрилган мулла Аҳмад билан етаклашиб қайтаркан Шамсиддин аввал тегирмон томонга тезгина нигоҳ югуртирди: чол кўринмади, талғир туя эса ҳамон шарпа янглиғ турарди, фақат энди у кўзларини чирт юмиб олган, бу билан гўё галат воқеаларга тўлиб-тошган оламни қалин ва мустаҳ-кам киприклари паноҳига яширган эди.

Бунақасини мулла Аҳмад етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди, Шамсиддинбой бола-да, болалигига бориб ваҳима кўтараётир, деган хаёлда эди, беш-ўн нафарини увол қилишган бўлса кечириб мумкин, аммо қози Раҳ-мон билан мулла Ражаб сингари зако бандалар умр бўйи йиққан ганжинаи бебаҳони бало-қазодан ўзи асрасин, деган таскину таваллодан анча хотиржам эди. Кўрсаки, ўйлови чакки, ҳукми ўзи қилибди: анҳор тошибди, те-гирмон тўхтабди, атрофни эса ўқ еб, яраланиб, беҳол қу-

лаган оққушлар каби махтутотлар тутибди. Хангу манг бўлганча муғанний ечинди, устага гап қўшгани ботинмай, аста қирғоқдан сирғалиб тушди, шивирладиким, укажон, бу нарса азиз, одам жонидан ҳам азиз, у қолсин, майли мен чўка қолай!..

Бу орада Умар чол ҳолдан тойди, буришган серпай қўллари айри чўпни тутгани бошқа ярамади, у дўлхонага ёндош хужрага кириб, увада тўшакда чўзилиб ётди. Отаси ишораси билан Шамсиддин ерўчоқда қумғон қайнатди, аччиққина кўкчой дамлаб, аллақачон иситмаси кўтарилган чолга ичгизди. Пича хузур қилиб, терлаб, чол уни алқади, у секин изига буриларкан, ёстик ёнида очиқ турган хўл куръони шарифни кўрди...

Қавс қуёши сокин пирпираганча шаҳристонни ўраган хов олисдаги чўққилар ортига думалаган паллада оч анҳор бўғзидан қўйма-қўйма қилиб тортиб олинган забуну беҳол Улуғ сўз тепасида учовлон ҳоргин ўй сулар эди.

Чаппа айланган чарх захри-зардаси шу бўлди: Улуғ сўз ивиди, чўкаёзди, хайриятки, тагин ўзи мурувват қилди, уни омон қолдирди, зеро, у — Шамсиддин шу фурсатда тамом ишондики, отаси айтганидек, Улуғ сўз чўкмайди, ёнмайди — ўлмайди, яъни, жони мингта, бири узилса қайтадан минг бўлиб тирилади. Фақат, Шамсиддин ҳайрон, уни нечун бунақа қўйга солишди? Ушбу бедодликни бино қилганлар наҳотки уйларига бемалол қайтиб, иссиққина тўшакларида роҳату фароғат билан тинчгина ухлашган бўлса? Ахир уволу гуноҳ илону чаён бўлиб ётган жойларида беаёв чақмадимикин? Агар чақмаган, ҳеч қурса салгина ҳаловатларини бузмаган бўлса ўзи дунёдан путур кетибди-да!

Узоқ ўйла-хаёл қилиб гимираганларидан сўнг гирдобу тўлқин комида ивиган-титилган рисоаларни саралаб, тартибга солмоқни мўлжаллашди. Муқоваси кўнбахмал, қоғози шойи бўлганлари кўркини унча йўқотмаган, бежирим кўчирилган ҳарфлари тирик турар, сал селгитиб олинса эрта учун бемалол сақлаб қўйиш мумкин эди. Афсус, кўп афсуски, оддий қоғозлар сув заптига тоб беролмай идраб-илвираб қолган эди. Ҳар гал бундай таназулга юз тутган жилдни қўлга олганда Шамсиддин, ўз юраги қиймалангандек, бир оғриқдан афтини буриштирар, даҳшатомуз зарба Улуғ сўз билан баравар бандаларига нақадар қимматга тушажагини чама-лар, ўзларини бу оламга устун санаганлар осонгина тоб

ташлаётгани қахру ғазабини қўзғар эди. Ахир амакиси мулла Ражаб ҳам бир устун эди-да! Нима, уни эгдиларми ёки ўзи ён бердими? Агар ўзи ён берган бўлса, унда фақат жонини ўйлабди. Бошқасини сариқ чақага олмабди. Ҳей, қодир эгам, у банда устидан охирги ҳукмни ўзинг чиқаргайсан!

Вақт катта сахардан ошганини маълум қилиб хўрозлар дилтанг қичқира бошлаганда оғзига талқон солиб олган уста Жамшиддин билан мулла Аҳмад ҳануз тиззалаганча саралашни давом эттирар, ҳатто Ойдинбиби ҳам савобга етишмак илинжида жимгина бу юмушга шўнгиган, ҳалигина елиб-югураётган Шамсиддин эса, тинкаси қуриганини яширишга тиришиб, чорпоя четида мудрар эди.

Катта сахарда бандасининг ҳеч бир ҳақи қолмайди, ҳатто бу фурсатда одамзод тугул қурт-қумурскаю кўршапалаклар ҳам ини-кавагида бекиниб тинчгина ором олади. Табиат жорий этган бу адолатли қоидадан уста Жамшиддин тузуккина воқиф бўлса ҳам, ўзини овсарликка уриб, ўғлига раҳму шафқат қилмади, чарчабсан, бор, дамингни ол, дегани рағбати келмади, аксинча, таъна-пўписа аралаш қаттиқ томоқ қирди. Киприклари тошдек оғирлашган Шамсиддин чўчиб тушди, отаси лапашанглигига шама қилаётганини пайқаб уялди — ер ёрилмади, тушиб кетмади. Қум тикилгандек ачишаётган қовоқларини уқалай-уқалай чорпояга ҳали ўзи олиб келиб ташлаган китобларни қатор қилиб ёйди, сўнг ўкинганча, гирдларига тилла нақш солинган қизғиш-сариқ сахтиён муқоваларга тикилиб ўтирди, ҳатто қизиқсиниб бирини очди. Саҳифалар зарафшон қилинган экан, шойи қоғози ва битиклари бир қадар кўркини йўқотган, лекин бари бир диққатни тортар, қизил ва ложувард бўёқда кўчирилган сарлавҳалар ва лавҳалар дилни ажаб тароват ва иштиёққа ошна айлар эди. Завқи тошиб ўкиди: «Равзат-ус сафо». Балоба чап бериб улгурган ушбу ғаройиб рисола муаллифи малик-ул калом Ҳазрати Алишер Навоий даврида яшаб, комиллик ва саодатмандлик йўсинларини шоён айлаш нияти билан қалам тебратган Мирхонддек мухтарам зот эди. Чархи гардун паст-баландини некбинлик билан кузатган бу алломанинг нозик ва маънили баёни хусусан отасига кўп мақбул эди. Ширин сўз ва теран идрок бобида Мирхонд ҳидоятли қомус, бу оқил банда тенгини топиш маҳол, дерди отаси; у саховатпеша аждоди қолдирган дурдона бу-

нингдек забунликка маҳкум этилганига кўп таассуф қилди. Сўнг рисолани аста ўрнига қўйди. Эсида қолган жойи шу, нариёғини билмайди, қачондир киприклари илинибди, чарчоғи, азоби, изтироби шундоққина ҳузурга айланибди, ҳузур инон-ихтиёрини шунчалар ўраб-чирмабдики, атроф субҳи-содиқ нафасига беланганини сезмабди. Агар кимдир дарчани тарақлатиб тепмаса, шўрлик дарча кесақисидан ажралиб ерга гупиллаб урилмаса, жимжит ҳовлини дўриллаган таҳдидли овоз тўлдирмаса ҳали-бери қимирламасди.

Шамси ажабтовур тушга гарқ ухларди, ногоҳ рўпарасида шарпа каби пайдо бўлиб қолган тегирмончи чол билан масала талашар, иситмай оташда лағча чўғдек ёнаётган чол эса муқовасига зару зевар билан сайқал берилган қуръони шарифни кўрсатиб мақтанарди. Ҳузурдан энтиқиб у шамдек эрир, ўқинг, боважон, ўқиб беринг, деб ўзини нари-бери ташлар, тўхтовсиз ёлворарди. Эндигина у розилик бериб қироат учун мук тушганда дарча гурсиллаб қулади.

Энди алланечук малол туйган Шамсиддин аввал ўнг кўзини, кейин чапини очди ва гужанак ётган жойида бақрайди-қолди. Агар отаси билан муғанний ҳам ўзи сингари хангу манг бўлиб туришмаганда ёйиқ китоблар ичида қовоғидан қор ёғилиб ивирсиётган икки банда Фаттоҳ Обидий билан пакана эканлигига ҳали-бери ишонмас эди.

— Сиз чоҳ қазиянсиз ўзингизга, — гўлдиради ниҳоят Обидий.

— Эҳтимол, — афтини ўгирди уста.

— Яхшилаб ўйланг.

— Нима қиларимни биламан, — деди уста нописандлик билан. — Сиз ҳам... билиб қилинг. Бунақадан нима наф? Дўғласам бари битади деб ўйлайсиз, лекин йўқотишдан аввал улусга арзийдиган бирон нарса бериш зарурлиги каллангизда йўқ!

— Омон бўлсак берамиз-да.

— Кўзим етмайди! — уста анча-мунча уринган қалингина китобни айлантириб кўрди. — Сиз берадиган ҳар қандай нарса ўз йўлига, у манови ўрнини босиши гумон!

— Эзмаландингиз, — Обидий чўзинқи иягини чап тарафга галати қилиб бурди. — Сиз билан кўп пачакилашдик. Иш ҳам қилсак. Ҳимм... қани буларни ҳовли ўртасига уйинг. Сиз чаққон-чаққон қарашинг, — кутил-

маганда муғаннийга мурожаат қилди. — Ҳа, айтганча, нима учун бу ерда пашшалашиб юрибсиз? Сиз билан ҳам ораочди қилолмадик. Аттанг! Ие, намунча бақраясиз? Туринг, ермойи топинг.

Ажабо, бу одам алжияптими? Ермойини бошига урадим?

Оҳақ янглиғ оқарган уста бўзариб ўтирган мулла Аҳмад билан ўғлига алам-ангиз бир ҳис жонини қовураётганини англатувчи нигоҳ юборди, сўнг бафуржа одимлаб борди-да, ҳалиги китобни Фаттоҳ Обидий тумшугига тикиштирди.

— Биродар, бас энди, адашмасам, шу ёғиям етти пуштингизга етади, — дея ҳукм оҳангида териб-териб сўзлади. — Гуноҳдан фориғ бўлай десангиз, ўзингизни босволинг-да, мановини ўпинг, кўзингизга суртинг, эгам марҳаматли, кечиради.

Тавба, не ҳол юз берди, зумда уста ер юзидан жами хусумат, кин, адоватни қатра қолдирмай суриб-супириб ташлаш учун аҳду паймон қилган ва ҳар қандай алам-ангиз уқубатдан тап тортмайдиган, тоабад адолат ёнида туриш учун ҳеч нарсасини аямайдиган ўктам одам қиёфасини олди; яна бир жиҳатдан ҳозир у жаннат дарвозасини инсу жинслардан жон-жаҳди билан кўриқлаётган, арш тарафидан бериладиган алоҳида нозик ва масъул ҳукму фармонларни адо этадиган, керак бўлса оллоҳ амрини етмиш минг йил қўл қовуштириб кутишга ҳам тайёр малоикани эслатарди, ҳозир у одамзодни телбалиқдан қайиришга, ер юзига тамоми яхшилик уруғини сочиб юборишга, ер юзини қақшатаётганлар билан енг шимариб басма-бас олишишга қобилдек эди. Фақат унинг хоҳишини Фаттоҳ Обидий тушунмади, эҳтимол, тушунса ҳам ўзини гарангликка урди. Айни чоқда ўз фармойиши эътибордан соқит қилинганини ижирганиш ва истехзоли қараш билан сездириб қўйди.

— Телба экансиз! — деди кейин кўққисдан.

— Рост, телбаман, — бу одамга сўзи икки дунёда ҳам қор қилмаслигини сезиб уста ўқинди. — Телба бўлмасам, келиб-келиб сизни инсофга чақириб ўтираманми?

— Кесатмай очиқ айтаверинг, уста, кўр бўламанми?! — қаҳ-қаҳ отиб кулди Фаттоҳ Обидий. — Хўш, гапиринг, чақнаб турган кўзларимдан айриламанми? Тфу-у! Жин чалсин! — у илкис тўхтаб уста қўлидаги китобни жаҳд билан уриб юборди. — Ким деб ўйлаяпсиз мени? Дуч келган тузоққа илинадиган аҳмоқ эмасман!

Бу банда юрагини қандай шубҳа-гумон кемираётганини айтиш қийин эди, ишқилиб, оғир хаёлларга бораётгани тайин эди, шу боис устани қаттиқ силтаб ташлади. лекин, ажабки, у ичдан — сийратан тамом қутурган бўлса-да, таши — суврати бўрон келиб урилганда ҳам қилт этмайдиган яланғоч чинор танасидек силлиқ, осойишта, совуқ эди. Пириллаб учиб бориб мулла Аҳмад пойига тушган рисолага жавдирай-жавдирай қараётган устага эътибор бермай пакана билан алланарсаларни ивиришир маслаҳат қила бошлаганда ҳам у шундай хотиржам эди. Қисқа жимликдан сўнг улар ҳар жойда ёйиқ китобларни тешиб-тепкилаб, йиртиб-суртиб, қулочкашлаб отиб, хуллас, болохонадор сўқинишлар билан ҳовли ўртасида йига бошлашди. Агар кўзларига нил тортишса, иккала қўли, иккала оёғини кундага қўйиб чопиб ташлашса уста чидаши мумкин эди, аммо ота-бобосидан мерос ҳовли-жойнинг нақ киндигида, шундоққина кўз ўнгида, имон-этиқоди, гурури гувоҳлигида юз бераётган бундайин зарбаи ғоратга қандоғ тоб берсин!? Майли, ўзини тириклай ёқишсин ёки қопга солиб анҳорга чўктиришсин, ҳовли-жойнинг қулини кўкка совиришсин, лекин бутун авлод-аждоди номус-ориға тегишли бўлган мулки муборакка тегинишмасин, индалло — жоники омон экан, тегинишга қўймайди ҳам!

Ана шу алам-ангиз мулоҳаза билан уста сайисхона шифтига тиқиб қўйилган сипта кетмондастани шартта суғурди, хануз бепаноҳ махтутотларни тешиб-тепкилаётган бандаларга, илойим уларни туз ва сўз кўр қилсин, қутурган йўлбарс каби ташланди. Чарақлаб кетган кўзлари бетўхтов учқун сачратар эди...

VII

Уста Жамшиддин ёмон ҳовлиқди, бир газабдан шурури чийралди, хиралашди, булар устига чарчоғи ҳам қўшилди, борингки, ногоҳ кўз ўнги тиниб, қароқиб, гандираклаб кетди, шунда ҳам дағдаға қилишдан тийилмади, охири эса дарчага етар-етмас жойда тиззалаб, сўнг бир тарафга майишиб, аста қулади. Ҳуши ўзида эди, тезда ўзини ўнглади, қўлтиғидан олган ўғли ва мулла Аҳмаднинг қайириб ташлади, атрофида гирди-капалак бўлган хотинига эътибор бермади.

Нигоҳи дарча томонда қотди, лекин ҳуш-фикри бошқа ёқда, яъни бекорга гулайганини ўйлар эди, ҳатто ичида пушаймонга ўхшаш бир нарса ҳам қўзгалди, сабабки,

афтодаҳол Улуғ сўз билан баробар жони қил устида турганда ҳаддидан ошиб жизиллаши, ҳар бири ўзини бемадол Рустами Достонга ҳарб едиришга қодир санаётган бандаларга таёқ ўқталиши ақлга сигмас эди. Энди ростакамига чатоқ бўлди, энди тадорикини кўравериши керак, бугун бўлмаса эртага албатта Миср дарвеш билан Ҳикмат Раҳмон кунини бошига солишади. Ахир Фаттоҳ Обидий қанақа олайди! Бундан шуни уқдики, шу маҳалгача сабр билан арқонни узун ташлаб қўйишган, энди бас, сиртмоқни тортишади, шунақа қилишадими, етти пуштигача дод қақшайди.

Лекин пушаймонга бало борми, нима бўлганда ҳам тўғри қилди, туз ва сўз кўр қилгурларни азза-базза шаштидан қайтарди, ўша паллада етти пушти тугул ўз жони ҳам кўзига кўринмади. Ўртага ҳақни тикди. Ҳақ ўзига ён босишига инонди. Қараса, валломат меҳмонлар жуфтакни ростлабди, аллақачон даргоҳидан қораларини ўчирибди. Мана энди у дўпписини ерга олиб қўйиб жўяли режа тузди, режаки, Шамсиддин ҳозироқ бориб ёр-ошнаси ва шогирдларини чақириб келади, ҳар бирига мановилардан оз-оздан тарқатади, кўзпана қилишдан аввал яхшилаб қуритинглар, дейди, йўқса умри кўнга бормайди, чириб битади...

Шамсиддин топшириқ олиб жўнагач, у мулла Аҳмад билан оғилга кирди. Иккаласи терлаб-пишиб қарийб белдан келадиган кенггина хандақ қазиди. Ҳали режа пишитган уста хотинига ўзининг бисотидаги китобларни сандиққа жойлашни буюрган эди. Чиқиб қарашса, Ойдинбиби бу юмушни аллақачон эплаштирибди, сара рисоалар билан икки сандиқни лик тўлдирибди. Ана шуларни хандаққа туширишди, избости бўлиши учун теп-текис тупроқ устида қуруқ хас-хашакни ғарам қилиб босишди. Анча-мунча юпаниб, хотиржам тортиб ташқари чиқишса дарча олдида Шариф урфон кўррайиб турибди. Нечундир олазарак, туси қочган чеҳрасида истиҳола аралаш ҳадик ифодаси, худди умри бино бўлиб кўрмаган-билмаган сирли маконга келиб қолгандек бир алфозда эди. Ниҳоят, у бир малол билан илгари юрди, устага қарата нимадир деб ғудранди, афтидан Шамсиддин бирдан қорасини кўрсатмай қўйгани учун хавотирланиб келганини билдирди. Уста индамади, энсаси қотди. Кечадан бери ўгли мактабга бориш тугул мундай қалам-дафтарига қайрилиб қарайдиган ҳолатда эмасди. Бу кунда таомилга тўла кираётган ёзув-чизувга мукка-

сидан кетган, дунёда темир дарвозали мактаб қонунидан бўлак қонун йўқлигига тамом ишонган оқил муаллимга бунни қандай тушунтиради. Муаллими тушгур ҳаял ичида тартиб-интизомдан бўйин товлаётган талабани ҳам, бундай бедодликдан гофил отани ҳам унутди. Ҳар жойда титилиб ётган рисоаларни илкис кўриб қолгандек ёқа ушлади. Э-э, уста, сизга ўзи нима бўлган, дея бош чайқади, ҳосили калом, раҳму шафқат ҳиссига тўлиб-тошган ҳолда бетўхтов ваъз айтди, мағзи бу: уста, худбинлик ва омийлик қилибсиз, вақт борида бу айбни ювишингиз лозим, яъни мановиларни тезда анҳорга ағдарсангиз из босилади, камина эса неки ёрдам зарур бўлса балогардон, ахир билиб-билмай адашган ночор бандани яхшилик билан йўлга солвормоқ яхши-да!

Шўрлик уста уфлаб юборди, не мақсадда келгани қоронги банда ўзига бунчалар қайишаётганини, нимага ва нима учун балогардон бўлиш вазифасини гарданига олаётгани боисини сира тушунолмади. Сал чалғиш ниятида хотинига, чой қўйвор, меҳмон келди, деб қичқирди. Айни пайтда ўзи ҳам беҳад очикқанини, ичаклари шилинаётганини ҳис этди; мулла Аҳмад ҳам сўлакайини қулт ютганидан аҳволи чатоқлиги англашилди. Фақат уларга муаллим билан бирга нонушта қилиш насиб этмади, муаллим бу гал мезбон таклифини қабул қилолмаслигини айтиб узр сўради, чиқа туриб Шамсиддинни эслаб қолди, эртадан албатта борсин, дангасаликни қўйсин, йўқса азоб тортади, деб табассум билан хайрлашди.

— Хайрият-э, — Шариф урфон ғойиб бўлиши билан енгил нафас олди мулла Аҳмад. — Шу одам... ҳайронман. Ҳалиги шанбадан бери кўрсам этим жимирлайди.

— Қўяберинг, мулла, — қўл силтади уста Ҷамшиддин, — буям худонинг бир бандаси, ризқини тергилаб юрибди-да.

— Тўғри, уста, мен ҳам сиз тараф, фақат...

Кўзлари киртайган, силласи қуриган, лекин сир бой бермаётган муғанний гумони нелиги устага аён эди, унинг ўзи ҳам муаллимдан хоҳлаганича гиналаши мумкин эди, фақат сувни баттар лойқалатмаслик учун гап жиловини бурди. Ҳатто Ойдинбиби бандаларини сарсону саргардонликка гирифтор этган чархи буқаламунни қарғай-қарғай келтирган гўжани тановвул қилишаётганда ҳам муаллимга ён босди, бу банда ўзига озми-кўпми ихлос қўйганини ётиги билан билдирди; чамаси бу билан муғанний дилидаги хавотирни қувмоқчи бўлди.

Лекин, кошки, у ҳеч нарсани сезмас! Муганний устанинг соддалигидан ичида кулди. Ҳей, бандаси шу-да! Сал нафелари қонгандан сўнг Ҳикмат Раҳмонни эслашди, у амри маъруф давраларини гоҳ нафис шеърлари, гоҳ пурмаъно ҳикоятлари билан безаганларини эслашди. Э дариг, давраларни кулдириб, кўчаларни тўлдириб юрган шундай ажойиб зот тақдири бу кунда қандай кечаётганини на униси, на буниси билади. Ишқилиб уни ўзи паноҳида асрасин, ахир, нетонг, не-не зиёлилар ул банда қадди-камолида улус эртасини кўрганини бир хил ифтихор билан шарҳлашар эди. Унда нечун бу ҳукми ножоиз? Ҳар ҳолда хуфёна тадорик бордек туюлади. Андак майдалашган суҳбат равиши аста бориб қонун бошидаги савдои сифатга тақалди. Ажаб бир кудрдан безовталанган мулла Аҳмад Фаттоҳ Обидий сингари келишимли соявон-қалпоқ кийган бандалар шаҳардаги ҳар кўча, ҳар маҳаллада изғиб, элнинг энг мўътабар овунчоги бўлган чолгуни тергилаб кетишаётганини арз қилди. «Муродлари нимайки?» — дея бўғилди. Одатдагидек уста далда бермоқ учун чоғланганда Шамсиддин ўзи тенги шогирдлардан беш нафарини эргаштириб кирди. Бетоқат ўтирган уста зудлик билан вазифани тушунтирди. Бениҳоя бир хатар мана-ман деб турган бўлса ҳам бешовлон қулоқ қоқмади, устод амри вожиб, деб афтода ётган Улуғ сўз сари ташланди; ҳар бири халта-хуржунини тўлдириб жўнади.

— Мулла, энди сиз ҳам уйингизга боринг.

Уста юмшоқлик билан даъват этаркан, беихтиёр дарча тарафга қаради. Муддаосини билиб олиш қийин эмасди; шубҳасиз у ошналарига интиқ эди, улар тезроқ келишини, келиб, дарди-ташвишига шерик бўлишини истаётган эди. Кечадан бери манови банда чарчади, ҳар ҳолда энди у бола-чақаси олдига жўнагани, дамини олгани тузук. Инсоф ҳам керак-да! Йиқилиб қолса... хотинига нима жавобни айтади. Лекин, у кетиб қолса, ишонган одамлари келмаса, унда ҳолига маймунлар йиғлар-ов! Ахир, шундоқ пешонасига тоғдек тиралиб турган балони, нафсиламбри, нималиги номаълум балони якка ўзи даф этиши маҳол-а!

Кўнглидан ўтган мулоҳазаларни гўё муганний сезди. астойдил норозиланди, қувламанг, уйим қочиб кетмас, деб зўраки кулди. Алалхусус, гурунг бошқача оҳангга кўчди, уста сал эзгиланди: бу кетишда эрта нима бўлади. эрта фозилу фузало, дарвешу мубтало, дарбадару ҳувай-

до бири-биридан безиб қолмасмикин, бора-бора ақлу ид-рок яхши-ёмон кунда асқотган омиллардан тонмасмикин, ҳайхот, унда тирикликдан маза-матра қочмасми!? Кўп музтар бўлган мулла Аҳмад шубҳадан деярли холи бу мулоҳазаларни қувватлади, шу хил бир фикр, яъни олам ва одам ўртасида азал ва абад мавжуд бўлган номувофиқлик авж олаётгани кўпдан тинчини ўтирлаганини изоҳлади. Сўнг ўзини бутун шахристон инон-ихтиёрини жиловлаб олгандек тутадиган Фаттоҳ Обидий арқонни узунроқ ташлаб қўйишга ҳаракат қилаётгани устида жиндай тортишиб ҳам олишди. Нечундир мулла Аҳмад Фаттоҳ Обидийнинг ҳалиги кесатигини эслатди, бир ўйлови бор, йўқса унақа ёрилмасди, деб пўнғиллади. Шаксиз, бундай гумонсираш устага нашъа қилди, аммо ичида муғаннийга тан берди, ваҳимани оширмаслик учун ўзини хотиржамликка урди: ҳушёрсиз, мулла, лекин ваҳимакашлик қилманг! Орага ўнғайсизлик тушди, бирдан тил-жағларидан ажралгандек жимгина ўтиришди. Сабрлари эса кўпга бормади, кутилмаганда тез-тез эснаб қўяётган Шамсиддинга савол ташлашди; мактабда нималарни ўргатишаётганини бири қўйиб, бири суриштира кетди. Тап-тайёр қилиб қўйилган иссиққина жойга киришни истамай катталар гурунгига қулоқ солиб ўтирган Шамсиддин негадир ер сузди, афтидан дафъатан қандай жавоб қилишни билмади. «Талабалар суст... лотинини ўрганиш... зеҳнлари арабий билан пеш еган-да!» — деб чайналаркан, қоронғи тушганда жойига омонат қўндириб қўйилган дарчани кимдир эҳтиёткорона тиқирлатди. Бараварига шу тараф боришди. Уста юрак ҳовучлаб зулфини туширди. Туя жунидан тўқилган оқимтир камзулга ўраниб олган уста Қурбон шовурсиз кирди.

— Ҳеч кимни кутманг, беҳуда, — деди у деворга беҳол суяниб.

— Нечун, биродар? — деди уста Жамшиддин шоша-пиша.

Илгари доим уста Қурбон арш сари учгудек шахту шижоатга мойил алфозда юргувчи эди; ҳозир донишлик ва ҳақгўйлик билан кун кечириб келган, ҳар бало-ю, ҳар қазога жон-жаҳонини кўндаланг қилишдан ҳам тап тортмайдиган бу бандани таниш қийин бўлди. Ошнаси саволига жавоб қилишни истамай у аста симоби салласини ечди, ечиб, юмалоқлаб пойига отди, сўнг девордан

орқасини узмай, бўшашиб, зардоб ютиб, тақир ерга ўтирди.

— Ошнаи қадрдон, эсингиздадир, — анчадан кейин у сал дадиллашди, — бир пайтлар кенту шаҳар, овулу қишлоқ оралаб салла ўрагани учратишса, бу — босмачи, деб отиб кетаверишган эди. Шўрлик халқ шунга ҳам қаноат қилган эди.

— Эсимда. — деди уста Жамшиддин талмовсираб.

— Энди... — у бошини ҳам қилди. — Энди босмачи эмас, худонинг ювиндихўри, деб аташапти. Боплаб топилган-а! Нима дедингиз? Ҳа-а!.. Лекин сиз кимни кутяпсиз? Умар чолними? Муҳаммад Маликними? Ёки акангиз мулла Ражабними? Майли, кутинг, аммо қиёматгача... Сабрдан қалайсиз?

— Очикроқ сўзласангиз-чи, устаи оқил! — деб амр этди уста Жамшиддин тоқати тугаб.

— Салла билан кўчага чиқа кўрманг, — кесатди уста Қурбон.

— Бас-э! — уста Жамшиддин ердан саллани олди. — Манг, ўранг, бундай қилишингиз... увол. Сиздай одам... ишонмайман. Тепадан кечиш шунчалик осон экан-да?!

— Ҳали биласиз... Ановиларни ҳайдаб кетганлар.

— Э дариг! — деди баравар уста билан муғанний.

— Сиз ака ҳолидан беҳабарсиз, лекин ўзингизча узилиб тушмоқчи бўлаётган осмонни ушлаб қолмоқчисиз, — уста Қурбон тагин ҳам қалтисроқ кесатди. — Ихтиёрингиз. Елкамга ортинг мановилардан истаганингизча! Бир жонга бир ўлим-да! Мен сизга айтсам шусиз ҳам... Лекин қочмоқ номардлик!

— Йўқ, уста, ундаймас, қочиш ҳам хунар, деган машойихлар.

Чамаси, уй эгаси ногаҳоний гайирлик билан отган пичинг хануз тақир ерда титилиб, бувраниб ўтирган, имон-эътиқоди, умид-илинжини қандайдир ел ялаб-юлқилаб кетганига ишонаёзган банда ярасига жизиллаб тегди. Субҳидам яқинлигидан огоҳ этаётган хира ёруғликда аянчли йилтираётган кўзларида бир маъно аксланди, маъноки, биродари азиз, қувлаётирсанми, дардимни тўккани, аламимни ёзгани келсам-у, сен галварс эса ҳеч нарсани тушунмай-нетмай кўкрагимдан итарсанг-а, майли, кетаман, тоабад кетаман, фақат энг масъул онларимни шу хонадонда кечирганим ҳақидаги хо-

тираларни жонимга жойлаб кетишимга халақит бермагин, у ёғида нима қилишни ўзинг биласан...

Тонгга яқин бунда бир рўё кечгандек эди, шундоқ кўзлари ўнгида — рўё: элас-элас қоронғилик билан сир-галиб ҳовлига чархи гардун кўргиликларидан бемалол баҳси жиддия юргизишга қодир кадрдон ошналари эмас, дўзахий таҳлика-таважжуҳни юқтириб олган бир мия-гов шарпа кирган-да, у доду фиғон билан нималарнидир ўтриклаган, ваҳима уясига ўт қўйган, маънисиз даҳмаза-дўмбирасига ҳеч кимни ишонтиролмагач, изза еб, сазоси ўлиб жуфтакни ростлаган эди.

Ахир бутун шаҳристон меҳрини қозонган, ақл ва илмга суянмоқни бетакрор фазилат санаган бу муҳтарам зотни қайси ноинсоф иблис бу қўйга солдийкин?

Ҳовли сув қуйгандек жимжит бўлиб қолгандан кейингина уста сергакланди. Нимадир кўксига оғир-оғир ботаётган эди. Ҳарҳолда ошнаси ўз қиёфасини кўргизиш билан бу кунда шаҳристон аҳволи қай даражада забунлигини шундоқ эслатди. Бу кунда шаҳристон хўлу қуруққа барабар ўт кетган ўрмонни эслатар эди. Нима бўлганда ҳам бари бир уста бир нарсага ишонмайди: ахир акаси баридан кечганди-ку, нечун у ҳам хору хас билан аралашиб кетди!? Агар Фаттоҳ Обидий акаси ва ёр-биродарларига кимлигини кўрсатган бўлса, энди навбат ўзига экан-да! Муғанний ҳақ, муғанний куюниши бежизмас, зимдан бир балони сезган-у, ҳалигидай талмовсираган...

— Шамсибой, сенам энди кап-катта йигитсан, хаёлни бўлма, — деди уста ўглига қарата, қандайдир хулосага келиб. — Ҳозир понушта қилиб мактабингга жўна, иншооллоҳ, тушдан кейин Регистонда кўришгаймиз.

Сиртдан уста хотиржам кўринса-да, сийрати зада, сим-сим бир оғриқ сийратини аста-аста бурдалаётган эди, шу ҳол сабаб бўлди шекилли, мен муғанний билан амакинг ҳовлисидан хабар оламан, деб муддаосини очик айтолмади. Имони комил эдики, ўзини ҳарчанд тутишга тиришаётганига қарамай, ҳалиги сўзлар дилидан тилига кўчса етим бўталок каби бўзлаб юборар эди. Ахир, умр бўйи жони, ҳаловати, ризқу насибасидан кечиб тўплаганини бир ярамагур иғвосига учиб гумдон қилган ака охирги илинжидан ҳам айрилиб шайтони лаъин хилватгоҳида ҳақ деб ётгани армон эмасми!?

Мўлтираб турган ўғлидан, дарсни қолдирмайман, деган ваъдани олганда ҳам, мулла Аҳмадни эргаштириб

жимгина йўлга тушганда ҳам, ўймакорий дарвоза бўсағасига имиллаб етганда ҳам уста шу хусусда бош қотирар, нечундир энди ўрмонга ўт кетганда ҳўлу қуруқ барабар ёниши эсига келмас эди.

— Укамулло, — шовур сезиб айвонга чиққан Малоҳат ая — мулла Ражабнинг хотини дока рўмоли учини шишинқираган қовоқларига босганча устани буровга олди, — жонгинам садага сизга, нима, ҳовлимизда илонпилон кўрувдингизми?

Довдираб-совдираб келиб нарироқда тўхтаган уста Жамшиддин мум тишлади. Таёқдек қотди. Кўнглидан нималар кечмади. Тогдек кўргиликка бардош бериб, барини ичига ютиб ўтирган муштипар кампир биргина сўроқ билан уни гўё етти қават ер тагига киргизиб юборган эди. У гуноҳини бўйнига олди, ўзини тошбағир атади. Лекин кампирга нима десин, шўрликни қандай овутсин?

— Кечаси акангизни обкетишди, дардимни бир бандага ёролмай, бошқаларни паноҳига асрасин деб турсам... — тутилди ая. — Жиянларингизни ҳам... Айтинг гуноҳлари нима?

— Йўг-э! — деди уста бўшашиб.

— Ёзуғимиз қаттол экан, укамулло!

Шакиз, маломату ваҳимага тўла тунни, ичи сидириб, руҳи сишиб, иштиёқи сўниб, уқубат ва талваса оғушида ўтказган кампир бир чораи даво истаётган эди, яъни уста билан муғанний ташрифидан хиёл тетиқлашиб, гайратга эниб, қаранида умид учқуни йилтирай бошлаган эди. Назарида, қадрдон хонадонни чалиб кетган гирдибодни унсиз қаргаётган манови икки банда, жиндай ялиниб-ёлборса, ҳозироқ бориб чоли билан болаларини етаклаб келадигандек эди. Алҳосил, шўрлик шундай илинжни дилига тугди, ўзини тантиликка урди, ҳақни ўртага қўйиб тавалло қилди: мингга киринг, укамулло, устунларимни даракланг!..

Уста дарҳол рози бўлди, албатта дараклайман, деди, сиз қуйманг, жонингизни бекорга уринтирманг, дардга чалиниб қоласиз, деди; ваъда-войишни такрор қилаётганда эътибори ҳовли тўрига, қиёфатидан файз қочганлиги сезилиб турган иморат сари оғиб-оғиб кетаверди. Чидолмади, муғаннийни имлаб, ўша томонга шошилди. Пилдираб бораркан, шундоқ айвон олдида, нақшинкор устунга буг чиқараётган юмшоққина тумшуғи тегиб-тегмай бир талғир туя кавш қайтариб турганини кўрмади. Қадам товушлари яқинлашганда туя эрий-эрий бе-

худуд бўшлиққа сингиди. Бўсағада олачалпак излар қолди. Улар шу изларни жимгина босиб ўтишди.

Ичкари ивирсиқ: аввалгидек кўн-қоғоз, елим-бўёқ хидимас, аллақандай биқсиган чучмал ис анқирди. чанг босган сахнда сувараклар ва сичқонлар пойгаси авж эди, ҳар жой-ҳар жойда қиймаланган муқова-варақлар, ўткир болта билан чопиб ташланган жавон бўлаги-бўлтаги қалашиқ эди.

— Қоғоз гуноҳи аниқ, сўзни тилга киритади, лекин лисонсиз жавондан не айб излабдилар, ҳайронман, — деди уста нафаси қисилгандек тезда ташқари йўналиб. — Тагин сизга баракалло, мулла, шунчалик уволдан тоймайдиган бандаларни шафқатли бўлишга чорлаб азият чекасиз.

— Камина неча кундан бери соз ушламадим.

— Сизниям чалғитдилар, — деди уста таассуф билан. — Э тавба, қисматни қаранг, бу дунёни биров поклаш, биров булғаш билан овора экан-да!

— Азалдан шу!..

— Лекин, мулла, жавонни болта тагига оладиган бандалар ҳам дунёни тозартириш билан машғул эканликларини овоза қилиб келишаётганига не дейсиз?

— Жавобга ожизман, фақат ёқа ушлайман!..

Савол, юракни тегирмонтошдек эзадиган савол муганний ҳуш-фикрини алғов-далғов айлади, эҳтимол, шу боис у бирон тайинли жавобни кўндаланг қилолмади. Ҳартугул ошнаси айни лаҳзада ожиз қолганидан мункир келмаганига уста таҳсин ўқиди. Бу ҳам бир тантилик-да! Хўш, унда ўзи-чи, мағзи тўқ жавобга ўзи тайёirmi? Рости, нима учун шундайлиги унга ҳам қоронги, агар адашмаса, бир неча хонадан иборат мухташам иморатда беҳисоб рисола жамғарган ва деярли жамиси маза-маъносини сувдек симирган акаси ҳам ушбу жумбоқ қошида тайсаллайди. Агар тайсалламаса болта кўтарганлар йўриғига бу қадар осон бўй бермасди, жонидай азиз мулки муборакни ҳалигидай хору зорликка гирифтор этмас эди.

Бўсағада талғир туя қолдирган айқаш-уйқаш изларни бир-бир босиб бораркан уста хайрлашув чоғи аяга нима дейишни, шўрликни тагин қандай овутишни ўйлар эди. Энди ҳалиги ёлборув аянинг тик боқаётган нигоҳини тамомила қамраган эди: мингга кириг, укамулло, устунларимни даракланг. Кампир тикилганча тураберди. Ичи тирналаётган уста ундай қилолмас эди, у бирор

таскин беришга мажбур эди, сиз бардошли аёлсиз, деди ниҳоят, дардни сабр билан енгасиз, охир-оқибат рўзгорингизни шу кўйга солганларни ҳам сабр-тоқат билан тиз чўктирасиз, фақат ўтинаман, кўзёши тўкманг, кўзёши — хўрланиш!..

VIII

Теграда айланаётган чархни тушуниш мушкул... Чарх рўпарасида саросар уста, уйгинаси бугдойга тўлсин, нариёғи не кечишини ўйламай-нетмай кампирга ваъдани куюқ қилди. Кўкси қийма-қийма кампир озгина бўлса ҳам тасалли тонди, шундай суюнчиғи борлиги учун яратганга шукрона ўқиди. ютаман деб турган кенг ҳовлида якка ўзи титраб-қақшаб умид билан қолди. Дарвозадан йироқлашиб, кампир қадди-қиёси, гинали қараши-қаҳрини хаёлида жонлантираркан, уста нақадар оғир вазифани гарданига ортганини англади. Аммо энди сўзидан тонолмайди, ўладими, қоладими — барибир, аядан ҳам кўра ўзига яқинроқ жону жигар бўлган бандаларни сўраб-сўроқлашга мажбур, шахристонда нуфузи беқийслигини зимдан сездириб қўяётган Фаттоҳ Обидий пойига, яхшилиги ёки ёмонлиги қоронғи казо-казо кимсаларни осонгина шаштидан тушираётган маҳкама остонасига бош уриб боришга мажбур, фақат у ғурури, иззат-нафсини ерлаганига яраша ўтинчини инобатга олишармикин?!

Асли ҳозир Фаттоҳ Обидийга йўлиқиши жони-танини шундоққина аждаҳога ем қилиш билан баробар эди. Ҳалироқ мулла Аҳмад бундан огоҳлантирди. Мана энди ич-ичида тошаётган бир сезги ҳам буни равшанроқ англагандек бўлди. Ҳатто Фаттоҳ Обидий қанақа одам эканлигини тарозига қўйиш ҳам анча мушкул эди. Тагин устига у билан анча-мунча ўчакишди: муғанний хонадонида шеригини абгор қилди, ўзини илмоқли қаломлар билан дўшпослади, бу ҳам етмагандек кеча... роса қуюшқондан чиқди, хуллас, энди ҳушини йиғмоғи керак. Ҳей, дариғ, худди шайтони лаъин хилватгоҳини тусаб юргандек-а! Ановилар нимани кутишяпти, нега уни аяшяпти? Коса тагида нимкоса борга ўхшайди. Қурғур ўша нимкоса нималигини Шариф урфон худо ҳақи биледи, биледи-ю, лекин айтмайди. Нуқул хуфя иш битиради. Бу банда имонидан тамом кечмагандир, бориб

дардини ёрса бирор йўл-йўриқ кўрсатар! Ахир, зарур бўлса ёрдамимни аямайман, деган эди-ку!

Мулла Ражаб ҳовлисидан чиққанларидан сўнг торкўча билан бафуржа одимлашди, қози Раҳмон мусофирхона-қироатхонаси бир ёнидан кўриниб турадиган яланг муюлишда беихтиёр тўхтаб бир-бирларига тикилишди.

— Ҳозирча ажрашсак, кечқурун кўришамиз, — уста Жамшиддин тусмол билан сўзлади. — Малол бўлмаса... Мухаммад Малик билан уста Қурбонниқига ўтсангиз.

— Малоллик жойи йўқ, — деди муғанний дадил.

— Кейин... қози Раҳмон мулки... Нима дейсиз?

— Кечқурун кўришсак... Одам оббораман.

Тузук, деган маънода уста бош ирғади, муғанний билан илиққина хайрлашди, унинг сихати, омадини тилади. Кечгача муғанний бирор эътиборли чораи тadbирни пишитиб келишига ишонди. Яширишга на ҳожат, шундай кунда дахлсиз турган қози Раҳмон мулкани тезроқ кўзпана қилиш ташвиши ўзининг ҳам оромини бутроқ ўзгирлаган эди. Эҳ-ҳе, донғи бутун ер юзига кетган бул гўшаи хосда не-не дурдоналар йиғилмаган! Худо кўрсатмасин, агар бирор гап-сўз бўлса... худди мулла Ражабниқики янглиғ ҳар бири жаҳаннам қаърига кетади. Жаҳаннам не, жаҳаннам ул анҳор — Улуғ сўзни ямламай ютган, тубсизлик сари йўллаган!..

Темир дарвозали мактабга яқинлашгани сари гоҳ қиргоғини бузган муздек мавжни, гоҳ тақа-тақ тўхтаб қолган тегирмонни ўйлаб тажанглиги ортар эди. Тузалиши маҳол дард захри-зарбати охир-оқибат бора-бора ўша икки ёни яланг хилқатга тақалганига ақли бовар қилмас эди. Ҳарнечук бандаси бундай кўргиликдан иложи борича йироқ бўлишни истайди, фақат у билмайдикки, бунга Шариф урфон қандай муносабатда!? Билгани — Шариф урфон шу атрофда изғигани изғиган, лекин ўзини гоҳо билағонликка урса, гоҳо гарангликка уради. Ҳар икки ҳолда ҳам шашти баланд, ичи-ташида доим биров сезмайдиган қудр бўлади, яъники, пўстини имижим, пинҳона ўзгартиради, хуллас, нима қилса ҳам ҳамроҳини довдиратса, йўриғига солса! Шуларни ўйлаб уста изига қайтишни чўтлади, бундан иссиқлик чиқиши қийин, деди ўзича, тагин нимагадир суст кетиб (ноумид шайтон-да) изгиринда тўшини яланг қилганча илгари босди.

Уста дарвозадан кираётиб эгамдан бир нарсани ўтинди: илоё анови жиккак аёл афтини терс қилгин! Аттанг,

ўтинчи ижобат бўлмади, шундоқ ғиштин йўлка бўйлаб ўзи сари бедана юриш қилиб келаётган, иссиқ пальто кийиб, жун рўмол ўраган опани кўрди. Касалманд бўлса ҳам хотираси бақувват опа уни узоқданоқ таниди, таниб, сира тап тортмай йўлини тўсди, қайтиб қорамни кўрсатмайман, деб сўз берганини шартта бетига солди. Ўғлимдан хабар олгани келдим, деди уста тайсаллаб; шаксиз, нозикдил опа бу муомалани уччига чиққан дағаллик ўрнида қабул қилди. дағалликни кўтаролмади. ранги тамом ўчди, лаблари титради, бутун эл ишонган мактабга сиз ишонмас экансиз-да, деб зарда қилди. Агар шу топда Шариф урфон келиб қолмаганда тарафлар келишувисиз юз берган бу учрашув хушу хушвақтлик билан яқунланиши даргумон эди.

Тўғри, Шариф урфон ўзини буткул бегона тутди, тамом қизишиб гап уқтиролмаётган опага ҳам, собитона қад ростлаган устага ҳам беписанд назар ташлади, анчагина гўштдор ясси юзида эса бирор чизик қимир этмади. Ана одамнинг ўзини ўзи жиловлаши! Фақат, уста таажжубдаки, у банда бу хунари комилликни қачон ва қайда бундай келиштириб эгаллаган!? Индалло, Шариф урфон қадди расо бўлса ҳам жони сим-сим ўртанаётган устани танимади, опага нимадир деб гўдранганча, қўлтиғига китоб-дафттарини қаттиқроқ қисиб, гурсиллатиб ўтди. Опани хафа қилганидан уста хижолат эди, шунга қарамай, уни бирор пичинг билан ўйиб олмоқчи эди. Лекин Шариф урфонни кўриши билан аҳдини унутди, аста бурилиб, унинг изидан тушди.

Шариф урфон ер тагида илон қимирласа билади, у чор-атрофни ақлдан оздиргудек даражада ваҳимали ивир-шивир босган шундай кунда устани бу ёққа беко-раки шамол учирмаганини дарҳол пайқади, ҳатто у ўзига арз-ҳолга келганини эҳтимол ҳам қилди. Ҳатто сояси-дан ҳам ҳадиксирайдиган опа қаршисида тўлиқиб турган банданинг асли хокисор, айни паллада бежо кўзлари не-не алам-армон, не-не даъвои дoston мазмунини ойнадагидек ошқора этаётган эди. Тошни тешгудек тигдор қарашга муаллим даъфатан тоб беролмади, кўп нарсани англагани, кўп нарсани тасаввур қилиб таҳликага тушгани боис тоб беролмади. онага айтмоқчи бўлган гапини тузукли айтолмай, шиша жуфтагини ростлади. Ана-мана дугунча чорраҳага етди, чапга бурилиб, паналади.

Билдики, Шариф урфон ўзини чалғитиб кетиш пайида, ҳасратини тинглаш нари турсин, афт-ангорини

кўришга ҳам тобу тоқати йўқ, буниси-ку, майли, опага ўхшаб соясидан ҳуркмоқда. Аммо у ҳам қўймайди, инигача қувлаб боради, агар нариги дунёга қочса, ўша ёққа ҳам тирғалиб боради ва ёқасидан бўғади, биттагина саволга жавоб истайди: акаси баридан кечди — тўплаганидан ҳам, имонидан ҳам, шундай бўлгач, нима учун уни... ёруғ дунёга бегона қилишди?

Хайрият, Шариф урфон одам сийракроқ жойда, дарвозаси танбаланган кўш ошёнали, пешайвонли ғиштин иморат биқинида аланг-жаланг пойлаб турган экан, лип этиб пешвоз чиқди, сизни нима жин урди, изимга тушибсиз чоғи, уста, деб жаҳл билан пўнғиллади. Дафъатан у оғиз очолмади, каловланиб тураберди, чапдаст муаллим эса, уни кўп қийнамай, оғирини енгил қилиб кўя қолди. Нима учун бундай афтода, елвагай юргани боисини майда тафсилотигача чечанлик билан айтиб ташлади.

— Ғўр экансиз, — деди гап адоғида.

— Ҳеч бўлмаса маслаҳат беринг...

— Маслаҳат шуки, уста, ановиларни қайтиб икки дунёдаям эслатмайсиз, ундай одамлар ер юзида ҳеч қачон бўлмаган, тушунарлими?! — Шариф урфон жаҳлидан тушган эди. — Иккиламчи, ҳовлингиздаги нарсалардан бутунлай кечасиз, бошқатдан оқизасиз. Кейин Фаттоҳ Обидийга бўйин эгсангиз зора гуноҳингиздан кечса!..

— Акам бўйин эгиб нимага эришди?

— У ёғини билмадим, биродар, — деди муаллим энсаси қотиб. — Унақа иккилансангиз... Ётиб қолгунча отиб қолмайсизми! Қўлоғингизга айтай, агар сўзимга кирсангиз, бир уриниб кўраман. Фаттоҳ Обидий ҳеч маҳал ҳам бўлган бошга қилич солмаган!..

Уста заминида кесатиқ, ваъда, илинж-иддао ётган сўзларни элас-элас эшитди, нимагадир фаҳми етгандек бўлди, лекин ўзак маънони тезда чақолмади, жуда ғужала қилдингиз, деркан, Шариф урфон мийиғида кулди, қайтиб миқ этмади, хушлашмай, дуч келган жин кўчага шарпадек уриб кетди...

Шамсиддин уйқудан қолгани учун ланж эди, отасининг кадрдон ва ишонган ошнасини ҳалигидай эзилган-титилган алфозда кўргандан кейин ланжлиги устига зил бир хитлик, озор, ачиниш ҳисси кўшилди. Кейинги кунларда юриш-туришини бошқача оқимга

бурган, хаёт азал-абад сиру синоатга гўлалигидан огоҳ этган, жўраси Иброҳимга бошқатдан яқин қилиб қўйган мактаб эса айни лаҳзада хаёлида йўқ эди, отаси эслатмасидан сўнг, у бирдан хушёр тортди, кўз олдига Шариф урфоннинг жаҳл ва гинадан буришган башараси келди.

Минг бир шубҳада қоврилган отаси, аламини кимдан олишни билмай, гўлдираганча, муғанний билан етаклашиб чиқиб кетгандан кейин Шамсиддин онаизори билан бафуржа нонушта қилди. Иштаҳаси тамом ўлган бўлса ҳам меҳрибони кўзи учун шунчаки номига нон кавшади, хуриллатиб чой ичди, сўнг қаламу дафтар учун тикилган бўз жилдини елкасига осиб жўнади. Йўл-йўлакай эҳтиёткорлик билан панд қилган отасини ўйлади, тонг-азонда зув келиб зув кетган муаллимни ўйлади. Бир неча кун бурун падари билан илк бор кўрганда ҳаприқтирган баланд дарвоза томон умтиларкан, совуқни писанд қилмай дадил-дадил одимларкан, миясини оч анҳор ютаёзган Улуғ сўз ранги-равиши қамраган эди.

Илгарироқ отаси ганчкорий токча-жавонда терилган рисоаларга термилиб, меҳри ийиб, завқ билан айтгани ёдида: «Ўғлим, сўз қудрати тенгсиз, у чўкмайди, ёнмайди!» Шаксиз, бу хитоб отаси имонидан қувват олиб янграган эди, шу сабабли Шамсиддинга ўзгача таъсир қилди, Шамсиддин уни тоабад ёдида сақлашга аҳдланди. Кеча эрталаб амакиси мулла Ражаб хоҳиши туфайли Умар чол тегирмони тўхтаб қолганига гувоҳ ўтгандан кейин эса отаси эътирофидан шубҳаланди. Бари шундоқ кўз ўнгида юз бераётган эди. Эрмак, кимдир бекорчиликдан ўйлаб топган эрмак! Фақат бунга чидолмай ер-замин қақшаётган эди. Яхши ҳамки мулла Аҳмад билан Умар чол бор экан, отасидан кўмакларини аяшмади, бир амаллаб Улуғ сўзни даҳшатли комдан юлиб олишди. Эҳтимол, анови Мўйсафид уларга куч, рағбат, шахт бергандир. Ахир у талғир туяси билан ҳаммадан илгари келган экан, келиб, гирдоб тепасида мўлтираб турган экан, ахир уни каллак урилган тутлар тағида Умар чолга қуйиб-пишиб гап маъқуллатаётган отаси сари бораётганда ногоҳ кўриб қолди-ку!

Бугун Шамсиддин деярли дарс тингламади, тинглаганда ҳам қулоғига бирор тузукли маъно кирмади. Астойдил жўшиб сабоқ бераётган Шариф урфон бир неча марта танбехласа ҳам партадош Иброҳимни нуқилаб, лўқма ташлаб, унинг жиғига тегиб ўтирди.

Танаффусларда эса оғзига талқон солиб олди, ҳар доим тўполончилар авжга миндирадиган тало-тўлга ҳам, билағонлар бир бурчакда қиздирадиган даҳанаки жангга ҳам аралашмади. Кўпчиликни ҳайратга солган бу қилиғидан Иброҳим ростакамига аччиқланди, нима, сен онанг қорнидан тескари тушганмисан, ҳамма ишинг чаппасига, деб масхара ҳам қилди. Таниш-нотаниш болалар ичида бундай пишанг егани учун тузуккина қоврилди, лекин индамади, ўзи ёмон боламас, фақат ҳар замонда шунақа сайраб қўяди, деган хаёлга борди. Охирги соат тугаганини билдириб қўнғироқ бутун оламга айюҳаннос солгач, у негадир унча шошилмади, синфдан ҳаммадан кейин чиқди, чиқаркан, дарвозага етар-етмас жойда директор опани, опа рўпарасида ўкрайиб турган отасини кўрди. Қадами сушлашди, нима қиларини билмай, хитлаваётганда, дарвоза томон Шариф урфон шипиллаб ўтди, лекин улар ёнида тўхтамади, шахт билан ташқарига йўналди. Кейин отаси ҳам...

Дарвоза олдидаги учрашув, белисон тикилишлар, тушунуксиз имо-ишоралар, шошқин қадамлар Шамсиддинга сирлигича қолди. Энди зардали нигоҳ таъқибига ўзи йўлиқини мумкин эди, шунини ўйлаб анчагача жойидан қўзғалолмади, ҳайриятки, она ё кўрмади, ёки эътибор бермади, индамай йўлига бурилиб кетди. Енгил тортган Шамсиддин секин жилди, дарвозадан узилиши билан нафаси тикилиб чопди, чорраҳага етиб, у ёқ-бу ёққа аланглади, лекин на отасини, на муаллимни кўрди.

Турган гап, бу ҳолдан Шамсиддин тагин ғашланди, ҳатто ўзича жаҳл ҳам қилди, фаҳмича кечадан бери кўрган-кечирганлари гўё бир тизимчадан иборат узилмас-йитмас занжир эди, занжирки, одамзодга азалу абад ҳамдам, ҳақни танитган, ой билан қуёшни танитган Улуғ сўз бўйнига кишан бўлиб тушгудек! Фақат билмайди, бу кимга зарил, буни ким ёқлайди. Эҳтимол, ҳамма шунини истаётгандир, фақат отаси, мулла Аҳмад, ўзи... шунчаки чалғиб, ганғиб, қайси деворга бош уришни билмай юргандир. Ана бу тарафи фақат худога аён, фақат... Ие, ановилар нима қилиб юришибди?

Худди шу пайтда Шамсиддин Панжакент кўчаси келиб Регистон майдонига туташган, турфа дўкону расталар тизилган, чанг-тўзону шовқин-сурон осмону фалакка ўрлаётган жойда қаққайганча теваракни кузатаётган эди, фақат тирикчилик ғамида, ҳузур-ҳаловат,

нафс ва чўнтак илинжида шунчалар елиб-югураётган. бир-бирини алдаб-авраб, ширин сўзлар билан хушомад қилаётган бандалар нақадар гофиллигини ўйлаб эзилар эди, бехос нигоҳи гофиллик қон-қонига сингиб кетган мардумни оралаб келаётган Фаттоҳ Обидий билан панага тушганда нечундир тамоми борлиғи зирқиради. типирчилаб қолди. Хайриятки, улар қизғин суҳбатга берилишгани учун уни пайқашмади, тимискиланган кўйи нон дўконига бурилишди. Пайтдан фойдаланган Шамсиддин бетўхтов оқимга қуюндек аралашди, дўкон рўпарасидан ўтаётганда халигилар лўп этиб эшикдан чиқишди, бир куч оҳанрабо бўлиб тортгандек, у секинлади ва «мулла Аҳмад ҳеч нарса...» деган сўзларни чала-чулла эшитди.

Аввал Шамсиддин унча аҳамият бермади, салдан сўнг шунчаки эрмакка айтилгандек таассурот қолдирадиган луқма зашти-захрини туйиб, юраги гупиллади. Бандалар тақдирини ўшалар қўғирчоқ қилиб ўйнатаётганини англаши учун яна қандай далил керак? Ахир у сўқир эмас-ку! Кабирлик остонасидан ҳатлаганига ҳам, шукр, анча бўлди. Энди эҳтиёт бўлиб ақлни, иродани ишлатса бас, бировдан камлиги қолмайди, ошиғи ҳам олчи тураверади. Тўғри, баъзан отаси ҳазил-чин қилиб гўдаклигини эслатиб туради, лекин у бу шунчаки даромад эканлигини сезади. Гўдаклиги тугади, вассалом! Шундай экан, ҳеч қачон у ўзини чеккага тортолмайди, яхши-ёмонга бутун жисми-жони билан аралашади. Масалан, айни паллада ановилар мулла Аҳмаддек беозор банда номини таҳдид билан тилга олиб, нимагадир учуриқ қилибдими, қандай қўл қовуштириб ўтиради. Дарҳол баридан отасини, қолаверса, муғаннийнинг ўзини воқиф қилиши лозим.

Ажабо, асли энди мулла Аҳмадни қийноқ-кистокқа солишда заррача маъно йўқ, негаки, унда пичоққа илинадиган неки бўлса барини аллақачон тортиб олишди, боболаридан мерос ўтган, камида минг йилни кўрган созларини дабдала қилишди, бебаҳо Қонуни муборакни хўрлашди, уни қайта яшашни тақиқлашди. Бу кунда у қаноти қайрилган бир қуш-да! Тагин ундан нима исташади?

Шердор тагида ивирсиб, ўй суриб Шамсиддин тўлди, тўлиқди, тошгандан тошиб бораверди; хар лаҳза йўл қаради, аксига олиб отаси кечикди, келган маҳалда эса у арз-ҳол тинглайдиган аҳволда эмасди. Шамсиддин

бир неча марта оғиз жуфтлади, ҳар гал уста уни силтаб ташлади, пича ҳордиқ чиқаргандан кейин шогирдлари не юмуш билан машғуллигини суриштирди. Сал тетиклашган Шамсиддин ўзи ҳам, тенг-тўши ҳам қуфийни эплашда қийналаётганини тавсифлади; уста қовоқ солди.

— Камина неча вақтдан бери қуфий ёки гулбанди нима, сулс ёки шикаста нима, қулоқларингга қуяман.— деди кейин сал дағаллик билан.— Бу қанақаси, камина маъни уқтирмоққа нўноқманми? ёки сен гумроҳлар уқтирганларимни писандга илмайсанларми?!

Уста Жамшиддин бекорга жаврамади: кейинги вақтларда у нуқул Шердорда кўхна усталар зарблаган, бу кунда деярли тўкилиб битаёзган, маъно-мазмунини йўқотган ёзувларни тиклаш билан шуғулланди; булар орасида қадим-қадимда кашф этилган, Улуғ сўз қадди-камол, қудратини намоён айлаган қуфий билан сулс алоҳида ўрин тутади, индалло, у шогирдларига кўпроқ шу тоифа битиклар сири-синоати хусусида сўзлашни бениҳоя хушлар эди. Шакеиз, буларни кошинқорий йўл билан тирилтириш, зарб чоғи бурунги услубий товланишларни сақлаш, ўрни билан аввалгисидан ҳам зиёдароқ сайқаллаш игна билан қудуқ қазишдан ҳам мушкул эди, шундай бўлса-да, уста йўригини эгаллашда сустлик қилган шогирдларини бир мудом ёқтирмас, мавридини топганда уларни таъна-дашномга кўмар эди.

— Сенам анчагина ҳаққовсан, айтганим бу қулогингдан кириб, наригисидан чиқиб кетади, — ҳали Шариф урфон билан муомаласи келишмай доғда қолган уста зардасини ўғлига тўкмоқчига ўхшарди. — Ҳар тоифа нақш шакл-шамойили тарҳда бўлишини илгари тушунтирганман чоғи!

— Тарҳ қўлимизда, лекин...

— Унда нега гарансиб қопсанлар? — ўғли чайналганини кўриб тутатди уста. — Ёки оғизларингга бутунлай чайнаб солайми? Унақада бориб тошларингни термайсанларми?

— Мен... бир жойига... фаҳмим етмади.

— Бошқа жойига етадимми?

— Билмадим.

— Ҳимм, — ўйланиб қолди уста, анчадан сўнг пештоққа ишора қилиб, илкис савол берди: — Манов лавҳада не маъно ёшурун?

Ажаб салобат тўккан залвар пештоққа дастлаб у эмин-эркин тикилолмасди, мабодо тикилганда кўхна дунё меҳваридан кўчган афсунгар бўёқларга узоқ дош беролмасди, ҳатто кўкси тубида хайрхоҳлик аралаш бир ҳайиқиш чўкиб ётганини туярди.

Бу ҳайиқишни бора-бора қуюндек ёпирилиб келган ҳайрат босди, кунпая-кун қилди, қизиққи, энди у тигдек санчиладиган ғайир нигоҳларга кўзи тушиб қолишидан, фавқулудда илгари чўзилган забардаст панжалар қадди-бастини дабдала қилиб юборишидан, ханжарни эслатувчи тишлар қаҳрига йўлиқишидан чўчимайди. аксинча, тамоми борлиққа зилзила солаётганига инонган қудрат соҳиблари билан ошнолашиб олган эди.

Пештоқ иккинчи қутби нечундир Шамсиддинни маъюсликка гирифтор этади, аммо буни тан олишни истамайди, эҳтимол, шу боис ҳар гал бу қутбга эътиборини берганда кечмиш ва бу кун аччиқ-чучуги билан қоришиқ таассуротларини ҳазм қилишда қийналади. Асли уч асрча муқаддам яшаган мусаввир-наққош бу қутбда мунислик ҳоким бўлишини истаган кўринади, лекин у мунислик ночорликка бениҳоя яқинлигини ўйламабди. Бу, оқибат, қутилмаганда яралган оламда фожиа бўртиқлигини юзага келтирибди. Балки бор-йўқ кашфиёт шудир? Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам, ўша соҳиби ҳунар беадад завққа етишгандан сўнг, завқни бир тарафга қўйиб, олов сочаётган қорачиқлар таъқибига дош беролмай тум-тарақай қоцаётган беозор охулар ҳолига ачингани, бисёр ачингани шубҳасиз...

— Дада, буни маъниси кўп, — деди ниҳоят Шамсиддин кулимсираб. — Тушунтириш қийин.

— Шундоғми? — деди уста ўғлига зимдан қараб. — Маъниси кўп, аммо тушунтиролмайсан. Андак бенамак сўзладинг.

— Нега, дада? — бўш келмади Шамсиддин. — Менимча, пештоқ, мазмунини ҳар тарафга буриш мумкин, шундай экан... қийин-да!

— Ҳа, дуруст, — деб уста сукутга толди.

Фаҳмича, отаси кесатди, бундан у ўсал бўлди, билганини сўйлаб беролмагани учун ҳатто ўкинди. Билиш бошқа, амал бошқа экан-да! Йўқ, у кўпам нўноқ эмас. истаса ҳозир пештоқ авра-астарини ағдаради, замонда ном қозонган меъморлар фаройиб лавҳага не маъно беркитишганини миридан-сиригача изоҳлайди. Аммо Шамсиддин бунга жазм этмади, пича хомушланиб тур-

гандан сўнг, нон дўкони олдида анови бандаларни кўрганини бурро-бурро сўзлашга киришди. Эндигина навбат мулла Аҳмадга дахлдор жойига етганда шундоқ ортларида кимлардир шарақлатиб кулди. Сокин обидалардан бемалол акс-садо қайтди. Энсани қотирадиган даражада асабий ва бўғиқ қаҳқаҳа ота-болага ёз осмонида гумбирлаган қалдироқ янглиғ таъсир қилди; зўрға ўгирилишди. Қаерни исташса ўша ерда зув ичида ҳозир нозир бўладиган, бири-бирининг соясига айланган, ҳатто пашшага ҳам бир ақлини ўн қилиб кўрсатиш ила ҳузурланадиган таниш кимсаларни кўрганда Шамсиддин гўлдираб, ўзини ҳам, сўзини ҳам йўқотди.

— Хўш, ўғлон, «ановилар» деганинг кимлар, бизми? — Шамсиддинни саволга тутди Фаттоҳ Обидий. — Нега жимсан? Нон дўкони олдида учратибсан. яхши, кейин нима бўлди? Қани, гапир, бўлақол!

Шамсиддин ҳамон соқов эди. Ҳатто ҳушидан ҳам айрилгандек эди; манови кимса ўзидан нима истаётганини чамалар, лекин ҳеч нарсага ақли етмас, ҳатто нон дўкони олдидаги учрашувни ҳам унутган эди. Аксига олиб ширадор овоз эгаси айнан ўша ерда кимларни учратганига қизиқаётган эди.

— Бўлақол! — яна ҳукм янгради.

У илкис бошини кўтарди. Энди юмшоқ-юмшоқ кулаётган Фаттоҳ Обидийга термилиб қолди. унинг бутун туриш-турмишида ажаб бир хайрхоҳлик мужассамлигини туйди ва ногоҳ шуурига яқиндагина миҳланган хотиралари қати очилди: шам ёритган хона, ингрананинграна тинган қонун, тоабад бесас қолган «Қасидан падар», қирғоғини бузган анҳор, дўли айланмай тўхтаган тегирмон, шаҳри азимни фарқ айлаган сиру синоатга гувоҳ ўтиш учун талғир туясини елдириб келган Мўйсафид...

— Болани ўз ҳолига қўйинг, — тўнғиллади ниҳоят уста.

— Бу анов ерда бизни кўрипти. Биз сўқирлик қиппиз, — Шамсиддинга қарата кўз қисди Фаттоҳ Обидий. — Қийғир экан-ку тоза, сиз эса бола деб камситасиз.

— Шамси искович итмас, — деди уста кескин. — Ҳалигина мактабдан келди. Икки ёрта бир бутун бўлиб қочиб юрган шогирдларни ғийбат қилаётувдик. Бунга аралашмасангиз керак.

— Истасак аралашамиз, — унинг товуши янаям

майин эшитилди. — Лекин, бахтингизга, мишиқилар бизни қизиқтирмайди. Сиздек балогардонлар билан бел олишмоқ бошқа масала! Аммо лекин бу ерда сиз фақат гийбат билан машғул эмасдирсиз?

— У ёгини эгам билади, — деди уста хотиржам.

— Биз ҳам билиб қўйсақ зарар қилмас, — Фаттоҳ Обидий елкасини шериги елкасига тегизди. — Савобдан кўп гапирасиз, балки бизга ҳам савоб керакдир. Мановиларга эрта-кеч уннайсиз, кўзингиз нурини тўкасиз, хўш, бундан чиқадиган маъно нима?!

— Тавба! — деди уста ғашланиб.

— Биродар, чўзмай очигини айта қолай: олдингизга яхши ният билан келдик, ёрдам бермоқчимиз, сизни... қутқармоқчимиз. Зиммамиздаги ягона вазифа асли шу — аросатда қолганларни йўлга солиш!

— Худо хайрларингни берсин, бу қандай мурувват!? — деб ажабланди уста, ўғлига кўз қирини юборди. — Ахир, шукр, тинч бўлсам, хунарим ўзимга яраша, бировга зарарим тегмаса! Менга яна нима керак?

— Сиз ё гўл, ё дунё беҳабар!

— Эҳтимол.

— Бир-икки тўқиндик...

Мана энди Фаттоҳ Обидий нияти жиндай уч берди. Қурғур одамни аврашнинг роса ҳавосини олган экан-а! Ҳар ҳолда уста ҳам без эмасди, хали юмшоқ-юмшоқ кула бошлаганда, атай гапни ховлисида титилиб ётган матоҳдан четга қочираётганда бир кудрни илғаган эди. Мана, нияти уч берди, билсаки, ипакдек эшила-эшила уни ўрамоқчи экан, уни бир йўлини қилиб тиз чўктириш, тавбасига таянтириш пайида экан! Эҳтимол кўзини ҳам мошдек очиб қўймоқчидир! Чучварани хом санабди мойини кўриб лойини кўрмаган бу олғир! Ахир уста Жамшиддин сал пўнисадан лабига учук тошадиган, сал чучук лўқмага эси оғиб қоладиган лақма эмас-а!

— Мейдан нима истайсиз? — деди уста зўр-базўр ўзини босиб. — Тўқинган бўлсақ нима бўпти?

— На сиз гўдак, на мен, — кулимсирашга уринди Фаттоҳ Обидий. — Шундай бўлгандан кейин... эзилинмайлик. Яшириб нима қиласиз, адойи тамом бўлиб юрибсиз-ку! Сизни тоғдай азобдан қутқармоқчимиз, эвазига тариқча мурувват қилсангиз кифоя!

— Мурувватни эгам қилсин.

— Айтганча, уста, яқин-орада сизга мана бу битикларни ўз ҳолига қўйиш ҳақида ҳеч нарса дейишмади-

ми? — Фаттоҳ Обидий уста кесатигига эътибор бермади, гапни бошқа ёққа бурди ва одатдагидек мунозарага сукут сақлаш билан ҳакамлик қилаётган пакана билан кўз уриштирди. — Наҳотки индашмади? Жуда муҳим гап эди, борини бор, йўгини йўқ қиладиган!..

Уста ҳам, Шамсиддин ҳам эслади: тўрт кун бурун муҳандис Муҳаммад Малик Регистони муаззамга биров қувлагандай ҳовлиқиб келди — қора терга ботган, нафаси тиқилган, лекин ёрилолмай нуқул кўзларини яширади. Ўша шанбадан бери муҳандис бу атрофдан деярли безган эди, амри маъруф давраларини эсламас, шунчаки гурунглашгани ёки иш юзасидан ҳар замонда бир қадам ранжида қиларди. Қутилмаганда мана бундай телбаваш қиёфада ҳозир бўлиши эса устага ғалати таъсир қилди, уста сўрашишни ҳам унутиб, оғзига термилди, қонимни қайнатмай сўзлай қолинг, дея ахийри зарб берди. Энди у дағ-дағ учаётган эди, ўзини сал-пал ўнглаш учун девор тагида бекорчи турган чоркунжак мармар тошга аста чўкди, бошини қуйи солди, анчадан кейин гулдиради: «Битикларни... қўяр экансиз!» Кеч тушиб, майдон сокин мудраётган чоғда ошнаи қадрдони шу муждани еткарди, бундан ўзи ҳам хижолат эди шекилли, ташмачилиги учун танини қиймалаб ташлашни талаб қилди. Энциси қотган уста аччиқ қулимсиради, жавобда сал каттароқ кетди, жавобки айилботар: сиз шунчаки хабар келтирдингиз холос, муддаойингиз эса бўлак, битиклар дахлсизлиги ва меҳрга зорлигини биласиз, наҳотки мен галварс сиздек мўътабар зотга қўл кўтарсам ва умуман бировга зўравонлик қилганимни қайда кўргансиз, бораверинг, йўлингиздан қолманг, ҳалигидақа алжираганлар эса номаъқул бузоқнинг гўштини епти!..

— Нимадир дейишувди, — ниҳоят тўнғиллади уста. — Лекин мен инобатга олмадим. Негаки, қулоққа совуқ тегадиган шунақа ҳукмфармо гаплар кўпайди. Қай бирига бўйсиниш, қай бирини рад қилишни билмайсан.

— Муҳимдан номуҳимни ажратолмайсизми?

— Шукр, ажратаман, лекин сизга маъқули менга ёқмасачи!?

Совуққон мулоҳаза юритаётган Фаттоҳ Обидий ўтиш маҳол сарҳадга йўлиққан каби илқис бош кўтарди, худди шу лаҳза қорачиқларини тўлдириб турган хайрхоҳлик учқуни аста-аста хиралашди, энди у ошқора

човут ташламоққа аҳдланган одам қиёфасига кириб борар эди.

— Уста, тушунишингиз керак, бизга маъқул нарсани ёқтиришга, номаъқулини рад этишга мажбурсиз, — деди у салмоқ билан, ҳарнечук товушини кўтармасликка тиришиб. — Муҳими ана шу, билдингизми!? Атай гўллик қилмоқчи бўлсангиз ўзингизга қийин. Айтилгани — қонун! Ижрони кечиктиришга ҳақингиз йўқ!

— Астоғфурилло!..

— Ҳатто сал чалгиган одамни ҳам кечиролмаймиз, — хотиржам давом этди Фаттоҳ Обидий. — Сизга эса қайишдик, шу ёғи етар, ҳурматга яраша ҳурмат — таъмирни тўхтатиб, кўзга тикандек санчилаётган анови битикларни ганч билан суваб ташлайсиз.

— Шундай қилсам муродга етасизми?

— Битта мен эмас, бутун халқ муродга етади, — кафтларини бир-бирига ишқаб қўйди Фаттоҳ Обидий. — Шаҳарда нечта эски-туски иморат бўлса барини чигирикдан ўтқарамиз. Ҳеч бирида анови... иллат қолмаслиги керак. Балки қўпориб ташлаш осонроқдир? А лаббай! Қийналманг дейман-да!

— Ундай қилолмайман, — деди уста терс ўгирилиб.

— Ихтиёрингиз. Суваш бўлса суваш!

— Қонимни қайнатяпсиз, биродар!

— Фақат тезроқ битиринг, бошқалардан ортда қолманг, Регистон сизни зиммангизда, — деди Фаттоҳ Обидий узиб, уста бўғила бошлаганига эътибор бермай. — Кейин яна бир вазифани таклиф қиламиз, буниям битирсангиз, ошиғингиз олчи, хоҳлаганингизни тиланг.

— Қаминага хотиржамликдан бўлаги ортиқча.

— Ҳалигача биз қилган таклифни ҳеч ким рад этмаган, — у ҳар бир сўзига алоҳида урғу берди. — Кўпам ўзингизни тарозига солаверманг, қорнингизни тўқлаб, устингизни бутлаб турган ҳукуматга ора-сира бир хизмат қилсангиз асақангиз кетмайди.

— Ҳар ким ўз йўриғи билан қилади-да хизматни!

— Сиз ўзингизни жуда баланд оляпсиз, бизни эса ерга уряпсиз, — бўзарди Фаттоҳ Обидий. — Хизматингиз қанақалигини билмаймизми, жуда яхши биламиз!? Манови ёлғон битикларга ёпишиб олгансиз, гўё уларни қайта тирилтириш билан худога ҳам, бандага ҳам ёқмоқчисиз, асли ҳар иккаловини ҳам чалғитяпсиз.

— Туҳмат балосидан асрасин-э!

— Тухмат эмас, уста, ҳақ гап шу! Ҳақдан қочиб қутуллолмайсиз, бир жиҳати... бу уринишларингиз энди ҳеч нарсага арзимайди, элга ҳеч нарса бермайди. Ахир, ўзингиз айтинг, ўлик битиклар учун шунчалар қайғуриш кулгили эмасми!? Кошки маза-матраси бўлса!

— Бор, — деди уста зарда билан.

— Бўлса, қани, бир ўқинг, эшитайлик.

— Бетаҳорат бандаларга раво эмас эшитиш!..

— Оббо! Э сизми!? Ўқинг дегандан кейин ўқинг-да!

Ҳар қанақа раддияни ҳазм қилолмайдиган Фаттоҳ Обидий дагдага билан шундай амр этди, товуши кескин жаранглагани баробарида нечундир чехрасини ўраб олган кўланка чекилгандек бўлди; у ним табассум қилди. Кескин ҳукмини эшитганда уста, худо ҳақи, икки ювиқсиз раъйига қараб пок битикларни ҳаром қилмайман, дея қаттиқ аҳдланган эди. Қараса, майдон ўртасида қаққайган дароз сал юмшабди, ҳовридан тушибди, ҳатто қорачиқларини таниш хайрхоҳлик аломати эгаллабди. Ёпирай, нима, у ўзидан кечдимиз? Худо кўнглига шафқат ҳиссини солдимиз? Ёки бошқа бирон нияти борми? Лекин, нима бўлса-да, банда сазасини ўлдирish ва хоҳишини совутиши — гуноҳ! Майли, ўқийди — оятлар, суралар ва бошқа каломларни қироатга солиб тиловат қилади, зора шунда у шериги билан Улуғ сўз не қудрату не жозибани мужассам этганини озгина англаса! Балки, шу баҳонада, мавридини топиб акаси, жиянлари, Ҳикмат Раҳмон... ҳол-аҳволини суриштирар, уларда ҳеч қандай айб йўқлигини, ҳатто иниси мулла Ражаб оёғига боғланган «тош»дан биринчилар қаторида кечганини тушунтиришига уриниб кўрар! Фақат таҳоратсиз бандалар ҳузурда Улуғ сўзни тиловат айлагани учун ўзи кечиргай!..

Хуш-хаёлини зўрга жамлаган уста пештоқдаги бир лавҳани ўқиди, тутилмади, чайналмади, ҳар каломни равон талаффуз қилди. Диди нозик наққош зеб берган, вақт ўтиши билан тўкилган, лекин яқинда уста қайта оҳорлаган бу лавҳа мазмуни қуйидагича: соҳибқирони замона Имомқулихон зоти олийларининг салоҳияти ва салтанати дариғ тутмаган мурувватдан рағбат топиб ҳамда мадад олиб бул обидани муаззамни солдирган Ялангтўшбий Баҳодир оталиқ ҳазратларига аршу аъло тарафидан беадад савоби азим ва раҳмат нури ёғилгай...

Қироат они Обидий хайрат билан бир устага, бир

пештоққа тикиларди; аста-аста юзида бир мамнунлик ҳам зоҳир бўлди.

— Ҳа, тузук, — деди у кейин беихтиёр. — Шунча гапни ҳашам билан... Эринишмаган-а!

— Турган-битгани хушомад-ку! — кутилмаганда орага суқилди пакана. — Қон хидиям анқияпти! Бундан кўнглингиз айнинайдими, уста?

— Ҳа, ҳа, — ғўлдираб, шеригига тезгина қараб олди Фаттоҳ Обидий. — Хушомад бор, қон хиди... Ҷозиба нима қилсин!

— Ўйловингиз бачки, — деди уста аямай.

— Асли булардаги маъно бачки бўлса-чи?

— Билмадим, лекин сиз ишлатаётган газчўп яроқсиз.

— Эҳтимол, — деди Фаттоҳ Обидий дудукланиб, қорачиқларини хайрхоҳлик аломати тарк этди. — Хўш, айтинг-чи, пайғамбарга тенг қилинган анови соҳибкирон сизнингча қанақа газчўп ишлатган!? Уста, дангал бўлинг, у чўпни бошига урармиди, у қўлида фақат қилич ўйнатмаганми!?

— Эгам амри билан ўйнатган бўлса бордир, — нечундир уста оғринди. — Қайси ҳукмдор шундай қилмаган ёки қилмайди? Беозор ҳукмдор борлигига ким кафил? Тахт эгаси, қайси замонда бўлмасин, бир қўлни қонга булғашга мажбур!

— Аҳ-ҳа! — чимчилогини лабига тегизди Обидий. — Кесатяпсизми? Тавба, биз нима десак минг хил ваз-карсонингиз тайёр, анови пештоқ учун эса... жонни тикишдан ҳам тоймайсиз.

— Пештоқдаги ҳунар қизиқтиради каминани.

— Ҳунар бир баҳона эмасми? — таъна қилди Обидий. — Ёки ниқоб... Тагда ётган маъно қилич бўлиб эндиги авлодни қийратмайдими?

— Қандай маънони айтасиз?

— Чалғитишгаям суягингиз йўқ.

— Оқил банда ҳақдан чалғимас, — деди уста ранжиб. — Ҳалиги лавҳадан савобга дохил фикрни уқмай, қон хиди анқияпти, деб безиллашингиз таажжубга лойиқ холос.

— Демак, уста, газнасини тиллога тўлдириш учун бегуноҳ бошларни сапчадек узган икки хунхўр оти мановидай ҳайбатли иморат сиртида кўрга ҳассадай қилиб қўйилишини адолат ҳисоблайсизми?

— Биродар, ахир бу юмушни мозий адо этган. —

шахт билан қўлларини ёйди уста. — Мозий сиздек одам дунёга келишини, сиз ўртага қўядиган талаб билан ҳисоблашини ҳам қарз, ҳам фарз бўлиб қолажагини қаёқдан билсин эди.

— Хўш, булар бурунги, яъни... нодонлар томонидан қўрқувда... кўр-кўрона зарбланган, — учлари саргимтир кишиқларини пирпиратди Фаттоҳ Обидий. — Сиз эса кўра-била, ақлингиз ета туриб, ҳаммасини иштиёқ билан бажаряпсиз. Бизни таклифга кўнмаяпсиз.

— Икки дунёдаям кўнмайман.

— Ҳали кўрамиз, ҳали кўзингиз очилади, — деб у кулимсиради. — Ўшанда биз қўйинг десак ҳам қўймайсиз, ташаббус кўтариб чиқасиз-да, буларни суваб ташлайсиз, яъни эски дунё устидан андова тортиб юборасиз.

Уста муз қотди, жавдираётган, суҳбатни лолу ҳайрон тинглаётган ўгли сари аста жилди, лекин унга қараёлмади, гап ҳам қўшмади, миясини-чатнатиб юборган кесатиқларни гоҳ унақаси, гоҳ бунақасига айлан-тириб неларнидир чамалади, ҳосилани ҳечам ҳазм қилолмади. Афтидан бу дунёдаги яккаю ягона бурчим ақл ўргатишдан иборат деб ўйлайдиган Фаттоҳ Обидийнинг ўзи ҳам энг муҳим жойида янглишаётгандек эди; у шуни тахминлади. Ахир эски дунё дегани ўзи нима? Агар у бор бўлса, борлигини билдираётган бўлса, йўқотиш — андавалаб юбориш ожизу нотавон бандалар қўлидан келармикин!?

— Уста, очикроқ айтинг, сизга нима ёкмаяпти! — бехосдан иккинчи маротаба тилга кирди пакана, ота-бола шундагина унинг товуши гўлабирдан келган йўғон қаддига номувофиқ тарзда бениҳоя ингичка эканлигини пайқашди. — Ғанимни ғанимдай билинг-да! Биз бехисоб қонни нима учун тўқдик? Ўшанақалар таги-туги билан йўқолсин деб... номлари ҳар жойда ханжардек ярқираб турмоғи учун эмас, биласизки, ханжар тўппа тўғри бориб юракка санчилади!

— Эшитдингизми, уста, ҳамма гап бу ёқда, қон тўққанлар ёдини ҳурмат қилиш лозим, — паканани қувватлади Обидий, юзи ёришганча. — Асли, билсангиз, улар сизни деб, эртани деб ўлимга боришди. Сиз эса улар хотирасини хўрлаяпсиз, каззоблар номини баландга нақш этиш билан улар номини тупроққа қоряпсиз. Шу инсофданми?

Шамсиддин сизди: камон ипи бениҳоя таранглашди.

— Отажон! — деди жавдираб.

Бир қатъият, бир беозорлик, бир ҳадик билан йўг-рилган илтижо уста жонини симиллатиб ўтди, ҳар ҳолда ўзига астойдил ичи қўйган, отажон, шўёғи етар, ҳадеб ўчакишмоқдан фойда йўқ, демоқчи бўлган, ҳуш-ёрликка чорлаган ўғлига меҳри товланди, аммо бари бир, у қилган илтижо аллақачон бутун борлигини қамраган оғриқни босолмади.

— Инсофни сендан сўрасам ярашарди, биродар! — сабр қосади тўлган уста Фаттоҳ Обидийни сенлаб юборди. Ҳадеб мени тергагунча аввал ўзингга боққин! Сен ўзи кимсан? Қайси хилқатдан пайдо бўлдинг-у, қайси тоифа, қайси элу элатга мансубсан? Имоним қомил, етти пуштинг кимлигини билмайсан, илдизинг қайси тупроқдалигиниям билмайсан! Айт, сен кимсан, эй нобакор?

Устани сабр-тоқат билан тинглаган Фаттоҳ Обидий туссиз тук қоплаган лаблари бир четини қийшайтириб илжайган бўлди, лекин ажинсиз силлиқ бети қилт этмади, фақат сал ўтиб, чўнқайма соявон-қалпоқ бос-тирилган пешонасининг очиқ жойида реза тер йилти-ради; ундан ҳам кўра шериги хотиржамроқ эди, хозиргина дағдаға ва захарханда билан отилган таъна-дашном ҳеч бировига тегишли эмасдек, неларнидир чамалар эди.

— Чўздингиз-да, — деди ниҳоят Обидий истамай-гина.

— Чўзмаганга қўймадинг, — деди шаштидан туш-май уста. — Худди эгам жами ақлни йиғиб-териб сенга берган-у, бутун курраи арзга улашмоқчисан. Ақлинг ўзингга буюрсин, биродар! Ҳар кимники, озми, кўнми, ўзига етади. Бировнинг ақли билан йўлимни таниб, эртанга етиб оламан, деган одам одам эмас — нокас! Сени кўп тингладим, диққат қилсам, бир тоғдан келасан, бир боғдан! Шундай экан, тошингни тер, сенга ишоналмайман! Янги дунёнгни ёлғон-яшиқ устига қурмоқчимисан? Унақада... умри калта! Янги дунёни кўя тур, хозирча эплаб бирон тузуклироқ банда кўрганда уят қилмайдиган иморат қур, сенга раҳмат айтай! Кейин пешонасига қайси сўзни ёзасан, қайси суратни ёпиш-тирасан, ўзингга ҳавола!..

— Ҳа, сиз... биз ўйлагандан ҳам бошқача, — Улуг-бек мадрасасига қараган бўлиб, пақанага зимдан имо

қилди Обидий. — Пайғамбарлик давоингиз бор, бунақада... келишув қийин. Таклифларимиз эрмак эмас, энди ўзингиздан кўринг, суҳбат чаласи бошқа жойда бўлади. У ер таъмир ташвишидан холи...

Яширмайди, бу фурсатни кўндан кутаётганди, гоҳо пинҳона, гоҳо ошкора тарзда бу кунга узоқ, ич-этини егудек бўлиб ҳозирланди, айни чоқда дардини хотини ва ўғлидан ўлиб-тирилиб яширди, яширди-ю, лекин аллақачон танини Миср дарвеш, Ҳикмат Раҳмон, Умар чол, Муҳаммад Малик, акаси... ёнида, кана-чиёнлар бижиллаб ётган тим қоронғи ва зах ертўлада неча бор ҳол-беҳол тасаввур ҳам қилиб кўрди. Ахийри ҳукм ўқилди, кутилган лаҳзага етди, энди қулоқ қоқмай анчадан буён қучоқ очиб турган масканга жўнайди. Тақдирдан ким ҳам қочиб қутулибди?

Ичи сидирила бошлаган уста довдираб турган ўғлига алланечук мўлтираб қаради. Ёруғ дунёдаги ягона тираги билан хайрлашуви нақадар оғир эканлигини бутун вужуди билан ҳис этди ва бўғзига жовиллаб урилган хўрсиниқдан нафаси қайтаёзди. Видо, нақадар залвар видо! Вақтинчами ёки бир умргами — бу ёғи қоронғи! Энди истаги шуки, онаизорини қийнамаса, доим унинг ёнида бўлса, кейин, қайтадими, йўқми, Улуғ сўзни, бо-бомерос мулк-ва ҳунарни хўрламаса!

Сира кутилмаганда тақдир иккинчи ҳукмини ўқиди: ҳануз чор-ночор жавдираётган Шамсиддин ҳам «таъмир ташвишидан холи» жойга лутфан таклиф этилди ва, шундай қилиб, ҳеч қанақа пандга ҳам, видога ҳам ҳожат қолмади.

IX

Шамсиддин қарорини тез пишитди, бир қадам қолмайман, қайга олиб боришса ўша жойга бораман, дея қатъий ўйлади, ҳалиги таклифдан кейин кўнгли жойига тушди, ўзича шукр қилди. Шўрлик ота эса ичидан зил кетди, ҳувиллаган ҳовлида, бепаноҳ Улуғ сўз ёнида ҳеч нарсадан хабари йўқ Ойдинбиби ёлғизлигини мулоҳаза қиларкан томоғи қақради.

Оғил ичида қовланган хандақни ҳам эслади.

— Шамси, ўғлим, — кечқурун уни бу сирдан воқиф этиб шундай деган эди, — мен борми, йўқми, бохабар бўлгин. Ҳали ҳар калимасини кўзга суртишади. Бу бир томчи, аммо на чора, шунисигаям шукр!

Хандақдаги чиндан бир томчи, лекин умид туғдиради, умидки, тома-тома кўл бўлажагига ишора — агар ҳар ким қўйнида бир донадан асраб қолса қанча-қанча рисола омонлик топади. Афсус, ҳозирча шундан мункир келишаётир, нимаики маъқул келса шуни қилишаётир, бир томонни селу сурон ўпириб кетса чикора! Афтидан, замон зайлига кўра бу кунда у ҳам бир нокасу нотавонга айланмоғи даркор, аллахусус у ҳам минг бир заха ортирган Улуғ сўз бўғзига ханжар ботирмоғи жоизга ўхшайди, дейлик, забардаст пештоқда азалу абад ҳикматидан ҳикоят сўйлайдиган битикларни суваб юборса кифоя-да! Жони тоабат дўзах оташида қоврилиши, имони бир умрлик кемтик азобини тортиши учун шу биргина ношудлик етиб-ортади. Лекин, шукр, у ҳеч қачон бундай илки норавони тутмайди, ори ҳам ғурури асло бунга йўл қўймайди. Фақат у бошқа тарафдан ғам ейди: агар анови олғир бир зуғум қилса биродарларидан бирови бўлмаса бирови жони ҳузурини, кўрган куни ғаниматлигини, йўлига термилиб ўтирган бола-бақрасини ўйлаб қолмасмикин?

Гурс-гурс қадам товушлари ҳар замонда уста хаёлини бўлади, бенажот Улуғ сўз дарди-ташвишидан чалғиб, тагин жимжит ҳовлида ёлғиз зардоб ютаётган, ҳатто қўни-қўшнидан ҳам гап сўрагани ботинмай тўлғанаётган Ойдинбибини хотирлаб эзилади. Ҳар ҳолда ҳозир ҳаммасини ўзи билан бафуржа қадам ташлаб бораётган ўғли таҳликаси зилу замбил юк бўлиб босиб кетаётган эди; бу алам-ангиз уқубатга чидолмасди, чидаши маҳол эди. Пича юришгандан сўнг сал ҳушини йиғди, кўнглига атай хосиятли гапларни солди, шу билан ўзини юпантирмоқчи бўлди, юпанчки, у гўдак, ҳали она сути оғзидан кетмаган, узоқ тутишмайди, бирор масалани сўраб-сўрамай жавобини беришади. Чамаси, ўзини ҳали-бери қўйворишмас, бўйнига ғул ташлаб синовдан ўтказишар, майли, муҳими ўғли, унга омонлик беришгандан кейин ўзини пишириб еб қўя қолишсин ёки тириклай терисига сомон тиқишсин, чидайди, асли бу зерикарли дунёни кўтирда кераклисидан ҳам ортигини кўрди, аччиқ-чучукни роса татиди, мушфиқ Ойдинбиби билан туппа-тузук турмуш кечирди, бу хушсухан аёл дийдори билан баравар меҳрига ҳам сазовор бўлди, алҳосил, бир давру даврон шунчалиқдир-да!

Регистон кунботарида, бир тарафи қамишзор-жарлик харобазорда тошбақани эслатадиган қора машина

кутаётганди; шахристонда мутлақ камёб бўлгани учун дафъатан у кишида ғалати таассурот уйғотар эди. Оралик йигирма қадамча қолганда иккита шарпа кўзга ташланди. Нечундир шарпалар машинадан тезгина узоқлашди. Нураган девор панасига ўтаётган чоғда уларни уста бехос таниди: «Епирай, бирови Шариф урфон, ановиси... уста Ризоми!» Ҳарнечук у ўзига ўзи ишонмади, каловланган кўйи ўша тарафга яна тикилди. Энди ҳеч ким кўринмади. Жимлик чўкди, ҳаял ўтмай чолдевор ичидан бойқуш шовурсиз кўтарилди.

Хотиржамликка берилган ота-болани иззат-икром билан орқа эшикдан киргизишди, пакана улар ёнида, Фаттоҳ Обидий олдинда жойлашгач, тап-тақир бошига кетмоннусха кўкиш шапка кўндирган чувак ҳайдовчи эпчиллик билан газни улади.

Туйқус уста миясини, шаҳар ташқарисига, гадой-топмас томонларга елдириб кетишса-я, деган аламли тахмин чирмади. Хавотири бекорга эмасди: ахир узоққа, масалан, Каттақўргон ёки Қарманага элтиб ташлашса, омонлик теккач, Шамсиддин уйга қандоғ қайтади. Енг ичида ишларини битириб олгандан сўнг бунақа иззатни лойиқ кўришмас, бор энди, болакай, кунингни кўравер, деб кетига ўхшатиб тепишмаса!..

Бахтларига машина узоқ юрмади. Тахминан ўн минутлардан сўнг илгари уста ўтиш-қайтишда кўп бора кўрган, баланд фиштин девори устидан бир неча қатор тиканакли сим тортилган, баҳайбат темир дарвозаси очилиб-ёпилганини биров билиб-бирова билмай қоладиган ҳовлиси сердарахт иморат биқинида тўхтади. Ҳатто қийғир учиб кириши маҳол ҳовли қарийб уч гектарлик майдонни эгаллаганди, у бу кунда унча-мунча толиққан шахристон ҳаёт-мамоти устидан ягона ҳокимдек, алланечук виқор тўкиб, салобат солиб ястанган эди. Нечундир қисиниб-қимтинган уста, қайнаб-тошиб ётган макон бўлса керак, деб ўйлади. Зўрға шилдираб икки ёнга сурилган зил-замбил дарвозадан киргандан кейин эса таажжубланди. Атрофни ўлимтик сукунат қучганди, дарахтлар сокин мунгайган, ерга тўшалган ҳазонлар димоқни қитиқлайдиган ўткир хид анқитар, ҳаво алланечук димиққан, елкадан босаётгандек туюлар, алланарсалар дардчил живирлар, бир зоғ кўзга чалинмас эди.

Ўртада қад ростлаган анчагина мухташам бино пештоқига ҳали ҳар ким ҳам тиш ботиролмайдиган битикда келиштириб иншо этилган алвон шиор илинган эди. Не-

гадир устани бинонинг қўшқанотли қилиб қурилгани кўпроқ қизиқтирди. Чамаси кунботар атай очик қолдирилганди. Кунчиқар тўсиб қўйилган, оқибат кенггина оралиқда изгирин чийиллиб айланар, хазонларни чирпирак қилиб кўкка олиб чиқар, деразаларни зириллатар, ипи омонат шиорни юлиб олмоқчи бўлар эди.

Саҳн хаддан ташқари ивирсиган: кўҳна гишт, занглаган темир-терсак, бўш шишалар, тунука банкалар ҳар жойда хирмондек уйилган, бир чеккада чирик ёғоч-тахта, сим-трос ўрамлари, сал тўрроқда унча чуқур бўлмаган тошқалов ҳовузча, шакли-шамойили бир қарашдаёқ эсда қоладиган ҳовузча устида тўрт ёғоч устунга ўрнатилган баҳайбат бочка...

Пастқамгина темир эшик ёнида уларни йигирма беш ёшлардаги ихчам форма кийган, ўрта бўйли, бақувват, қорақош йигит таёқдек қотиб, ўнг қўлини чаккасига тираб қаршилади. Қовоғи солинган Фаттоҳ Обидий қандайдир ишора қилгандан сўнг у ўзини пича бўш қўйди, худди елкасидан тегирмонтош ағдарилгандек енгил торти, устага деярли эътибор бермай, Шамсиддинга гилайи қараш қилди. Ичкаридан у ўзига ўхшаган ўрта бўйли, кўринишдан жиззакироқ йигитни бошлаб чиқди. Алланарсалар келишилгандан сўнг ота-болани ажратишди: коридордан устани чапга, Шамсиддинни ўнгга етаклашди.

Узундан-узун коридор сокин, димиққан, деворлари эс-ҳушни олиб қўядиган бежирим шиорлару ранг-баранг расмлар билан бошлаб безатилган эди. Сал юрар юрмас бу ҳашам қаршисида лол бўлган уста беихтиёр тўхтади. Қорақош йигит турткисидан ўзига келди. Панжарали тор гиштин зина бўйлаб ажаб бир тубсизликка энаркан эти жимирлади, ўкинди, ўзинимас, бу гўшаи хосда жигарбанди ҳоли не кечишини ўйлаб ўкинди. Ним қоронғиликда ачиган картошка-карам ҳиди аралаш зах ва панг ҳидини туйди. Нимагадир тўқишиб гандираклади. Икки киши рўпара келганда сиғишмайдиган даражада тору коридор сингари узун ертўлада атиги битта муштдеккина чироқча қизариб кўринар, гўё унинг зиммасига ёритиш эмас, шунчаки ўзи бор-йўқлигини билдириб туриш вазифаси юклатилган эди.

Ертўла нарёғида ўлимтик сукунатни бузиб зал эшик гичирлаб очилди, совуқ гишт деворлардан қайтган бўғиқ акс-садо тиниб улгурмай тагин ўшандай овоз чиқариб ёпилди.

Дафъатан ягона нуқтада жамланган кўргилик заҳри-зарбатини энди тугал англаган каби уста оғир ингради; ҳозиргина сандондан олинган, ҳали яллиғи аримаган шамшир юрагини қиймалагандек бир умраниш билан оҳ деб юборди. Ярамагур эшик, ҳайхот, нафақат эрта чирогини ўчирмай ёқиб ўтирадиган азамати бетига, бутун аъмоли-бади, қувончи-қайғуси, чала юмушлари устига ҳам ёпилмадимми?

Қорақош йигит устани нам уфураётган ертўла бўйлаб узоқ етаклади, ниҳоят, бир жойда шарпадек тўхтаб, кўли билан ишора берди, тимискиланиб қулфни очди. у ичкари кирган заҳоти эшикни беркитди, чурқ этмади, кимсан — итмисан ёки битмисан, не савдо туфайли бу гўшани кўноқликка танладинг, демоқни лойиқ билмади, билса — бошида азроил тўқмоғи ўйнайдигандек эди. Фақат эшик қия бўлган чоғ йигитнинг бир маромда ўқдай боқадиган, на ғурур, на ачиниш, на севинч, на қайғу ифодаланган кўзларини кўриб қолди ва унга ҳам осонмаслигига имон ўгирди, қулф шиқирлаб бураларкан, тамом каловланди, темир панжарали туйнукка тикилганча, тақир полга бўшашиб ўтирди.

Ҳали шошиб қолганидан саҳн бўсагадан сал кам бир метрча пастлигини пайқамаган эди, имиллаб зўрға энгандан сўнг қорақош йигит нарвончани чаққонлик билан тортиб олган, лекин буни у эслолмасди. Тақир ерга оҳиста чўккач, бўсага анча баландлигини кўрди, ҳайрон бўлди, бу жойга — чуқурга қай алфозда тушганини ўйлаб ўйи тагига етолмади. Худди қанот боғлаб учгандек эди, алаmidан аччиқ қулимсиди, афти буришди. Яхши ҳамки тепада, шифтга яқин жойда миттигина туйнук кўйишган экан; у ташқари саҳндан анчагина баланд, ана шу жойидан бир бўлак осмон кўзга ташланар эди. Ҳарнечук тўкилаётган бир тутам ёруғлик унга жиндай бўлса ҳам далда берди. Танидаги оғриқлар ҳам гўё бир-бир босилди.

Қанча ўтирганини билмайди, бир пайт тағ-заминига муздак нарса чиппа ёпишди, сесканиб кетди. Қана-чаёнлар хуруж қилиб қолдими нима бало! Илон вишиллаб келдими? Шаксиз, у кўрқувдан титради, лекин инон-ихтиёрини кўрқув ҳукмига топшириб қўёлмасди. Бир амаллаб ўзини қўлга олди ва, билдики, ваҳима солган буткул бошқа нарса: бурчакдаги билакдеккина қувурдан жилдираб сув оқаётган эди. Бу не кўргилик, деди шивирлаб; сўнг сапчиб турди. Нима қиларни билмай га-

рангсиради, ахийри ночорлик билан деворга суянди. Нечта шундай девор бор ўгли билан ўзи орасида? Қани куч уларни ёриб, тешиб чиққани!? Ҳатто буни ўйлашнинг ўзи кулгили! Ажабо, бадқовоқ каталак захми-забти кам экан-да, ёнига бу балони қўшишибди. Шу дамгача бир банда чекига тушмаган бу савдои бедодликка ўзини қаттиқликка урса, вақтинча, ҳа, вақтинча — учидар, аммо ўн гулидан бир гули очилмаган гўдак... тўзим берсин-э! Балки, гумони бекордир, уни муздек бўтана қаърида музлатиб қўйишмас, инсоф қилишар, инсоф! Ахир, Фаттоҳ Обидий нукул шу ҳақда, минг-минг йиллар давомида фақат жафо орттирган дунёни онадан қайта туғилгандек қилиб тоза йўрғакка топшириш хусусида мароқ билан сўзлайди-ку!

Ҳозир Шамсиддин нималарни ўйламоқда?

Аввал оёқлари, кейин бутун танаси карахтланган уста бу саволга жавоб тарзида алланарсаларни тахмин қилди, тахминки, авваламбор ҳаммаси ўзига рост келмагани — ўзбилармонликка муккасидан тойди, мен нимани билсам шу амал, деди, бу билан гўё жар лабига бориб қолган аравани шартта тўхтатди (қошки!), йўқ, аттангки, аксинча, ўша юмушни эпложмагани устига ўзи ҳам ўша арава билан қуламоқда! Нимасини айтасиз, индалло, бошидан қадамани билиб ташлаганда, ҳеч қурса ановилар билан муросаи мадорага борганда... отинг ўчкур манави гўшаи қаттол ҳатто тушига ҳам кирмасди, бу тарафларга на ўзи, на ўгли сояси йўларди, шу паллада иккалови муздек бўтана ичидамас, Ойдинбиби пиширган мазали хўракни паққос урволиб иссиққина тўшакда хузур қилиб ётарди. Мана шу хузурдан айри тушган Шамсиддин, вужудини ўровга олаётган лойқага термилганча, ота шаввоз ўжарлиги ва хомхаёллигини чиғириққа солаётгандир, дунёдан бешиб, яхши-ёмондан тониб, хўнг-хўнг йиғлаётгандир. Шаксиз, бу хил ўйлов уста учун беҳад оғир, лекин, бахтига Шамсиддин унинг тахминидан тамом йироқда эди, бу ёғи энди ўзимга боғлиқ, дея тумишиб ўй сураар эди, сабр қиламан, ўлсам-да ён бермайман, бечора дадам қандоғ қиларкин, қари одам охиригача чидармикин, қизиқ, ҳозир у нимани ўйлаяпти, менимча, ановилар ҳар нарсани сув билан ювиб, сувга бўктириб юбормоқни мўлжал қилаётганини...

Ажабо, чиндан ўша лаҳзада уста худди шунга ўхшаш фикрдан тажанглашаётган эди. Тепада турган ўзи ким? У нимага эришмоқни мўлжаллаяпти? Мақсад фақат

чўктиришми? Наҳотки, бари шу хил тугайди, шу хил якун топади? Ҳар ҳолда ибтидо ўзгача эканлигини тақдир буткул унутиб юбормагандир. Бунга у ишонади, умид боғлайди, бехосдан бутун сезгилари гувиллаб ишлайди. Ана шунда кечмиш лаҳзалар гулдуриси бир некбин оҳанглар билан йўғрилиб эшитилади. Адашмаса бу гулдирос жони-жаҳони қаторига Қаламни, Қонуни муборакни, Улуғ сўзни тоабод қўйган Мўйсафид жилловини бўшатворган талғир туя туёқларидан бодрайди. Шундан сўнг назарида талғир туя шу томонга шамолдек олиб келаётгандек туюлаверади, ҳатто чол билан жонивор қадди-бастини ҳам аниқ-тиниқ кўргандек бўлади. Нимагадир интиқ туя соҳибини миндириб чопади, лўкиллаб чопади, йўрғалаб чопади, ниҳоят, шаҳри саодатмандга кириб келади. Шаҳри саодатманд кўчаларини кезиб Мўйсафид қози Раҳмонни излайди, Улуғ сўзни тоабод авайлаб асраш ва мангулик ихтиёрига топширишга ваъда берган мухтарам зотни сўроқлайди. Аршу аъло ёрлақаган кабир инсон рихлит сафарини ихтиёр этганини билиб қайғуради, сукутга кетади. Ахийри қози Раҳмон ўгитларини сувдек ичган қобил фарзанд ҳузурига шошилади, йўлда тўхтатиб айтишадикки, эй донолар доноси, сен муқаддас мулкни паноҳига олган бандани билан дийдорлашмоқ қасдида минг йил йўл юрдинг, кўп афсуским, бу ниятингга етолмадинг, ул банди бақо сари юзланди, агар бу фурсатда меросхўр билан учрашмоқни мурод қилган бўлсанг, тагин адашибсан, негаки, қимматни арзон қилишни сўрашганда у кўнмади, шу боис шайтони лаъин хилватгоҳида феълига ярашасини тортадир...

Ана, туйнукда жунжиккан туя тумшуги...

«Жонивор, келдингми, бор, нафасинг билан Шамсини исит!»

Уста гўё тикка турганча алаҳлар эди; бу босинқирашга ҳам ўхшайди. Бутун тани карахт, шукрки, шуурида биргина учқун йилтирайди, ора-сира қайдалигини шу учқун эслатади. Бари бир совуқ каталақда, жимир-жимир қилаётган бўтана ичида юрак ҳовучлаб турганига ишонгиси келмайди. Ахир не гуноҳи учун бунингдек бедодликка маҳкум бўлиши керак? Бу инсофдан эмас, ёруғ дунёда у ҳали бир бандага ҳақи-ҳаббини едирганини эслолмайди, тавонига бирда-ярим тикан кирганини билмайди. Нега энди хўрлик ютади? Йўқ, у қаттол ихота комида эмас, аршда турибди, арш ҳар нега қодир, дея

имон ўгириб турибди. Еттинчи осмон, беҳудуд маъво! Ҳозир ўзидан имдод бўлади ва хизматга шай малоикалар ўглини ҳам фароғат маконига чорлайди; ўгли ҳам арш жамолига етишади. Фақат амру фармонга илҳақ фаришталар қани? Уста иштибоҳ билан пичирлайди, алҳол, еттинчи осмонда эмас, аллақачон тун пардасига ўралган туйнук қаршисида жавдираётганини, залвар девор елкасидан босаётганини ҳис этади. Бора-бора девор танини мажақлаб ташламасайди. Агар ўгли ҳам шу аҳволда бўлса... парвардигордан астойдил ранжийди. Гўдак нарса қанчага чидайди. Тип-тикка тура-тура ахийри ҳолдан тойиб қулайди-да!

Отаси хаёл қилган каби чиндан ҳам Шамсиддин оёқда эди, у ҳам деворга суяниб олган, гоҳ ўннга, гоҳ чапга қийшайиб қолар, йиқилай-йиқилай деганда зўрға ўзини тутиб оларди. Қаршисида ғира-шира туйнук бўзарада, шу туйнукдан у аршгамас, ёруғ дунёга чиқиб олишни чўтлайди. Агар бу насиб этса тўппа-тўғри уйларига чопарди, ўзини онаизори бағрига отарди, сўнг чўғи ҳил бериб турган сандалга музлаган оёқларини тикиб, ҳузур билан овқатланарди, қорни тўйгач, ўтирган жойида чўзилганча, уйқуга кетарди. Ия, отаси-чи, отасини унутиб қўярмиди?

Алҳол, бу паллада отаси аршдан тушиб гунг каталагига кирган, худди Шамси сингари ҳовли-жойи, рўзғори, ўзи ўрганиб қолган ўлан тўшагидан бўлаги бекорлигини ўйлаётган эди.

Муштипар Ойдинбигига тўзим берсин!..

Туйнук сал оқарди. Ғира-шира кўланкалар ғивирлади. У фақат кўлларини қимирлата олди. Бўтана узра пуфакчалар юзар эди. Эринчаклик билан шуларни кузатди. У ҳам пуфакчаларга ҳасрат қилаётгандир, деган фикрдан бўғзи куйишди. Энди эшикни тезроқ очишса, у қанот қоқиб ташқари чиқса, ўглини кўрса! Лекин эшик тик этмади. Туйнук эса ёришаверди, шу асно сув сатҳи пасайди. Аста-аста титраётган уста истиғфор келтирди, бу не ўйин, не каромат, деди пичирлаб, чиғириққа тушгандек буришди, қабзият ҳолини танг қилганидан қулала бўлди.

Тушга яқин эшикни очишди; кўлида калитни айлантириб ўйнаётган қорақош йигит афтига тик қарашни истамай уста тўнгиллади, бўсағада кутилмаганда пайдо бўлган нарвончадан зўрға кўтарилди. Ҳар ҳолда йигит аҳволи ночорлигини тушунди, нарироқдаги кесакиси

елка тегар даражада тор ҳожатхонани ижирғаниб кўрсатди. Лапанглаб бориб уста қабзиятдан қутулди, қайта-сола йигит пинжига суқилди, ёлворди: мусулмонга ўхшайсан, айт, ўғлим ҳам шунақа ўрадами, ёрдам қил. бир кўрай, яхшилигингни унутмайман. Ҳамон калит билан машғул йигит лаб ёрмади, ола қараш қилди, имо билан ташқарига бошлади.

Уста биргина тилакда эди: ўғлига омонлик тиласа!..

Кимдан тилайди? Ҳамиша илжайиб турадиган Обидийданми?

Йўлақлар жимжит; худди атрофда сон-саноксиз товуш ютадиган қурилмалар ўрнатилган, шулар кеча-кундуз бу бино ичкари-ташқарисиди бир маромдаги сокинликни таъминлар эди. Айниқса учинчи ошёнага кўтарилганда уста ертўланикидан ҳам теранроқ сукунатни туйиб тамом эсанкиради, шу сабаб бўлдимиз ёки нуқул ўғлини ўйлаганиданми, қўшқават деразаларига духоба парда тутилган ёп-ёруғ ва иссиқ хонага кирганда бурчакда ҳайкалдек қаққайган Фаттоҳ Обидийни дафъатан кўрмади.

— Кўз тегмасин, уста, чиройингиз тетик, — ўриндиги томон ўтди Обидий.

Уста индамади, ичида кулди. Толғин нигоҳи билан саранжом-саришта хонани бирров сайр қилди, ахийри нигоҳи қоғоз-дафтар тахламлари тартиби билан қўйилган узун стол чеккасидаги машрабага ўхшаш шиша идишда тўхтади.

— Хўш, умид қиламанки, жой-жалолимиз сизга маъқул!..

— Ҳа, — деди уста бўзариб.

Сўнг, полга гурсиллаб қулашдан ўзини зўр-базўр тийиб, узун тунда безовта қилган ўйга чалғиди, ўйки, одамзод қодир куч — ўрни келса тошда гул ундиради, эгам карами билан хунрезликларни дафъ этади, қаҳр ва жаҳолат устидан тантана қилади, ҳайҳот, ўрни келса боғу роғларни тиканзорга айлантиради, бир-бирини хўрлаш учун ҳеч нарсадан қайтмайди, керак бўлганда ҳаётнинг ўзини, сиғинишга ярагулик жами эзгу унсурларни иккиланмай қабоҳат қаърига мангу ташлаб қўяди.

— Биродар, ўғлим қани? — деди уста жавдираб. — Қўйвордингизми?

— Ўғил... э, ўғил... лекин аҳволи яхши, — ўрнидан туриб кетди Фаттоҳ Обидий. — Хавотир қилманг. У биз-

гаям фарзанд, уни сиздан ҳам ортиқроқ суямиз. Шундай экан, тақдирига жавобгармиз.

— Худо ҳақи, уни бир кўрай!..

— Албатта. Фақат кейинроқ.

— Илтимос, айтинг, унга егулик беришсин.

— Ана холос, уста, уялмайсизми? — беихтиёр қўларини ёзди Фаттоҳ Обидий. — Шуям ганми? Ишонинг, ўғлингиз жаннатда яшаётгандек яшаяпти, егани олдида, емагани кетида. Қани, яқинроқ келинг, ўтиринг. Ҳа, ҳа, шундай... Хўш, балки эрта-индин уни онаси олдига жўнатворармиз. Бола нарсани ушлаб ўтириб нима қиламиз. Бу ёғи бир оз сизгаям боғлиқ...

Бандаси доим илтифот гадоси, айниқса нималиги номаълум дарду ғам чангалига тушиб турганда такалдуфдан осонгина эрийди; ҳозир ўғли аҳволдан сал хабар топиб, мароми билан айтилган бир оғиз «ўтиринг» деган сўзни эшитгач, уста тетиклашди, тани илигандай бўлди, курсига аста чўкаркан, идишга узалгани, стаканни тўлдирганини сезмай қолди.

— И-и, уста, шошманг, — деди Фаттоҳ Обидий ташвишли оҳангда ва устанинг билагидан тутди. — Кечаги, эскирган. Сиздай одамга... яхшимас. Ҳозир айтамыз, янгилашади.

Таомил устанинг жони, шу сабаб мезбон иримидан ранжимасди, зеро, билардики, идишда кечадан қолган оби зилолда шайтони лаъин ғусел айлайди...

— Шамсибой шўхроқ экан-да, а, уста? — Фаттоҳ Обидий дераза раҳидаги қатор гултувакларни ҳалиги стакан билан ҳузур қилиб суғорди, кейин бирдан ташқарига тикилиб қолди. — Ана ошналарингиз, хоҳласангиз кўринг.

Дафъатан юраги гумириб кетган уста оғир-оғир қадамлар билан деразага яқинлашди. Кечадан бери у ошналари дийдорига етишишни орзу қиларди, лекин ҳеч қачон уларни бу аҳволда кўраман деб ўйламаганди. Чарх аямас, экан-да, деди ичида ва беихтиёр ўзини баландда, оппоқ пар тўшакда чўзилганча пулисирот кўпригидан ўтолмай ўт ичига думалаётган гуноҳкор бандаларни таъна-тахқир нигоҳи билан кузатаётган малоикадек ҳис этди. Таажжуб ичра мезбонга ўгирилиб қаради, мезбон хотиржам, чеҳрасида на ранж, на азият, ҳануз мириқиб гул суғорарди; кузги изгирин ва намда дилдираб ётган ҳовли билан сариқ чақалик иши йўқ эди, бир баҳонада у ёққа шунчаки назари тушиб қолди. Унингча

қўлларида кишан билан пакана етовида қаёққадир шалвираб бораётган бандалар босриққанда элас-элас кўринадиган шарпалардан фарқ қилмасди, ваҳоланки, аллақачон бу гўша тутумига мослашаёзган ана шу шарпалар устага жон қадар яқин, бири — газал ва китобат адоси Ҳикмат Раҳмон, бири — борини бой бериб тагин бу кўйга тушган мулла Ражаб, бири — Улуғ сўз Қалам билан Қонуни муборак қовушган қуни туғилганини гўр лабида ҳам такрор қилишга ҳозир мулла Аҳмад, бири — Муҳаммад Малик, бири — уста Қурбон... борингки, у қачонлардир суянган тоғлар тизилиб, бири-бирини танимай ёки танишни истамай, сукутга толиб судралишар эди. Агар Салоҳхўжа Ургутий рихлат сафарини ихтиёр этмаса... Шулар қаторида бўларди-да!

— Олдиндаги Ҳикмат Раҳмон, биласиз, ўзини замонанинг пешқадам шоири санайди, — мийғида кулди Фаттоҳ Обидий. — Сиз қандай фикрдасиз?

— Шоирлигидан хабарим йўқ, — деди уста кўрслик билан.

— Зоғлар жонни безор қилди, депти бир шеърда кўрнамак ва обрўли газетда бостирипти, — энди мезбон овозида очиқ иддао бор эди. — Сизнингча у зоғлар деганда кимларни назарда тутган? Кўпам гўл эмасмиз, анча нарсага ақлимиз етади.

— Сизни гўл деганнинг ўзи нодон!

— Ҳа, эҳтимол, шу... Кейин десангиз шоир гуноҳидан ўтмоқчи бўлдик, лекин қани йўлга юрса! — Фаттоҳ Обидий деразадан четлашиб нари-бери юрди. — Хўш, уста, ҳарқалай сиз эсли одам, шеър ёзадиган телба эмасиз, бизни осон тушунасиз, деб умид қиламан.

— Ие, шеър ёзадиганлар телба бўлса... бу дунё ўзи тугабди-да! — деди уста ғашланиб. — Онадан туғилиб шеър кўчасидан ўтмаган, лекин ҳар мўйғача телбалик иллоти сингиган суллоҳларни мен сизга истаганингизча топиб бераман!

— Кўйинг, қўйинг, — деди Фаттоҳ Обидий ҳукм оҳангида. — Ҳозир гап бошқа нарсада, сиз бизни тушунсангиз, талабимизни... йўқ, майли истагимизни...

— Ҳозирча битта талабингизни биламан, калламни сапчадек узмоқчи бўлишса ҳам уни қилолмаслигимни айтдим, — «шарпалар» иморат панасига ўтиб кетганини кўриб хўрсинди уста. — Қани, бошқасини эшитай, агар суягимга ўтиришса... билмадим.

— Ҳозир узоқ ўйлайдиган замон эмас, уста.

- Замон ўз йўлига, мен имонимни биламан.
- Сизни бу ерга келтирган имон эмасми?
- Балки...
- Чўзмайлик, ишим зарур, бир мажлисга боришим керак, — у жойига ўтирди, бўш стаканни гир айлантириб қараган бўлди. — Анҳордан чиқарилган китобларни кимларга ташигандисиз?

Хануз уста эътибори ҳовлида эди, ошналарим изларига қайтишармикин, йироқдан бўлса ҳам уларни тагин бир маротаба кўриш насиб этармикин, деган илинжда типирчилаётган эди; томдан тараша тушгандек берилган сўров ўй-хаёлини пардек тўзитди. Ҳатто хиёл сесканди. Рўнарасидаги бандани зийрак сеҳргарга менгази. Ёки, нима, у қушми? Баландга парвоз қилиб, ерзаминда кечаётган ҳар бир ҳодисотни кўриб-билиб турадими? Йўқ, у қушмас, учмайди, унақа хунари йўқ, фақат... сон-саноксиз кўз-қулоғи бор, бирови пакана бўлса, бирови Шариф урфон... Ахир ўша куни муаллим тимискиланиб келмаганмиди Шамсиддин мактабга бормаганини баҳоналаб?

— Ҳеч кимга ҳеч нарса ташигганим йўқ, — деди уста узиб. — Тан оламан, пича кўмдим, лекин, қайга кўмганимни айтмоқчи эмасман.

— Айтиб ўтирманг, биламиз, мулла Аҳмад билан... оғилда... А, шундайми? — деди у хушчақчақлик билан. — Биз фақат кимга ташигганингиздан доғда қоимиз. Шуниям билсак... Ҳозирча Муҳаммад Малик билан уста Қурбондан гумонсираяпмиз.

— Улардан гумонсираб бекор қиласиз.

— Қайси бири бўлса ҳам мулла Ражаб оқизган қуръонни топиб яширган, — қовоқ солди Обидий. — Балки ўзингиз... гум қилгандисиз. Бари бир топамиз, қўймаймиз. Ундан кўра... айтинг. Гуноҳингиздан кечамиз, ўғлингизни...

— Худо ҳақи, уни бир кўрсатинг.

— Шошилманг дедим-ку, — унинг юзига устага та ниш хайрхоҳлик белгиси қалқиди. — Сиз аввал... бизга сал қайишинг, ана ундан кейин ўғлингиз билан бемалол кўришавермайсизми?

— Мен ҳеч кимга ҳеч нима ташигганим йўқ!

— Чакки, чакки!..

— Ишонасизми, йўқми, ихтиёр сизда.

— Агар ўзингизда бўлса... қайтаринг.

— Уни акам оқизган.

— Тўғри, лекин...

— Акам сизни деб қилди. Ана аҳволи!

— Мулла Ражаб сиз ўйлаган одам эмас, ҳар битта туки қуръон измида, шу аҳволда у... оширманг, — таасуф билдирди Обидий. — Ҳа, айтганча, биз унга ҳам яхшилиқ қилмоқчи бўлдик, лекин наф бермади, — у лабини ялаб қўйди. — Такрор айтаман, кимики бизни тушунса, гуноҳидан кечамиз, ўзбошимчалар додини тингламаймиз. Илтимос, сиз акангиз хатосини такрорламанг, сиз билан очиқча...

— Акам сизга қайишган эди. Қани гуноҳидан ўтганингиз? — мезбон сўзини кесди уста. — Қуръонга юкунса нима бўпти, бир дўқласангиз шуниям йиғиштирарди. Сиз учун муҳими бошқа-ку, яъни раъйингиз, у раъйингизга юрган эди.

— Раъйимизга юрган одам ертўласидан мана буни топдик, — Фаттоҳ Обидий ғаладонидан муқовасиз китоб олиб узатди. — Асраб қўйган экан. Бир донаям қолдирмадим, деб суюнчи ундирувди. Кўзимизга чўп суқипти.

Уста рисолаани варақламай таниди: акасиники! Эвоҳ, бу не ҳол, шундай ноёб мажмуани хароб қилишти-ку! Эсида, уни тартибга солгунга қадар жони-жигари хуну бийрон бўлган эди, беҳисоб тунларни шам ёруғида бедор ўтқарган эди, ниҳоят, шойи саҳифаларни пурмаъно масала-қоидалар билан тўлдиргач, қайта кўчириш учун шаҳристоннинг энг дидли хаттотига топширган эди, бу нозик юмушни бениҳоя қиёмга етказиб адо этган беназир хаттотни тилла ақчалар ва лутфу карамлар билан сийлаган эди. Чарх ҳукмини қарангки, олиму фозил иниси билан ғўр жиянлари тақдирини анҳорни тоширган, тегирмонни тўхтатган қоп-қоп жилдлар эмас, қандайдир ният билан пана қилинган мана шу бир дона махтутот ҳал қилибди. Не маъно беради бунингдек савдои қаттол, эй парвардигор? Неча минг йил муқаддам Қалам бино айлаган мантиқ қўрғонига шикаст етмаётирми?

— Биродар, буни олиб қолган экан, бирор сабаби бордир, — ниҳоят уста бошини оғир кўтарди. — Буни ўзи битган, шунинг учун ҳам кўзи қиймаган. Сиз билмайсиз, акам ҳисобда олим, неча йил игна билан қудуқ қазигандек қилиб илм ўрганди, шу илмни ўзим билан тупроққа олиб кетмай деган ўйда... мана шуни иншо этди.

— Шундай демайсизми, уста? Мана бу янгилик! — чимирилди Фаттоҳ Обидий, юзига қон тепди. — Ўх-хў!

Олим? Жуда соз! Менимча олим дегани фақат ҳисобга ўралишиб қолмайди. Тўғрими?

— Кучи етгани шу, — деди уста ўйлашиб.

— Олим одам... тинмасак келади.

— Илмда тинмасаклик нима қилсин?

— Ҳа, балки... Хўш, қани, мана буни ичворинг, — Фаттоҳ Обидий стаканни тўлдириб узатди, уста терс ўгирилди. — Ихтиёрингиз. Нима деятувдик? Ҳа, олим бўлса... ҳам битгани, ҳам айтгани... Қани, давом этинг, энди охирига етказишингиз керак.

— Нимани? Астоғфурилло!..

— Акангиз ҳисобдон экан, гапдон эмаслигига ка-филмисиз?

— Арқон бунча узун ташланганини билмабман.

— Шунақами? — негадир бўшашди мезбон. — Тузук бошладингиз, бу ёғи сал... Ҳа, майли, аста-аста тил топишамиз. Шошиб нима қилдик. Ҳозир боринг-да, мириқиб дам олинг, мияни тинитинг, эрталаб тайёр жавоблар билан келарсиз!..

Калласи ғовлаб бораётган бўлса ҳам гоҳ кулиб, гоҳ қовоқ солаётган мезбон нимага шама қилганини илғади ва чўғ тўккан каби аллақаридир жизиллаб кетди. Сир бой бермай қандоғ одамлигини чама қилди, чамаки, Фаттоҳ Обидий хоҳиши билан ўчакишмоқдан ҳам хатарли — наҳотки малъунман, йўқ, бундан худо асрасин, фақат ҳамду сано билан кун ўткармадим, одамлар кор-ҳолига ярамоқ пайида бўлдим, яхшини ёмондан ажратдим, ёвузга фақат ёвузликни лойиқ билдим, шундай экан, энди ўзни аросатда тутишдан не наф, бас, қандоғлиги номаълум кўчага чорлаётган кимса бўғзига дудами қаттол бўлиб санчиламан...

Х

Фаттоҳ Обидий шундоқ биқинидаги деворга қўндирилган тугмачани аста босди; лекин ҳаракати, ўзини тутиши асабийроқ устага зимдан тешиб юборгудек нигоҳ қадаган эди. Ҳатто беихтиёр енгил хўрсинди, бу одам тош, деди ичида, тошдан ҳам бешбаттар, йўриққа солгунимча она сутим оғзимдан келади. Хаёлини бўлиб давангирдай бир эркак кирди. Тахминан у қирқларни уриб қўйган, бети думалоқ, бўйни йўғон, қизғимтир мўйлаби ярашимли, алҳол, таомилдаги эҳтиромни адо этмоқ учун остонани шунақа гурсиллатиб тепдики, дераза ойналари

тўкилгудек зириллаб кетди. Афтидан у ҳалиги қорақош йигит билан ўрин алмашинган эди, у ҳам сўз қотмай, имо билан иш битириш ҳавосини олган экан, Обидий дағал товушда буйруқ бергандан кейин, устага чапанича қилиб чап қошини учирди. Уста маъно уқиб ташқарига йўналди, остона ҳатлаётиб Обидийга ёлборди, болагинамни қўйворинг, майли, кейин истасангиз жонимни берай, деди, жавоб ололмади.

Ўтинчи бекор кетганига ўртаниб, бўшашиб, йиқишига сал қолган бўлса ҳам уста ўзини дадил тутди. Давангир эркак изидан бардам бораркан, айти фурсатда палапони қайсидир хоналардан бирида, тиз чўкибми, қад букибми, курсида омонат қўнибми, пайдар-пай ёғилаётган саволларга жавоб беролмай, армонга айланган некбин кунларини, онаизори ва ўзи меҳрини, гавжум кўчаларни, сершовқин Регистонни, ўйинқароқ тенг-тўшини кўмсаётганини бир сезимлар билан сизди. Ва кўп бор асқотган идроки тағин алдамади; давангирга эргашиб ертўлага тушаётганда ўғли зина яқинидаги торроқ хонада важоҳатидан бир маъно англаб бўлмайдиган пакана рўпарасида бўздек оқариб турар, алкаш-чалкаш саволлар миясида чириллаб айланарди, бутун борлигини беҳудуд қуюн ўраб-чирмагандек эди. Жавобга эса ҳоли келмасди, умуман, у жавоб ҳақида эмас, биттаун битта муроди ҳақида ўйларди, муроди — кимлардир дўзахдан кўчириб келган бу гўшадан тезроқ қутулиш! Аммо арз-доди тангрига етмоғи маҳол, на иложки, ҳатто падарига ҳам етмади, падари уни паналаган эшик тагидан битта-битта юриб ўтди, сўнг зина билан энди.

Ертўла сокин, дим, ҳалиги чироқча қизғиш нур сочади; зах ҳиди аралаш ачиган картошка ва карам ҳиди анқиди, димоғи ёрилгудек бўлди, аянчли, лекин таскин бераркан, борлигини билдирипти-да, деган мужмал фикрга борди. Давангир ҳануз чурқ этмасди: ҳатто унинг қадам товуши ҳам эшитилмасди. Шошдимиди ёки қоронғида яхши кўрмасмиди, ҳар ҳолда калитни қулф тешигига тиколмай роса куйманди. Мум тишлаб олгани билан калласида минг хил хаёл ғужғон ўйнаётгандир. Ҳарнечук одам-а! Лекин, тавба, нечун булар ҳаммаси икки томчи сувдек бир-бирига ўхшайди?

Қулф ўжарлигини қўймади, шунда ҳам давангир имиллашдан нари ўтмади. Жаҳл ҳам қилмади. Кўнгли алланечук чучмал тортаётган устага шуниси қулай эди.

Бўтана билан тўладиган каталакни қайтиб кўрмаса яратганга ўлгунича шукрона айтарди. «Қалит бегона шекилли, илойим очолмай тириш», деган ўйни қилиб ичида кулимсираркан, ертўла нари тарафидаги зинадан аллакимлар дукир-дукир тушаверди. Муздек деворга уста беҳол суянди. Танида ажаб бир сезим уйғонди, ўзича ҳукм қилдики, шулардан бирови ўғлим! Ҳозир ўша ёққа ўқдек отилади, бориб, бир кечани минг кечадек чийралиб ўтказган, аллақачон ранг-рўйи қахрабодек сарғайган жигарини бағрига босади, шундай босадики, ҳеч қандай куч қайтиб бағридан айиролмайди.

— Да-да-а! Да-ада-а-жоо-он!..

Қичқириқ жуда олисдан акс-садодек келаётган эди. Уста овозни таниди, «Жоним, тирагим!» — деб ширлади.

Сўнг ним татир қоронғиликда илғадикки, болажони тўлган, тўлиб кетган, фақат паққа ёрилмоғи қолган, ажабмаски, энг сўнгги кучини тўплаб ўзини ҳар ёнга урмоқда, қўйворинг, дадажоним олдига кетаман, деб ялинмоқда, лекин чангак каби қаттол қўллар болажони жонини бўшатмайди, болажонини исканжага қаттиқроқ олади, бир зарб билан бетон каталакка улоқтиради. Бунини у ўз кўзи билан кўриб турди, жони ҳалқумига тиқилди, давангирдан сўрамай-нетмай, ўша ёққа югурди. Ниҳоят қулфни бўйсундирган давангир уни фавқулодда бир чапдастлик билан тутди, жаҳд билан бир силтаганиди, боши деворга гурсиллаб тегди. Кейин у ўрага учиб тушди, ўзини билмай, юзтубан анча ётди.

Хаёлида алланарсалар жимир-жимир айланарди, эҳтимол, ўзи ўша жимир-жимир ихтиёрида эди, кўнгли бир ағдарилди, кейин оғриқ туйди, энг охири аллаловчи бир роҳатга чўмди. Кўпдан бундай роҳатга берилмаган эди, аъзои бадани бир ғалати момикқа чулганган эди, момикни ушламоқчи бўлди, лекин ушлолмади; бир жиҳатдан бу осуда кунларидан қолган хотира янглиғ умидбахш эди. Бас, умид қилиш керак, умид!

Қутилмаганда у зарб қилди ва зил каталакни елкасига даст кўтарди. Рўпарасида бир олам очилди, билдики, бу бир пайтлар қози Раҳмон мурувватли Мўйсафидни учратган даштнинг ўзгинаси эди. Дашт беҳудуд, сокин, тип-тиниқ шуълага кўмилган, шуълаки, Қаламга ҳамдам, Қонуни муборакка, Улуғ сўзга ҳамдам! Алҳол, Мўйсафид ҳам талғир туясини шу томонга йўрттирар эди, унинг изидан мўмин-қобил бўлиб қолган акаси, сал-

ласини ечиб ерга отган уста Қурбон, қуръони шарифни бағрига босиб олган Умар чол, зоғу андалибга таъриф берган Ҳикмат Раҳмон... умтилар эди. Фақат улар орасида ўгли кўринмади. Азамати қаён қолди? Ахир ҳалигина овозини эшитмадимми? Э, дариг, нечун товуши бунчалар мискин? Ўзингдан умид, ўзинг уни паноҳингда асрагайсан!

Тўда-тўда югураётган бандалар дарёи азимга йўлиқишди, лекин ортга қайтишмади, ўзларини тўлқинга уришди. Қўрқувни тамом унутган уста ҳам шундай қилди ва... тани нақ музга айланди. Қўзини очса, қувурча жилдирайди, бўтана аста-секин гужанак танини ўровга олаётган эди. Тирсагига тираниб кўзгалди. Бурилиб туйнукдан қаради. Бир бўлак сокин осмон бўз рангда эди. Еруғ дунёдан шу парчани раво кўргани учун тангрига яна бир қарра шукрона айтди. Сўнг Мўйсафидни миндирган туя бўзлаб юрган даштни хотирлади, деворга суянган кўйи туйнукка қора парда тортилишини кузата бошлади.

Эртаси куни йўқлашмади, ҳатто ташқарига ҳам олиб чиқишмади; бўтана ҳам қилт этмай жойида турди. Аъзои бадани тамом яхлаган эди, аста-аста сўлаётган сезги ва хиралашаётган тасаввур билан туйнукдан осмон бўлагига тикилишнинг қизиги ҳам, маза-матраси ҳам қолмади. Қимирлашга кўрқарди, бу чексиз азоб эди. сал тебранса ҳам худди мингта игна тавонидан тортиб то калласигача бирдан санчилгандек бўларди. Тасаввурида ўгли ҳам игналар қуршовида эди, игналар билан хол-беҳол олишаётган эди. Гўдаккинани бу азобдан қутқариш учун қанча умри бўлса барини беришга тайёрлигини ўйлаётганда эшикни шанир-шупир очиб, уни имижим судрақлаб кетишди; ертўла адоғидаги сохти-салобати бошқаларидан кескин фарқ қиладиган баланд ва энли эшикдан нуқилаб киритишаркан, ток ургандек, сурат бўлиб қолди.

Уста яна ихтиёрини ҳалиги живирлашга топширгандек эди; теvaraгига алангларкан негадир аввалгидек кўнгли ағдарилди. Хонада бадбўй ҳид ўтириб қолгандек эди. Лекин асосий гап бунда эмасди, гўё дунёда неки кўрқув ва итоат ҳиссини кўзгайдиган нарса бўлса — барини, ҳа, барини шу ерга ташиб келтиришган эди, борингни, бунда сими аллақайси бурчакка пинҳона уланган ўтирғични ҳам, резина тўқмоқни ҳам, пўлат гавронни ҳам, кўн арқону қамчини ҳам учратиш мумкин эди.

Айтиш ноўнгай, лекин айтмаса бўлмас: ўртада саҳнга қиялатиб ўрнатилган нарвонсимон қурилма хонани ўзгача салобат билан тўлдиргандики, қолган нарсалар унинг пойида сариқ чақага арзимайдигандек бир таассурот қолдирар эди.

Хона бўйлаб тўрт киши тимискиланади. Афтидан пакана ҳокими мутлоқ эди, у бир четда савлат тўкиб турар, ҳар замонда тушунуксиз тилда фармойишлар берар. ҳар сўзи оғзидан чиқар-чиқмас бекаму кўст адо этиларди. Мана, у қалингина лаби четини чап томонга қарата учирувдики, хизматчилардан бири устани симли ўриндиққа қўғирчоқдек буклаб ўтқизиб қўйди, сўнг ўзи тепасида симёғочдек қаққайди.

Аввал уста ҳеч қанақа хаёлга бормади, ҳалиги тепасига булутдек соя солгандан кейин нимадандир гумонсиради, ажалига интиқ бўлиб калима қайтарди. Ҳозирча ажал уни аяди, бундан сармаст бўлган каби ҳушидан оғди, гўё тақир саҳн гувва кўтарилиб чаппасига тўнтарилиб тушди. Тани зил юк тагида қолди. Кимдир аввал аста, кейин қаттиқ силкилади, қараса, ё фалаксан-а беш қадамча нарида — мулла Аҳмад, илгариги қадди. ранг-рўйи, шахтидан асар ҳам йўқ, туртса йиқилгудек...

Уста тамом бўзарганча олға интилди. Чайир қўллар тагин қўғирчоқдек буклаб ўтқизиб қўйди. Алҳол, яна ҳуши оғди, яна саҳн тўнтарилиб тушди ва анчадан кейин қуппа-қуруқ силласи қолган муғаннийни ҳалиги нарвонсимон қурилмага юзтубан ётқизишганини зўр-базўр кўрди. Йўқ, қараёлмади, захар ютгандек буришиб. терс ўгирилди. Сўнг резина тўқмоқча вишиллаганини ва ўктам ингранишни эшитди.

Ноилож уста эгамга ўтинди, узоқ ўтинди, кейин нима бўлганини унча эслолмайди, қачондир ҳушини ўнглаганда ёсоғи қаттолда афт-ангори тамом ўзгариб кетган Ҳикмат Раҳмоннинг мўматалоқ танаси беҳол тўлғанар эди.

Эпчил хизматчилар Ҳикмат Раҳмонни тургазиб олиш учун зўр бериб уринишди. Лекин кўхна дунёни ва шаккок бандаларни бало-қазодан фақат Улуғ сўз қутқариб қолишига имон ўгириб келган шоирни резина тўқмоқча бор эътиқоди билан қўшиб бир йўла тинчитиб қўяёзган эди. Раҳму шафқат билан ҳар қанча кўмак беришганига қарамай шўрлик туролмади, сўнг раҳму-шафқат мавриди эмаслигини эслаб қолишди ва уни сомон тиқилган қопдек судраб кетишди.

— Биласизми, нимада ўтирибсиз? — хонада жимлик чўккач устага мурожаат қилди пакана. — Афсуски, билмайсиз. Бунини «кушанда» дейишади. Тугма бир босилса кифоя. Лекин сизни аяймиз. Тушунарсиз!

Чурқ этмай уста афтини ўгирди.

— Юринг, сизни ўзим кузатаман, — пакана устани суяб тургазди, йўлакка чиқишгач, одатига гилоф равишда эзмаланди. — Жондан умидни узувдингизми? Хавотир қилсангиз арзийди, «кушанда» унча-мунча одамни эси-хуши билан жўнатмайди. Омадли экансиз. Биласизми, бу хонани Федик ўйлаб топган. Айниқса анови... «шафқат нарвони» ажойиб, ўзиям кўп мусулмонлар шунинг пойидан тўппа-тўғри аршу аълога равона бўлишган. Кўрдингиз-ку, оёқниям, қўлниям занжирлар... ўзи боғлайди.

Икки ёнда сон-саноксиз эшиклар тизилган, безабон ва совуққон эшиклар...

Шу палла қай бири ортида ўғли жонидан тўйиб ўтирганини, қай бирлари ортида ингранишга ҳам ҳоли келмай, оғриқ ва азобдан буришиб-тиришиб, бир қултум сув билан бир бурда нонга зор бўлиб биродарлари ётганини ўйларкан уста бошини деворга уришига сал қолди. Жағи очилган пакана бидирлашдан бир зум тўхтамай ўрага туширгандан сўнг нам саҳн бурчагида гужанак бўлиб олди.

Кечга яқин анчадан бери кўринмай қолган қорақош йигит дастаси узиб олинган тунука дўлчада сув, худди тепкиланган каби пачақ туноука косада нимадан тайёрланганини билиб бўлмайдиган бўтқа келтирди. Чанқарганини демаса уста аллақачон иштаҳа сабилдан ажралган, атиги бир кун бурун бутун вужудини шамшир янглиғ қиймалаб ташлаётган очлик ваҳмини унутган эди. Фақат бўтқага эмас, сувга ҳам қайрилиб қарамади; қорақош йигит изига бурилганда, темир нарвончани олаётганда Шамси ҳоли нечуклигини сўрамагани, унга ҳам бирор нарса беришдими ёки йўқми, аниқлаб олмагани учун ўкинди. Ҳушидан тоза айрилган эканми, буларни ўшанга элтиб бер, худо ёрлақагур, деса, гўдак нарса хароб бўлмасин, савоб ҳам керак, деса, аҳтимол, у бир мартаба инсофга энармиди!?

Бурчақдаги қувурча шилдирай бошлаганда ҳозир ҳар ҳолда бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдиришнинг мавриди эмаслигини тушунди. Ҳали олдинда кўп савдолар турарди, бу савдоларга чидаши, ҳеч қурса эрта Фат-

тоҳ Обидийга рўпара бўлганда оёғида тик туриши, олди-қочди саволларга рад бериши, ўз хоҳиш-иродасини химоялаши учун жиндайгина кувват йиғмоғи лозим эди.

Ярим соатлардан сўнг бўшаган дўлча-коса сокин жимирлаётган бўтанада оҳиста чайқалаётган эди; қовоқлари салқи тортган, кўкарган, чакка ажинлари тарам-тарам тортилиб қуюқлашган уста эса деворга елка тираган, оғирлигини гоҳ чап, гоҳ ўнг оёғига олар эди. Бора-бора ўрганиб қолгани — ҳушсизлик хуруж қилди, у ҳушсиз ҳолда тик турар эди. Тасавурида фақат игналар қолди, сал қимирласа тамом, игналар гувва ёширилар, тавонидан тортиб то калласигача бараварига санчилар эди.

Эрталаб учинчи ошёнага кўтариб чиқишди.

Кўзини очса, ўша ёруғ, иссиқ хонада... диванда чўзилган...

Тепасида Фаттоҳ Обидий, боқиши асабий, ташвишли, алланарсалар деб гудранади, гуё эгамдан унга умр тилайди, кейин остонада таёқдек қотган давангирга бақиради, шунда уста фаҳмлайдики, буларга куруқ сохту сумбатидан кўра жони азизроқ, ҳозирча ўлмай турса кифоя, яъни оқни қора, қорани оқ демоқ учун!..

— Оғайнижон, тузукмисиз? — уста кўз очгандан кейин Обидий мамнун ҳолда ортга чекинди. — Одамни унақа кўрқитманг-да! Нима бўлди? Қани, қани, бир туринг, ха, ха, шундай! Э яшанг! Бекорчилик одамни танбал қилиб қўяди дейишарди, рост экан-да!

Уста кар, сўқир, хаёлида — ўғли, ивиган varaқлар...

— Дўхтир чақирайми? — уста рад жавобини бергач, у хотиржам давом этди. — Келишиб олсак... Агар...

— Қўйворинг уни, — бош кўтармай шивирлади уста Шамсиддин.

— Бажонидил.

— Нима қиласиз гўдакни...

— Гўдак дейсизми? — товушсиз кулди у. — Ана шу гўдак нима деганини биласизми? Аскар бўлса бизларни пешонамиздан битта-битта отармиш!

— Бола-да, болалик қилган, нима деганини қаёқдан билади, — деди уста ичидан зил кетиб; айни чоқда хаёлидан бошқа фикр кечди: «Худо ҳақи зап айтипти, тантилик қипти. Милтиғим бўлса мен ҳам ҳаммангни пақиллатиб териб ташлардим!» — Шунчаки оғзидан чиқиб кетган. Қўйворинг. Мен, мана, шу ерда!

— Ҳайриятки, шундай.

— Нима қилсангиз мени қилинг. Ҳаммаси учун ўзим...

— Унча гуноҳ якка ўзингизга оғирлик қилади.

Бехосдан каловлаган уста шахристонни зилзилага солаётган савдои сеҳрни хаёлида жонлантирганча ясантусан қилиб олган мезбон оғзига термилди. Мезбон эътирофи унинг хоҳиш-иродаси сустлиги, имони касод эканлигига шамадек янграган эди. Бу банда қаттол, бу банда мени ерга уряпти, деди бўғилиб ичида; асли унинг овозида ҳеч қандай мазах оҳанги йўқ эди, у бор манзарани феълига хилоф тарзда анча самимий шарҳлаган эди.

— Сиз ҳалиям... тушунмаяпсиз.

Фаттоҳ Обидий гудранди; сўнг залвар жимлик чўкди.

— Тушуняпман.

— Унда яхшилаб эшитинг, — бўйинбоғини эрмакка тўғрилади Фаттоҳ Обидий. — Сиз эл ичида обрўли одамсиз, ана шу обрўингиз бизгаям жиндай хизмат қилиши керак.

— Сиз ҳам ўзингизни эл санасангиз...

— Элмиз, уста, элмиз! Биз бугун юртни ўйлаймиз, сиз эса фақат ўғлингизни! — илжайди Фаттоҳ Обидий. — Орада ер билан осмонча фарқ бор, тўғримми!? Сиз ҳам юртни ўйланг, шунда... сиз ҳам куймайди, кабоб ҳам!

— Яна ўғлимни эслатасиз.

— Уста, менга ишонинг, — у қўлларини орқасига ташлаб нари-бери юра бошлади. — Ўғлингиз қайтади, сиз ҳам қайтасиз, фақат... хизмат кетида юрган биздек ҳувариларниям тушунинг-да!

— Мен ҳалиги талабга... ожизман.

— Бўпти, ҳозирча у гапни қўя турайлик, бошқа... мундайроқ иш чиқиб қолди, — у устага тик боқди. — Бугун кечқурун маҳаллангизда йиғин бўлади, йиғинда... ваъз айтасиз.

Уста қўнишди: «Бу аҳволимда... ким зор ваъзимга!»

Ваъзни мезбон шунчаки эслагандек эди, товушидаги илтифотсизлик аллақандай арзимас, эътибор берса ҳам, бермаса ҳам бўладиган эрмак ҳақида тасодифий огоҳлантириш натижасига ўхшарди. Алҳол, шу пайтда у ўзини бепарволикка ҳам урди, лекин гоҳ юриб, гоҳ тўхтаб, устани зимдан кузатди. Зол одам, ҳала-ҳулада тоб ташламайди, деди ичида, лекин энди аввалги шашти

йўқ, дами пасайган, руҳи синган, энди бу ёғига дош беролмас!

Зил-замбил жимликни шамол увиллаши бузди.

— Қаранг, қор ёғяпти, — деди ташқарига тикилиб Обидий. — Бўрон бўлмасайди.

Хануз уста диванда, қўнишган: «Ваъз, ваъз! Кимга зарил!..»

— Сиз бола пайтингизда ҳеч қорбўрон ўйнаганмисиз? — деди Обидий мулойимлик билан. — Мен ҳақимни қолдирмаганман. Бахмал чопоним бўларди, қалин, иссиқ, сал чопсам қизиб кетардим-да, ечиб ташлардим. Қани энди у беғам кунлар!..

Уста қор ёғса ҳаво илиқ бўлишини ўйлади.

Ер-заминни кўмаётган оппоқ қипиқларни ҳали деразани зириллатиб юборган шамол бошлаб келгандек эди, шамол тинди, лекин қор тинмади, бир маромда учқунлайверди. Ҳовли аллақачон ҳарир парда остида мудраётган эди. Синчиклаб тикилса ҳам уста саҳндаги ашқолдашқолларни кўрмади, фақат тўрт ёғоч устунчада муаллақ турган баҳайбат бочкани зўрға илғади. Эринчоқлик билан уфураётган қипиқларнинг алланечук сўник товганишида у бир қадар ваҳимали ҳам туюларди, тагида, ҳали ёриқ тошқалов деворларини қор ёлиб улгурмаган ҳовузчада бир шарпа илоради, шарпаки, ранги-рафтори мубҳам, туссиз, худди канорага тортилган тулупча!...

Нигоҳи ҳолсиз эди, тез толиқди. Энди совуқ зўрайса керак, деди ичида; захлаб кетган каталакни, бурчакдаги қувурчани ўйлаганча дераза ёнидан жилди. Нечундир узоқ кетолмади, тезгина жойига қайтди, сабрсизлик билан қипиқ тўсиқда тобора қиёфасини йўқотаётган бочкани, сўнгра тулупни эслатадиган шарпани излаб топди. Ҳовузчада гўё ўзини кўрди. Бунда, ёп-ёруғ, иссиққина хонада — руҳи, тани-жони — у ёқда! Аста-аста кўмилиб бораётган ҳовузчада!

Туйқус уста ўғирилди, мезбон пойида чўккалади.

— Майиб қиласиз-ку! — деди қақшаб.

Шундоқ қўшқават ойна рўпарасида беҳудуд осмону фалакдан умбалоқ ошиб келаётган шўх-шаддот қипиқлар кумушдек живирлайди, заминни оққа бўяётган бу қипиқларга тикилиб Фаттоҳ Обидий болалигини, хушхандон кечган, лекин қайтмас бўлиб кетган болалигини хотирлайди. Хаёлида қий-чувга тўла йўлак, ана, ўзи ур-тўполончи жўралари пешида, иккала бети қип-қизил, бўғриққан, қайноқ терга ботган, юмалоқланган қорни

кимгадир отгач, кула-кула бахмал чопонини ечиб ташлайди...

— Нима дедингиз? — деди у хаёли бўлиниб.

— Болани хароб қиласиз!

— Э-э, ха-а, йўғ-э! — ҳомуза тортди Обидий. — Хаввавао-отир қилманг, чиниқади. Нима, чиниқса ёмонми? Ўзимиз ҳам шу, қорда думалаб катта бўлганмиз.

— Ука, укажон? — шивирлади уста. — Гулдай нарса!..

— Усули шу, уста, усули.

— Мени... мана, мени! — кўкрагига муштлиди уста.

— Келишдик-ку, кечқурун сиз ваъз айтасиз.

— Майли, укажон, айтаман!

— Ха, яшанг. Сўзини Шариф урфон ёзиб беради, — ўриндиққа хотиржам чўкди Обидий. — Ҳозир боринг, дамни олинг, қоринни тўқланг, соат бешларда жўнаймиз.

Деразага яқин жойда уста ҳануз тиззалаган эди, елкалари аста-аста силкинар эди, оқарган жонсиз лаблари, ука, укажон, деб пайдар-пай шивирлар эди. Хушхаёли ташқарида, қорга беланаётган ҳовлида бўлгани боис розилик бериб юборганини ҳам сезмади, розиликки, ўкинчу илинж билан қоришиқ — майли, сал паст тушсам тушай, тошдан бино бўлган суллох эмасман-ку, жамоа йиғинида ваъз айтсам нимаси ёмон, қайта савоб, савоб эса жонга ора киради, зора у эриса, гўдақкинага раҳм қилса, минг бора ваъда берди-ку! Фақат, ҳайронки, ваъз унга тегишли бўлса қоғозни нечун Шариф урфон қоралайди? Ахир, битигини бировга тутқазгандан кўра ўшани ўзи чиқиб қироатга солмайдими ёки унинг ўзи ўзга калимаи мубарросини халойиқ қулоғига қуйгандан кўра ичида боридан сано бериб мусаллам бўлмайдими? На чора, билганларини қилишсин, булар амри маъруфи шунақа экан, нима ҳам дея олади!

Ярим соатлардан сўнг сув ва бўтқа беришди.

Туйнук орқали фалакка илтижо қилаётган уста томоғидан ҳеч нарса ўтмади. Саҳн ўртасида чўк тушганча эгамдан нукул ўғлига барот тилади, омонлик тилади, лекин бундан қоникмагани боис, даргоҳингга эрта-кеч юкунаман, сен эса қасд қилган каби гўдақ билан баттар ўчакишасан, анови бандаларга эса қаҳр қамчисини такрор тутқазасан, деган гина оғзидан чиқиб кетди.

Туйнук қорая бошлаганда юраги увишди. Тепасида баҳайбат бочка муаллақ қотган ҳовузча лоп этиб хаёли-

да гавдаланди. Тағин хаёлида печкаси гуриллаб ёниб турган ёруғ хона, мўйнали пўстин, буги чиқиб турган шўрва элас-элас айланиша бошлаганда оғир шарақлаб эшик очилди. Узун шинели олдини елвагай қўйган қорақош йигитдан мулойимлик билан ўғлини сўради, уни ичкарига олган-олишмаганига қизиқди. Одатдагидек у сукут билан жавоб берди. Қаридорда беҳосдан огоҳландирди: «Сўзлашув ман қилинган!» Билдики, ҳеч нарса ўзгармаган, кўз қароғи ҳануз ўша жойда, онадан туғилгандек — юпун, қўлтиғидан ўтказилиб тепага тортиб боғланган арқон баданига чиппа ботган, бочкага кавшарланган жўмракдан сизаётган томчи бир маромда елкасига ширтиллаб урилади...

Уста гўё тутдек тўкилиб одимларди, лекин қадами унмасди, хатто ўзини тисарилаётгандек ҳис этарди. Қор шовурсиз, дарахтлар унсиз қотган, ҳамма нарсани шундоқ келиб заминга қапишган кўк босиб-янчиб юборгандек эди. Рўпарада фақат бир хил рангдаги манзара бўзаради, шу сокин хилқат ичидан ногоҳ томчи ширтиллаши эшитилади. Залвар эди томчи! Чалишиб кетган уста секин кўксини ушлади, тақиққа қарамай, жони борича чинқирди: «Ўғ-лии-имм!..» Овози гумбирлаб, еру самога акс-садо берди, гўё фалак қоқ иккига айрилди, иморатлар шавдираб тўкилди, лекин палапони нидо бермади, кимир этмади, у иккинчи бор наъра тортмоқчи бўлганда (қорақош йигит кафти билан оғзини бекитиб имкон бермади) юпун тана бир тўлганди, танадан аста-аста қор янглиғ покиза бир шарпа ажралди, ажралиб, кўмилган йўлак билан судралди, лекин уста уни кўрмади, кўролмади.

Дарвоза ёнида иккита машина кутаётган эди, рангқути учиб бўғилаётган устани олдинда турган, мотори шовқин солиб ишлаётган машинанинг орқа ўриндиғига ўтқизишди. Оғир гавдасини ўриндиққа ташлай сола у кўзларини чирт юмди. Мадори йўқ эди, шуури гўё хираллашиб борарди. Бу аҳволда жамоага рўпара бўлиш шармисорлик эканлигини ўйлай бошлаганда кимдир ихраб-сихраб ёнига чиқди, у беихиёр нарироқ сурилди ва, ё фалаксан, қадди кичрайиб, бурни қошиқдек сўнпайган, соқоли кўрпалаган Ҳикмат Раҳмонни кўрди. Омонмисиз, биродари азиз, дея шодумон пичирлади; сўнг уни шошаниша қучди, соқолидан ўпа кетди. Тумушиб олган ошнасидан эса бирор имдод бўлмади, баданида мундай иссиқлик сезилмади. Кўпдан соғинтирган ошнаи қадрони би-

лан тасодифан учрашиб қолган уста Шамсиддин эса гўё ёғочни бағрига босган, қақраган лаблари билан ёғочни ўпаётган эди.

Ниҳоят, машина силкина-силкина жилди, темир дарвоза панасида пойлаб турган шарпа ҳам аста йўлга тушди, сўнг югургилаб кетди, бора-бора у шамолга айланиб қор иси билан тўйинган ҳавога сингиди...

XI

Шарпа беҳудуд бўшлиққа сингиб кетган маҳалда қичаб ёғаётган қор пича сусайди, ҳаял ўтиб тинчиди. тена очилди, совуқ захри эса ўткирлашди; юпун шаҳристон табиат тўсатдан қилган хуружга тайёр бўлмагани боис норози қиёфада дилдирар эди. Кўча ҳали яхлаб улгурмаган, айрим жойлари яйдоқ, шу боис чувак ҳайдовчили машина изма-из елиб келаётган шарпани тўзонида қолдириб кетиш учун чиранар, ҳар бири дунё устидан ўзича ҳукм чиқариб бораётган бадқовоқ йўловчиларни тезроқ манзилига етказишга шошилар эди.

Оқ ранглар турфа қиёфага кириб товланиши ҳозир на уста, на Ҳикмат Раҳмон кўнглига сигади, ҳозир улар хуш-хаёли шундай совуқ кунда шошилишч ўтиши зарур бўлган йигинга оғиб-оғиб кетаётган эди. Шаксиз уста дарди шоирниқидан фарқ қилади, уста йигин ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам шитобига олишини иччида хоҳлаётган эди. Агар шундай бўлса у муродига шунча тез етишади. Жамоага ваъз айтади, у қанақа мазмундалигини билмайди, лекин айтади, тили узилиб тушган тақдирда ҳам айтади. Адашмаса, жамоани инсофга чақиради, увол билан савобни ажратиш мавриди келганини англашга чорлайди. Ҳар ҳолда нутқи шу маъни атрофида бўлади. Кейин гал Фаттоҳ Обидийга! Ваъзни келиштириб жамоа кўнглини топиб бергандан сўнг у шаксиз эрийди. Ахир ваъдани нақадар қуюқ қилди, қандайдир лафзни ўртага тикиб истиғфор келтирдик, тундаёқ жигарингиз онаси қучоғида бўлгай!..

Ҳар ҳолда уста бу имконни бой бермайди, гулдек азамати аъмоли-бади атиги биргина қадамига боғлиқ бўлиб турган экан, бу имконга жон-жаҳди билан ёпишиб олади. Эҳтимол, ўзини қўйворишмас, у ёғи майли, у ёғи томдан нари! Терисига сомон тикишмайдими? Қизик, ўзи у қанақа йигин экан, бу қадар шошилишч! Чамаси, Ҳикмат Раҳмон бирон балодан воқиф, йўқса

бунча қайғуга ботмасди. Хануз қовогини очмади. Ҳали-ку ўзини худди иблисга йўлиққандек тутди, жиндайгина дарди-ҳол қилишни ҳам истамасди, важоҳатида эса юракни қиймалайдиган маъно зухурланди, маъноки, тўқмоқ — намунча эпилепсиз, тўйга бораётгандек димоғингиз чоғ, ҳатто қанот чиқаргудайсиз, ҳей, дариг, умид шулмиди сиздан, биродари азиз!..

Регистон миноралари кўринганда уста дафъатан чала қолган ва дилига абадийлик армон бўлиб чўккан юмушларини эслади. Тўғри, пештоқнинг асосий безағи ҳисобланган тасвирий кошинбуриш таъмирини ноёнига етказди, лекин ҳали қуфий-сулс ёзувларини тамомла асл ҳолига келтириб улгурмаган эди. Эрта Обидий ҳатто шайтон қадами ҳам етмайдиган бирор тупканинг тағига жўнатиб юборса ёки эгам қарами билан қазон муаллаққа ихтиёрини топширса бу гўшаи табаррукда жавлон уришга ўғлидан бўлак ким жазм этарди!? Эҳтимол, шогирдлари ҳам жазм этар, лекин бунга унча ишонмайди, негаки, улар аллақачон қашқир ҳидини олган қўзичоқлардек ҳар ёнга тирқираб кетишгандир.

Майдонда бир таранглик ҳоким, бу ерда ҳатто изгирий ҳам ҳолсизланиб қолгандек, агар залвар иморатлар ҳайбат солиб турганини айтмаса, бунда гўё ҳаёт тўхтаган, асрлар давомида ўзлигини бой бермаган жозиба айни лаҳзада номаълум бир салоҳият қаршисида тиз чўккан эди.

Шаксиз, уста ўзида тўйган ва туяётган огринишлар аллақасери биландир лазиз хотираларига бориб тақалади: машина елиб илгариларкан кўз ўнгида ястанган майдонда умрининг аччиқ-чучуги сочилиб, эмраниб ётганини тасаввур қилди ва, имон ўғирдики, энг неқбин онларини раҳматли падари уста Фазлиддин Латифий билан ажодлар қадамжоси ҳисобланган Регистонда кечирибди, мурувватли падарини ноёб ҳунар сиру синоатини ўрганибди ва ундан тоабд қарздор бўлиб қолибди, лекин ҳали ўзи ўғли Шамсиддин зиммасига шу хил бурчини юклаб улгурмабди.

Машина тор кўча билан секинлаб бориб қози Раҳмон қироатхона-мусофирхонаси томон бурилгандан сўнгра уста хотираларининг тамом бошқа ўзанига тушди (тумушиб келаётган Ҳикмат Раҳмон ҳам бир қимирлаб қўйганини сезди), қачонлардир арш назари теккан бу жойни китобатни тириклик мезони санаган ақобир банди обод қилиб юрганини ўйлаб алланечук эзилди. Ҳаёли

ганч билан безак берилган хоналарга оғди, машинадан туша-сола ўша хоналарга киргиси, оппоқ деворларни, жавон-токчаларга эъозлаб териб қўйилган тенги йўқ рисоаларни тавоф қилгиси келди.

Эгам шоҳид, қози Раҳмон даргоҳи азалдан гавжум, индалло, охиратини ўйлаган ва идрок сулукларидан баҳра олмоққа мойил бандалар ҳар кеч чор тарафдан шу ерга ёпирилиб келарди, ҳозир бир ёнига узун қўш иморат тушган, қачонлардир гулу гулзор ва боғ бўлган кенггина саҳида ажаб тарзда авжга минган тало-тўпни уста ўша некбин давра-бахслар давомига менгзади.

Ҳали атроф анча ёруғ, шундай бўлса-да, тўрт-беш машғала ёқилган, уларни кўпириб-тошаётган оломон олдида бир қатор тизилган ўктам ўсмирлар баланд кўтариб олган, атрофда ермойи ҳиди анқирди.

Шовқин-сурондан уста қулоғи қоматга келди, уста гарангсиганча Ҳикмат Раҳмонга қаради, ҳали Ҳикмат Раҳмон қай ҳолатда бўлса ҳозир ҳам шу алфозда, нигоҳи маъносиз, номаълум нуқтада, қайга келганини ҳатто билишни ҳам истамаётгандек эди, авлод-аждоди яшаган, болалиги ва умуман умрининг катта қисми ўтган маконни бошига кўтариб шовқин солаётганларни эса кўрмас эди.

— Биродар, уйқусираманг, — деди уста ранжиб.

Бари бир у пинак бузмади, энди уста вужудини қандайдир алам-ангиз ачиниш ҳисси чулғади, шундай оқил банда узлатга изн берганини муҳокама қиларкан кимдир суйканди. Афтига иссиқ нафас тегди. Аста ўғирилди ва, ёпирай, кўрдик, рўпарасида бир ёввойи вужуд — дастори увада, чопони дабдала, эти бориб устихонига ёпишган, кўзлари киртайган, юз ўрнида патак соқол! Яратган эгам, бир маҳаллар суйиб, ардоқлаб, номини чор тарафга ёйган бандангни шундай қўйга солдингми!? Бул чиндан чолғу тилмочлигида еру кўк билан бемалол тиллаша оладиган ўша нозиктаъб муганнийми ёки рўё устани чалғитаётирми?

Уста, уста, — деб у шивирлади, — шукр, яратганга шукр!..

— Шукр, — дея олди у ҳам зўрга.

Кейин кимдир муганнийни судраб кетди.

Очиқ саҳн балчиққа айланган эди; уст-бошлари, афту ангорларига лой сачраганига эътибор беришмасди. Ким нима юмуш билан машғуллигини айтиш маҳол, шуниси аёнки, ҳамма мубҳам бир ташвишга кўмилган

эди. Мусофирхона айвони айниқса тигиз, улус шу тарафга қизиқсиниб қарар, лекин у ерда гимираётган бандаларни биров танимасди. Алвон ёпилган узун столнинг икки четида қўйилган фонуслар, навқирон қўллардаги машъаллар ёруғида товланаётган нақшлар нозик адолиги уларни ҳайратга солмайди, уларни ўзини пўртанадек нари-бери ураётган мардум ўзанидан оқмаётган дарёни эслатаётгани ҳам ажаблантирмайди.

Сокин жилваланаётган нақшлар уста дилига ҳузур ато қилади, бир дақиқа бўлса ҳам у дәрди-ғамини унутади, қачонлардир бу забардаст оғочлару устунларда қози Раҳмон тилаги билан падари Фазлиддин Латифий ўймакорлик қилганини, падари ёнида ўзи ҳам озми-кўпми куч сарфлаганини ёдлайди. Нафақат бунда, қироатхона айвонида ҳам чўпкоридикни ота-бола аҳилликда қўлдан чиқаришган, нозик ҳунарлари китобат жинниси саналган қози Раҳмон билан баробар улус таҳсинига ҳам сазовор бўлган эди.

Эгам карам айлади, устани саодатга эш қилди, яъни, уни падари кашф этган бетакрор ва саҳрваш безакларни яна бир маротаба тамоша этиш, кўксига чўккан минг армондан бировини ушатиш имконини берди. Фақат бу тараф қоронғироқ эди, шу боис у нақшлар ҳуснига унча тўёлмади, қоронғилиги ва эътибори нуқул шифтга ва устунларга қаратилгани туфайли айвон саҳнини тамом эгаллаган уюмни дафъатан кўрмади. Кимдир ёнида саситиб машъала ёқди, шунда саҳн ҳам, шифт ҳам, устунлар ҳам ёришиб кетди. Қўққисдан, гўё шундоқ қоқ тепасида яшин чақнади, яшин чалди, у тариқдек титилди, чор тарафга сочилди. «Во дариғ, бу не синоат?» — ниҳоят ҳушига келиб шивирлади, нажот истаб, теварагига аланглади. Ёнгинасида мулла Аҳмадни кўрди. Шўрлик муғанний қаддини хиёл эгиб олган, қўллари кўксига ночорона қовушган, аста-аста тебранганча оллога ёлборар эди.

— Мулла Аҳмад, танигандирсиз, ҳов анови... сиз сайратиб юрган қонун эмасми? — кутилмаганда Шариф урфоннинг хотиржам овози янгради. — Қаранг, яхшилаб қаранг, ўшами!?

Шунда кўрди уста Қонуни муборакни...

Нетонг, у ёлғиз эмасди, минг-минг йилдан бери кўрган-билган қувончи, дарди-ғамини бағрига жойлаганча, беуну бенаво алфозда, азалу абад улфати бўлган Улуғ сўз ёнида афтодаҳол ётар эди, афтодаки. са-

дафбанд қадди-камоли забун, яхши-ёмон кунда одам-зодга ҳамдам бўлгани, одамзодни фақат эзгуликка чорлагани ва, ниҳоят, муборак кунда Улуғ сўзни бино қилган Қаламга суянч бўлганини баралла айтолмаётгани учун забун! Хей, Қонуни муборак, бунингдек по-чорлик сенга бегона! Аршдан келган ваҳийга биноан сеҳргар чолғусоз жон ато қилгандан буён тоҳануз бандаларини гафлатдан уйғотиш, руҳини рутубатдан фориғ этиш учун ҳалак бўлдинг ва ҳаргиз ғолиб чиқдинг. Энди нечун аросатдасан, ўзингни нечун бунчалар бўш-баёв қўйиб бердинг, ахир ҳали аҳли идрок нозик пардаларинг аро «Қасидаи падар» нидо беришига интиқ-ку!..

— Эҳ-е, уста, саломатмисиз? — муғаннийдан чекиниб устага юзланди Шариф урфон. — У томонда дегандай... хўш,.. энди сал-пал кўниккандирсиз?

Муаллимга тикилганча уста анграйди.

— Бу ёқда рўзгорингиз бут, хавотирланманг, ўзим кун ора хабар олиб турибман, — меҳрибон товушда давом этди Шариф урфон. — Янгаойимга барини ётиги билан тушунтирдим, ҳам еманг, кўз очиб кўрганингиз соппа-соғ, ўғлингиз ҳам қулунчадек чопқиллаб юрипти. эрта-индин етаклашиб кириб келишади, бағрингиз тўлиб қолади, дедим. Тўғри айтибманми?

— Тўғри айтибсан! — деди уста товуши титраб.

— Янгаойим шу ерда, лекин... ҳозирча сизга кўриниш беролмайди, — у қисқа сукут сақлади, сўнг эҳтиёткорлик билан варақ узатди. — Мана бу Обидий айтган нарса, ўзингиз тушунадиган битикда, лекин ҳар ҳолда кўз юритиб олинг, минбарда адашиб ўтирмайсиз...

Энди оломон тамомила кўпириб-тошаётган эди. Ўйтибори гоҳ айвонда, гоҳ мулла Аҳмадда, гоҳ Шариф урфонда бўлганидан қулоғига ола-ғовур кирмай қолган эди. Бу орада хайрхоҳлик билан берилган маслаҳатга амал қилишдан ўзга илож тополмади. Ваъз, бутун шаҳристон жунбушга келган паллада у айтадиган ваъз! Нечундир оғриниб ўқиди, ўқиркан, бирдан мияси симиллаб кетди. Наҳотки, у тасаввур қилган, энг сўнги илинжи билан баробар қўйган умиди қиёфаси шу бўлса? Қизиқ, у нимадан тониши керак, нимадан? Ғудранганча уста бир вараққа, бир афтода уюмга тикилаётганда пакана ҳайъатга чорлади. Алланечук оғриниш билан бориб у ўртада ўтирди, ёнидан мулла Аҳмад,

Ҳикмат Раҳмон, уста Ризо ва билагига алвон латта боғлаган Иброҳим жой олди.

Ниҳоят, ҳайъатдагилар ҳам, оломон ҳам тинчигач, қалин қора чарм папка қўлтиқлаб олган Фаттоҳ Обидий бедана юриш билан бориб минбарга кўкрак тиради.

— Азизлар, чўзишга ҳожат йўқ, вақт ганимат, — овози босинқи, даъваткор эди, худди шундай сўзлашни чунон машқ қилиб олганди. — Имиллаган эртанинг ганими, умид қиламанки, орангиздан ундайлар топилмайди, ундайлар нариги дунёда қулоқларини ушлаб қолди!..

Қарсақбозлик бўлиб кетди.

— Анов нарса нима? — у қироатхона айвони томон кескин қўл чўзди. — Шу кунгача у сизу биздан ўч олди, асли ўзи нимага лойиқлигини яхши биласиз. Қани, уста Ризо гапирсин!..

Ҳалидан бери уста Жамшиддин ошнаси билан аразу ҳол қилишга қаттиқ интиқ эди; не илинж билан неча бор унга кўз қирини ташлади, сиҳатини ва тирикчилигини суриштириш учун чоғланди. Афсус, кўп афсус, ниятини амалга оширолмади, негаки, ошнаси тамом гофил эди, сени танимайман, сен билан ҳеч қачон ошқатиқ бўлганим йўқ, қабилида афтини терс ўгириб ўтирар эди. Аттанг, деди у ичида, мени қозонга менгзади, яқин келса куям юқишидан чўчиди. Ҳай, ҳай, биродари азиз, ана шу ўйловинг чакки, иззат-нафсингни бекор ерга урясан, гардун чархпалақдир, ихтиёрингдан ташқарида айланаберади, мана бундай йиғинлар изсиз йўқолаберади, лекин жафокаш замин каби, имону эътиқод собитдир. Қани, энди сўзла, жамоа кутиб қолди!

— Бугун ҳақ ва ҳурлик биз томонда, шу сабаб бугун жами яхши нарсаларга эришдик, — уста Ризо ҳар замонда қоғозга қараб қўярди. — Илгари бошимиз билан чоҳда эмасмидик? Энди бағримизга шамол тегибди, бунинг қадрига етайлик. Афсуски, шундай кунда ҳам ношукрчилик билан кун кечирамиз, яъни, жаҳолат қолдирган сарқит комида бўғилиб ётганимиздан гофил-миз!..

Кейин у бир каломни туширмай ўқиди, у қайсидир рўшан сурани тиловат қилаётган каби мусаллам эди. Хиёл титроққа мойил овозида ҳаяжон билан баробар ўз-ўзидан қониқиш ҳисси мужассам эди. Ахийри, у чарчади, бир муддат тўхташ қилиб олгач, анча чўзилган нутқини аллақачон кўп қатламларни эгаллаган мат-

рифий юриш бугунги йиғин шарофати билан жамийки иштибоҳларни чилпарчин қилиб ташлаяжагига алоҳида ургу берадиган хулоса билан яқунлади. Қарсақ янгради. Сал бўлсин ўзини йўқотмади, дадил келиб жойига ўтираркан, ҳатто уста Жамшиддин билан кўз уриштиришга журъат этди, қорачиқларида бир учқун ёнди, учқунки, ўкинчу пушаймон билан йўғрилган — иложим қанча, ошнаи қадрдон, замон зайлига қарамасам калладан ажраламан, жўжаларим етимлик азобини тортмасин дейман-да, дастим калта бўлса не қилай, кечиргайсан, аммо сен ўзингга ҳушёр бўлгин, жон ҳамма нарсадан азиз, эй мурувватли банда!..

Уста Шамсиддин астоғфурилло айтди, ич-ичидан ўртанганча қироатхона айвони сари — Қонунни муборақ билан бақамти ҳолда тангридан мадад тилаб нидо қилаётган Улуғ сўзга нигоҳ юборди, алҳол, ногоҳ хаёли кечмишга учди: лутфи қарамда мумтоз шоир Ҳикмат Раҳмон назокат ила дустурхон безаган, серзавқу сериштиёқ улфатлар жамулжам, ганчкорий хонани шамдонлардаги саноксиз шамлар эмас, ақлу идрок офтоби мунаввар айлаган, алҳол, бул шодиёнада уста Ризо алоҳида иззатда, у тўрда қўр тўкиб сукутга толган, йўқ, қироат эшитиб эриган...

Кўкни тагин қарсақ тутди. Биқинига чўгдек товланаётган шиор ёпиштирилган минбарни энди Иброҳим банд этибди. Нигоҳлар унга миҳланган эди. Билди, собиқ шогирди азалдан бийронгина, хоҳлаган сўзини нишонга тегиза олади. Ҳозир ҳам у тап тортмай, адашмай, қарсиллатиб ташлаётган эди, хали ўзи тугал билиб улгурмаган дунё таърифини дoston қилаётган эди, дostonки, ҳар каломи қуйма, рови-равиши розиризолик, таҳсину тавалло, эътироф ва инкор ҳисси билан тўлиб-тошган — қадимиятда мардум ҳуқуқини таҳқирлаш эвазига равнақ тошган бадбин мерос хануз онгимизни оғуламоқда, бундай меросдан нафратланамиз!

— Яшасин маъруф боғида эсаётган соф насимлар!

Кейинги сўзларни қобил ўсмир ингичка овози билан деярли қичқириб айтди. Шу заҳотиёқ шовқин-сурон, ер тепинишлар, ура-ура, яппи қарсақбозлик у қилган хитобни ямламай ютди. Худди ер силкинаётгандек эди; само гувиллаб заминга яқинлашаёгандек эди. Жўшган оломон анчагача тинчимади, Фаттоҳ Обидий ҳам индамай одамлар эркини ўзларига қўйиб берди, ногоҳ уста

Жамшиддин номини тилга олганда, майдон сув сепилган сукутгоҳга айланди.

Чамаси, у чорловни эшитмади ёки ўзини карликка урди, қироатхона айвонидан нигоҳ узмай, қўнишиб ўтирди. Андак ўтиб тепасига пакана келди, нимадир деб шивирлади, таҳдид қилгандай бўлди. Бари бир қимирлагани хуши товламади, халиги қоғозни, унда битилган иштибоҳли фикрларни эсларкан, нафсонияти сим-сим оғриди. Айни чоқда у ановилар раъйига юрмаса, минбарга чиқиб жағ урмаса, қандайдир манфаат қўйилган тарозига кучи етгунча тош бостирмаса эртаси қуйиб кетишини тушуниб турарди. Гажирлиги яна ҳам қимматга тушиши мумкин эди. Йўқ, у уста Ризога ўхшаб ўз жонини омон олиб қолмоқчи эмас, унинг дарди бўлак, у буткул бошқа мақсадда минбарни эгаллайди. Ҳуш-хаёли эрта чироғини ёқиб ўтирадиган, ҳунарини эъзозлаб, юмушини чала жойидан давом эттирадиган азаматида!

Майдон ҳамон сукутгоҳ...

Бедор оқшомга номувофиқ бу ҳол диққатини тўплаб олишида бир қадар асқотди. Бари бир тили хадеганда айланмади. Ҳолдан тойганди. Қулаб тушмаслик учун аста минбарга суянди. Рўпарасида машъалалар тизилган! Миқ этолмай уларга тикилди ва ногоҳ хаёлида гиштин девору тиканакли симлар билан ихоталанган ҳовли, ивирсиқ саҳн ўртасидаги ҳовузча ва бочка жонланди. Сураат бўлиб қолди. «Ваъз! Ваъз! Айтишим керак! Йўқса у маҳкум, тоабад маҳкум!» Хануз қаршисида машъалалар: бир, икки... тўрт... ўн... ўн беш! Қақраган лабларида беҳол шивир: «Ваъз!» Кейин алланечук таҳлика билан қоришиқ бу сўз қайтиб тилига кўчмади, тикан бўлиб бўғзига қадалиб қолаверди. Ахийри у варақни эслади, қўйнидан уни олди, минбар қиясига қўйиб тахлади, бафуржа кўз югуртирди. Киприklarини оғир кўтариб оломонга қараркан, қоғоз бетини эгаллаган калималарни дона-дона талаффуз қилиш учун ҳозирланаркан, туйқус сукутгоҳ гулдурак янглиғ қичқириқдан ларзага келди: «От-а-а! Оо-та-а-а-жо-о-онн!»

Қичқириқ уста юрагида акс садо берди, юраги паққа ёрилаёзди, қор кўмаёзган ҳовузчани кўз ўнгидан бир лаҳза жилдирман. Икки қотган тўдага тикилди. Энтикибгина тавба айтди. Нигоҳи кимнидир қидирарди. Ваъзни унутаркан, беҳос оломон ўртасида қўш ўр-

качли, жабдуги садафбанд, йирик-йирик кўзлари маъюс баҳайбат талгир туя қад ростлади, туя ёнида симоби салла ўраган, қирмизи жун босма чакмон кийган, нуруний чехрасида малол, гина аралаш қаҳр акс этган чол — Мўсафид сабрсиз хаёл сурарди. Кўкси алланечук оғир қалқиди, қалин қошлари чимирилди, жимгина сузилаётган туя ҳам, тавонига тикан киргандек типирчилаётган чол ҳам минг йиллик кадрдонларидек кўзига иссиқ босилди. Бари бир уста нимагадир қониқмади, нафас ютиб таниш овоз эгасини қидирди, тополмади, билмасдики, у ўртада ўмров керган туя панасида...

Хитланиб кетган уста яна қоғозга нигоҳ қадади.

Оломон интиқ бўлди, буни уста сезди, тили айланмаётгани учун изза еди, қоғоздаги дастлабки сатрга биноан эндигина пардани баландроқ олмоқни чамалаётганда яна ер-кўкни бир нидо қамради: «Да-д-а-а! Да-а-да-а-жо-о-онн!» Беихтиёр сесканди, гезарди, нима қиларини билмай ўксиди ва ахийри бир сезимлар билан сездик. У оломон ичида, У мингдан бир, тоғдан зарра бўлиб барини кузатиб турибди. Хитоби бамисоли шамшир, айни чоқда бир ялинча мойил, ялинчки, шафқатдан дор ясаманг, бузруквор!

Беихтиёр уста залвар лутфлар тагида беҳол ястанган қоғозни аста кафтига олди, бир таъна билан кузатиб тургандан сўнг гижимлади, эзди, эзгилади, юмалоқлаб четга улоқтирди.

— Халойиқ, — деди ўзини ўнглаб, виқор билан, — кўзимга тик қараб айт, уста Жамшиддин ҳеч маҳал ёлгон луқма қилганми?

— Йўқ! Йўқ! — ҳар жойдан хитоб эшитилди.

— Ҳа, балли! — саволни оломонга ташлагани, лекин атиги икки-уч кишидан жавоб олгани учун сал ўсал бўлганига қарамай уста сир бой бермади. — Унда айт-чи, халойиқ, уста Жамшиддин ҳеч маҳал имонидан мункир келганми?

— Йўқ! Йўқ! — деди ҳалиги овозлар пича сийраклашиб.

Ортидан муаллим шивирлади: «Қоғозни нима бало қилдингиз?»

— Хўш, халойиқ, бу ерга нима учун тўпландинг? — таҳдидли шивирлашга эътибор бермади уста. — Хом сут эмган банда ўтригини тинглаганими? Мановиларга шу керак экан, сенга ҳам керакми? Сендан буни кутмовдим,

оғир кунимда қўллайсан, қувончимга шериксан, дардимни ҳам бўлишасан, деб ўйловдим. Адашибман!

Қути учган муаллим типирчилайти: «Уста, уста!..»

— Мени улоқ қилиб чопишар, лекин мен ўз сўзимдан кечмайман, — уста Жамшиддин қисқа фурсат нафас ростлади. — Бировникига тобу тоқатим йўқ, ҳар қанақа лутфлари ўзларига сийлов! Алқисса, ҳушни йиғ, халойиқ, қаршингда қиздирилган нил!

Ана шу жойига етганда Фаттоҳ Обидий чарсиллаб кетди, оғзидан кўпик сочиб, ер тепинди, имога маҳтал турган пакана йўрғалаб бориб устани билагидан тортди; қаттиқ силтаб юборганидан уста ортига гандираклаб йиқиляэзди. Оломон миқ этмади. Оломон без терди. Ҳаял ичида жимликни чоку чок қилиб бир илтижо янгради: «Дадажон!» Ҳалиги наърадан кескин фарқ қиладиган бу илтижони ҳам уста аниқ-тиниқ эшитди, билдики. У сал таскин топибди, тагин нимагадир умид боғламоқда, эҳтимол, кесакдан ўт чиққандек, оломондан ҳал қилувчи сазо чиқишига!..

Худди шундай умидни ўзи ҳам кўксига жойлаганча, жойига ўтирмай, билчиллаган саҳнга тушаркан, уста яна ҳавода муаллақ қотган бочкани, девори тарс-тарс ёрилган ҳовузчани, бир маромда сизиб яланг елкаларни юваётган томчиларни эслади.

Тахминича, бу палла ҳовузча яхлаган, лекин У — адл!..

— Кечир!.. — дея бўғиқ пичирлади.

Сўнг қироатхона айвони сари имиллаб юрди; худди жимлик ютворган беҳудуд саҳрода ёлғиз ўзи тентираётганга ўхшарди. Қимдир шундоқ башарасига машъала тутди. Куппа-кундуздан қолишмайдиган ёруғда афтода уюм ичидан «Ҳикмат»ни, қачонлардир закий Мўйсафид жаҳонгашта қози Раҳмонга беқиёс ишонч билан тортиқ қилган рисолаи муаззамни топиб тавоф қилмоқни чўтлади. Алҳол, ўзини айвондаги мулк пойига отмоқни, аввал Улуғ сўздан, сўнг Қонуни муборакдан афу сўрамоқни ҳам чўтлади. Ана шу лаҳзада тўсатдан Фаттоҳ Обидий босинқи товуш билан амр қилди, амрки, вақт ганимат, вақт бундайин судралишни ҳеч қачон кечирмайди, темирни иссиғида босмоқ лозим! Гарангсиб қолган уста ҳеч нарсага тушунмади. Илҳақлик билан илгарига шошилди. Оломон безовталаниб қолди. Машъала кўтарган йигитчалар сафдан ажралди, ҳаял ўтмай уста

кўрдик, зимзиё тунни чекинишга мажбур этаётган машғалалардан бирини мулла Аҳмад, бирини Ҳикмат Раҳмон, бирини уста Ризо, бирини Иброҳим тутган эди. Ажабо, нималар бўляпти ўзи, деб ўйлади, лекин бу ўй миясидан кечар-кечмас шитоб пайдо бўлган пакана унга дўлайди. Эс борида этакни ёпинг, деди чамаси; захрини сочиб олгиси келганига қарамай уста индамади, тўхтаб қолди, қачонки, қўлида зулмат кушандаларидан биттаси бурқсий бошлаганини кўргач, пакана муддаосини тузукроқ англади. Туйқус кўрқиб кетди. Кўкси оғир кўтарилиб тушди. Хей, тавба, чарх ҳукми мана шундай қаттол, охир-оқибат у, уста Шамсиддиндек эсли-хушли банда, тақдири азал қошида ожиз қолган Улуғ сўз ва Қонуни муборак билан энг сўнгги ҳисоб-китобни манов унсур воситасида бажо келтирмоғи лозим экан-да! Энг охириги панду насиҳатини авлод-аждоди қандай эъзозу икромга лойиқ топганини билиш учун минг йиллик йўлни босиб келган Мўйсафид қани, унинг ранги-рафторини бир кўрсин!

На илож, бу палла Мўйсафид тамом толиққан, минг йиллик масофани писанд қилмаган банда бу палла тугаётган, қувватдан кетган, шуури бир хусуматдан сирқирардики, бунақасини умри бино бўлиб ҳеч қачон учратмаганди. Алҳол, теварагини қуршаганларни ҳарчанд тиришмасин тушунолмади, улар билан ҳасратлашгани ҳадди сизмади, йўқ, сизарди, улар орасида арзи-ҳолидан маъни укадиган зукко борлигига гумонсирагани боис тийилди. Гоҳ тажанг, гоҳ бепарво оломон ўзи билан ўзи бўлиб қолганда пинжига меҳру мурувват билан тиқилиб олган Шарпа билан ҳасратлашди. Ҳарнечук Шарпа шунга интиқ эди, мозий нафаси ила ўз дунёсини обод этолган саҳоватли чол куюнишларини осонгина тушунди, бирдан ўй-фикри таранглашди, дадил кайфият билан савол берди, саволки, эй, падари бузрук, анов тўдани тунгиз чўнг оёқлари остига олиб топтамасми!?

— Биз нимани буюрдик, сиз нима қилдингиз, — пакана изидан келган Фаттоҳ Обидий устани чалғитди. — Чакки, чакки! На чора, тагин кечиришга мажбурмиз, яна бир имкон қолди, лекин охиригиси!

— Қуллуғ-э!

— Тийилинг, уста.

— Йўқ, биродар, тилим қичимоқда.

— Эсингиз жойидами? Ахир бу... ноинсоф экансиз, — бехосдан жағи бир томонга қийшайиб кетган

Обидий товушини пасайтирди. — Машъалани қаттиқроқ ушланг, ҳа, ҳа, шундай, шалвирасангиз бўлмайди. Одамлар шубҳа қилишади. Ҳамма сизга кўз тиккан. Тушунинг, биродар! Ҳа, ҳа! Шундай тегизасиз, тамом! Тўрт томонингиз қибла!

— Худо қаргабди-да мени тоза!

— Ихлос билан эмас, шунчаки, — илжайди Обидий.

— Ўзингиз-чи?

— Тўғри, буни ўзимиз осонгина битиришимиз мумкин, — деди у пинак бузмай. — Фақат лекини бор. Нега дейсизми? Ҳали биз улус кўзига тушганимиз йўқ, улус билан ош-қатиқ ҳам эмасмиз, шундай бўлгандан кейин сиз ёки мулла Аҳмадга ўхшаган кишилар булардан қайтганини ўз кўзи билан кўргандан кейингина улус уйғонади. Гап бошқа ёқдалигини тан олади.

— Тушундим: сувдан қуруқ чиқмоқчисиз, — қовоқ солди уста. — Эрта тарих кутилмаганда сўров қилиб қолса ўзингизни оппоқ қилиб кўрсатмоқчисиз.

— Чалғитманг одамни, — бир оз довдираган Обидий хотиржам давом этди: — Рости шуки, уста, сизни қўлингиз эскирган ва абжағи чиққан тарихнинг қўлидай гап, у алмисоқи бисотини ўз қўли билан йўқотиши... рамзийдир. Ана, энг муҳиминиям айтдим, энди бўла қолинг.

Шўрлик уста, қўлида машъала, суратдек қотди.

Шу жойи уларга муҳим экан, ўзига-чи!? Валломатлар чакки ўйлашмабди; масала тағ-заминига етишибди. Шаҳристон аҳли биладики, у — устай савобгир бул мулкка беадад меҳр боғлаган, бу мулксиз на ўлиги, на тиригини тасаввур қилади, жами яхши-ёмонини шу нарса мезони билан ўлчаклайди. Бандаси эътиқоди ва имони шулар билан устивор ва тоабад эзгулик хизматида эканлигини амри маъруф давраларида неча маротаба таърифлаган! Энди ўша эътирофларидан ими-жим кечиши керак. Шу билан жони-жаҳонига синғиб кетган, ҳамиша шундоқ кўзи ўнгида адолат билан ёвузлик ўртасида мардона қад ростлаган, ҳаққа чорловчи тилакларини тортинмай айтган Улуғ сўз ҳам Қонуни муборакдан кечадди, сўнг содда ва нотавон улус унга эргашади, улус чўт қиладики, шундай имони бутун, дили-нияти тоза банда булардан тонибдими, биз — омийлар ким бўпмиз, тақдирга тан берамиз-да!

— Иложини топсам сизни бўғизлардим, — деди уста безрайиб.

— Ҳазилни вақтимас, — кулимсиради Обидий. — Қани, бўлинг, кутиб қолишди. Асли бу бурчингиз, авлодлар олдидаги бурчингиз. Ҳали келгусида фидойи бўлганингиз билан фахрланасиз, Қани, бўлинг, ҳей, бўлинглар, ермойи сепинглар!

Атрофни қўланса хид қоплади. Энди пала-партиш янграётган овозларда таҳдиду хитоб билан бирга ўтинч ва илтижо ҳам қоришиқ эди. Кўк гўё эниб келиб замин билан тугашган, кўк билан баравар шундоқ тепада жи-
вирлаётган юлдузлар бу гўшада кечаётган тало-тўпга ҳайрон-ҳайрон боқар эди. Машғалалар бир ерга тўпланиб қолганидан теварак сутдек ойдин, жимир-жимир ёруғликда Фаттоҳ Обидийнинг тажанглашган чўзинқи юзидаги яккам-дуккам ажинларгача аниқ-тиниқ кўринар эди. Кутиш ва имиллаш оқибати нима билан туга-
шини туйқус англаган каби у шундоқ ҳам ҳовлиқаётган паканани шоширди. Шундан сўнг пакана ташаббусни тамом эгаллади, айвон рўнарасида лолу гирён турган, туриш-турмишларида иккиланиш аломати зуҳурланган мулла Аҳмадни, Ҳикматуллани, уста Ризони, сал нарироқдан қандайдир имо-ишоралар қилаётган отасига зимдан қараб-қараб қўяётган Иброҳимни ҳатто илонни ҳам инидан чиқара оладиган каломлар билан рағбатлантирди. Тамом суратланган уста қимирламади. Шовқин-сурон остида ошналари аста-аста илгарилади, Иброҳим чакқонлик қилди, олдинга ўтиб олди. Қимдир уни исми-
ни тутиб олқишлади, уста Шариф урфон овозини таниди, ўгирилиб, унга олайди. Айни чоқда Шариф урфон мулла Аҳмадга ҳам рағбат берувчи бир овоз билан баралла мурожаат қилди. Рангида қон қолмаган муганний гойибона бир куч босимини туйганча каловланиб одимларди. Афтидан у қўлида нима учун машғала тутиб олгани сабабини ҳам билмасди. Шовқин қулоғига кирмас, кўзлари ҳеч нарсани кўрмас, телбасифат борарди ва ахийри айвонга етмай балчиққа узала тушди. Шўрлик муганний аҳволини кўриб Ҳикмат Раҳмон афтини буриштирди. Таққа тўхтади, ўгирилиб, машғала билан паканани уриб қулатди.

— Сиз отамас, гумроҳсиз, — деди устага қарата Обидий, лойга беланиб гудранаётган шеригини кўрмаганликка олди.

Хаёли иҳотаси баланд жимжит ҳовли сари учди, алланечук ўксинди, жони қақшади, учирикни найза қилган ярамас Обидийни бўғиб ташламоқчи бўлди, базўр

шайтонга хай берди. Ерда беҳуш ётган муганнийни тургазиб қўйиш учун секин илгари босди, ҳануз қўлида бурқсиётган машъалага ночорона нигоҳ отаркан, фалак гүмбирлади: «Да-д-а-а-а! Да-д-а-жо-онн!» Шубҳасиз, у ажабланди, нидо симиллаб оғриётган юрагида акс садо берди, юраги паққа ёрилаёзди. Ногоҳ кўз ўнгида сонсаноқсиз тангачалар сочилди, тангачалар живирлай бошлагани туфайли олдинда зулматни қоқ ёриб бораётган икки машъаладан қай бири ермойи сепилган уюмга аввал текканини илғамади, борингки, бир ёлборув, бир оғриқ билан қоришиқ наъра юрагида қайта-қайта акс садо бераётганда алвон ёлли ялмоғиз бенажот мулкни ҳам, нақшинкор устунларни ҳам оғушига тортган, шахт билан шифтга чирмашаётган эди.

— Увол-а, увол! — тишлари орасидан қаттиқ шивирлади уста, сўнг рўпарасида виқор тўкиб турган, ҳар қанақа амри вожиб бўлажакига тамом ишонган Фаттоҳ Обидий башарасига машъалани қулочкашлаб олди. Яхши ҳамки у чаққонлик қилиб ўзини четга олиб улгурди. Йўқса суробгинаси тўғри бўларди-қўярди. Жон-пони чиқиб кетган бўлса ҳам у оломон ҳузуриди одоб сақлади, титраётган устага ҳатто сал қаттиқроқ гап ҳам айтмади, фақат уста бунда неки бўлса барини бир бошидан ялаб-юлқалаётган ялмоғиз чангалига ўзини отганини ва бир нечта чолғуни ола-сола нари улоқтирганини, бенажот рисоалардан катта бўлагини елкаси билан ташқарига суриб юборганини кўрганда аллақеринидир ўткир тиг гўё симиллатиб тилди.

Мум тишлаган, шамдек қотган оломон орасидан югуриб чиққан ўттиз ёшлардаги беқасам чопон кийган мўйловдор йигит телбаваш алфозда уриниб-суринаётган устани юмалоқ-ёстиқ қилиб тортиб олди; у қошу киприги ва соқолидан жудо бўлди. Димоғига ермойи хиди аралаш бир ачқимтил ис ўрнашиб қолган эди. Нафаси қайтгудек бўлиб узоқ йўталди. Сал ўзига келгандан сўнг тагин ялмоғизга ташланмоқчи бўлди. Лекин якка ҳолда уни даф этоладими? Икки дунёда ҳам бунинг иложи йўқлигини англаб бола янглиғ ўкраб юборди, куйган соқолига иссиқ кўзёшлари томчилади, беихтиёр балчиққа тиззалади, аста тебранганча, лўқиллаётган чаккаларига бетўхтов муштлади. Сўнг, бўлди, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам, дея шивирлади, кўксиди мангуликка татийдиган яра очган гўшани тарк этиш учун шалвираган кўйи йўлга тушди. Аллақачон ўзини ўнглаб олган, ҳатто

Ҳикмат Раҳмонни кўртепки қилишга улгурган пакана қовоқ-тумшуғини осилтириб олдини тўсди. Ҳатто бир қадам юргани қўймади. Уста, шундай томошани ташлаб кетгани кўзингиз қиядимми, дея кесатди. Иложи қанча, уста мановилар қаторида эрмакталаб бандага айланганини, то тирик экан, бу сиру савдо қошида ночор қўл қовуштиришдан бошқасига ярамагани учун азобланажани билди, айна шу лаҳзада шахристон кунботаридаги хилватгоҳда, тошқалов ҳовузчада, томчилардан яралган ях ичида пушти паноҳи, беҳолу безабон, иссиқ-совуққа баббаравар ч а р х и г а р д у н рўпарасида турганини, хиралашиб бораётган шуурида бир кунмас-бир кун Улуғ сўз одамзодни ғофилликдан тамом уйғотиши ҳақидаги умид чарх ураётганини ҳам билар эди. Фақат у қизғимтир босма чакмон кийган Мўйсафид талғир туясини миниб оломондан узилгани ва тўппа-тўғри ўша сокин ҳовли сари йўл олганини сезмай қолди...

Бу гўшада эса на чироқ, на учқун йилт этади, залвар деворлару иморатларни намхуш зулмат билан баравар зилдек сукунат қамраган, юлдузларни ҳам комига тортмоқчи бўлаётган аллатовур сукунатни яп-яланғоч елкаларга бир маромда урилаётган томчилар товушигина бузарди.

Энди у бу гўшани унутган, ёруғ дунё не учун мавжудлигини унутган, фақат жон-жаҳди билан умтилган нарсалардан айри тушгани, жон-жаҳди билан суйган кимсаларига тоабад етолмаслиги ҳақидаги ғира-шира тушунчалар билан қолган, нетонг, кеч шафағи сингари улар ҳам аста-секин сўниб борар эди.

Нечун бу қадар ночорлигини, оламдан бу қадар безганини, гўдак хаёли билан кашф этган мўъжизаси қошида охир-оқибат мулзам бўлганини у биргина тахмин билан оқлайди: бари ўткинчи экан, бандаси хоҳласа, боқийликни ҳам осонгина мағлуб этаркан, мағлуб!..

Умрида илк дафъа туйди: ўйлов аламли ва даҳшатли! Шу лаҳзадан бошлаб ўйламай қўйди, сукут сақлади, лекин ўйламади, афтидан шу баҳонада у энг сўнгги онларини ҳар қанақа тушунчалар хуружидан дахлсиз асрамоқчи эди. Ана шунга етишиш учун тиришди, бўлмади, ниятига эришолмади, кўк фонуслари ҳол-беҳол милтираётган паллада ногоҳ баданини бир ҳовур иситди,

сўнг кулоғига бир сас чалинди, ўктам ва долғали — эй навжувон фарзанд, бас, кўзни оч, гардунга тик боқ, адашган бандалар олдига туш, таъзиму таволло ила кифояланиб яшаётган ёр-ошнани гофилликдан халос айла, уларни ўзлари жон-дилдан хоҳлаган, кечалари тушларида кўрадиган манзиллари сари бошлагин, илойим йўлинг оқ бўлгай!..

Тун. Изғирин.

Томчилар... томчилар...